

KULTURA

ДАҢДАУЛЫҚ
МАСТЕКАСАПРЫК
ЛІМІЛІЛТВАНДА
ФАРДАССЕСЕД
ИКСОМАНГАСЛАВ
ИСЕБОЛКОДИЦЕЛ
ДЕЗДЕМОНДАНИ
ХОКДАСЛАМОЛ
ФЕЛЕНДАСЛАЧЕС
ДИВДАЛНАХОЛ
ФОСКЕТВИГАБЖ
АНСТВЕШИКДІ

НЕМІДАРНЕ
ЛУНДАСТКОДА
ИСТОЛНОГОСТІСІД
ДАЛАФБРДБОГУЛОД
ОСТЕАКАДАЧАДЕ
ТЕДАФЫСТАХСЕХ
ЧИСКЕТИЛКНЫГАД
СОДАЙТЕЛНЧЕГОВИ
КИДАРУБІНОАПДІД
ДАУБЕЗЛСОНДУЛУБА
ВПӨӨМДАСЛУУВЕК
МЕДДУНОДІСНЕД

KUT

**ČASOPIS ZA TEORIJU I
SOCILOGIJU KULTURE
I KULTURNU POLITIKU**

Izdavački savet: Simeon Babić, Ratko Božović, Ranko Bugarski (predsednik), Radoslav Đokić, Veselin Ilić, Ivan Ivić, Jovan Janićijević, Veroljub Pavlović, Radoslub Stepanović.

Redakcija: Milena Dragičević-Šešić, Radoslav Đokić, Milivoj Ivanišević, Sonja Lih, Mirjana Nikolić, Zara Papić, Branimir Stojković, (odgovorni urednik), Darko Tanasković, Sreten Vujović.

Oprema: Boleslav Miloradović

Crteži: Mirjana Stojanović-Vojnović

Korektor: Vesna Komar

Meter: Branko Crnomarković

Izdavač: Zavod za proučavanje kulturnog razvijenja.
Redakcija časopisa Kultura, Beograd, Rige od Fere 4, tel. 637-216. Časopis izlazi četiri puta godišnje. Godišnja preplata 2.000 din; za radne organizacije 3.000 din; za inostranstvo 12 US \$. Cena jednog primerka u prodaji 1.000 din., dvoobraja 1.500 din. Preplata se šalje na adresu Zavod za proučavanje kulturnog razvijenja, Beograd, Rige od Fere 4. Žiro račun 60806-603-8836 s naznakom „Za časopis Kultura”.

Rukopise slati u dva primerka s rezimeom.

U izdavanju časopisa učestvuju Republička zajednica kulture Srbije i Republička zajednica nauke Srbije.

KULTURA — Review for the Theory and Sociology of Culture and for Cultural Policy (Editor in Chief Branimir Stojković), Beograd, Rige of Fere 4, tel. 637-216. Published quarterly by Zavod za proučavanje kulturnog razvijenja. Single copy US \$ 4. — Annual subscription US \$ 12 should be sent to Zavod za proučavanje kulturnog razvijenja, Beograd, Rige od Fere 4. Account c/o Beogradska banka 60811-620-16-1-320001-02090.

Please send all contributions in 2 copies with a summary.

YU ISSN 0023-5164

Stampa: GRO „Kultura”, OOUR „Slobodan Jović”, Beograd, Stojana Protića 52

SADRŽAJ

TEME

Dragomir Pantić

RAZVOJ UMETNIČKIH INTERESOVANJA

8

Ivan Ivić

RAZVOJNA PSIHOLOGIJA ZRELOG DOBA

34

Paola Dezideri

SITUACIONI KONTEKST

Linija Malinovski — Fert i neke socio, etno i pragmalingvističke implikacije

48

Braco Kovačević

TOTALITARIZAM KAO NAČIN ŽIVOTA

67

Dušan Janjić

KULTURA I ODREĐENJE NACIJE

78

Marčelo Kerini

ETNIČKE MANJINE

Moć i opštenje

99

Rober Eskarpi

KNJIŽEVNOST KAO KOMUNIKACIJA

112

Tihomir Vučković

POETIKA NA DELU

136

ARGUMENTI

Radoje Simić

FUNKCIJA JAVNE REČI

156

Ivan Ivas

ZA (OD)GOVORNOST

179

Marin Mladenov
METAFORA U JEZIKU JAVNOG INFORMISANJA
186

Mirjana Popović
STEREOTIPI U JEZIKU MASOVNIH
KOMUNIKACIJA
194

TRIBINA
ISTORIJA I POETIKA PREVODA
Razgovor o knjizi Save Babića
200

PRIKAZI
Željko Konjuh
KULTURA I NESVRSTANOST
226

Milan Matić
BUDUĆNOST NACIJE
234

Žarko Trebješanin
PSIHOANALIZA FUNDAMENTALNA I
PRIMENJENA
239

Luka Prošić
SUSRET SLIKARSTVA I FILOZOFIJE
245

Branislava Miličić
EMPIRIJSKI PRISTUP UMETNOSTI
249

Svetislav Pavićević
KULTURNI SISTEM I KULTURNA POLITIKA
253

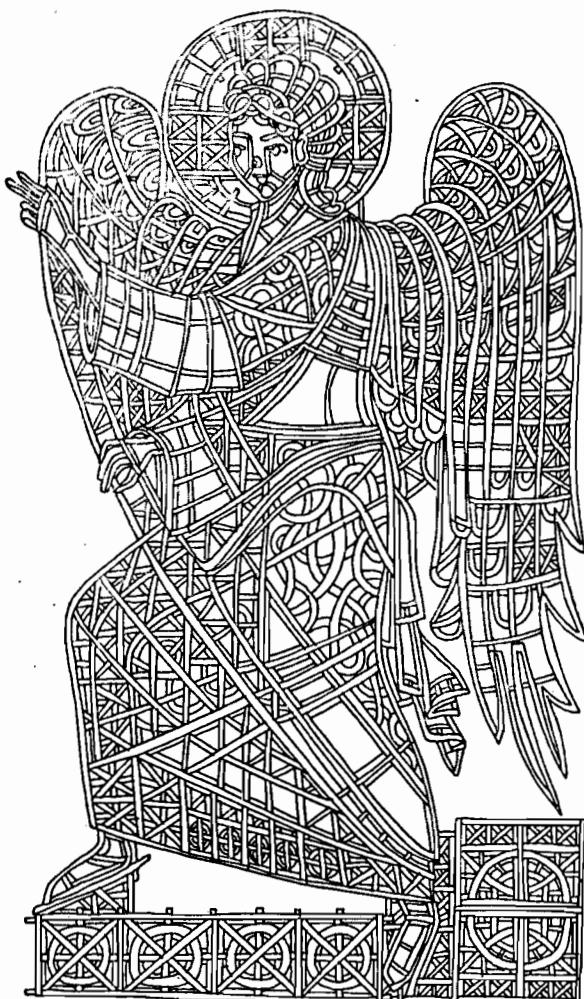
Nebojša Krstić
STA UMESTO VERE
256

Rade Božović
O LJUBAVI
260

SUMMARY

I DEO

TEME

M.S. BOJANOVIC

RAZVOJ UMETNIČKIH INTERESOVANJA

Kratak istorijat

Opisi ličnosti relevantni za interesovanja mogu se naći čak kod pojedinih antičkih mislilaca, na primer, kod Aristotela, Teofrasta itd.¹⁾ ali proučavanje ove važne ljudske karakteristike započelo je znatno kasnije — u drugoj polovini prošlog veka. Doduše, fenomen interesovanja su analizirali i na njegov značaj ukazivali i neki mislioci novijeg doba pre naznačenog perioda (Lok, Russo, Herbart). Sve do dvadesetih godina ovoga veka interesovanja su isključivo spekulativno razmatrana, čemu su svoj doprinos dali Dž. S. Mil. V. Džejms, Dž. Djui, Štumpf, Staut, Tičener, Frojd, Mekdugal, Keršenštajner i drugi poznati filozofi, psiholozi i pedagozi.²⁾

Prva empirijska istraživanja razvoja interesovanja izvršena su u okviru „pokreta za proučavanje deteta“ čiji je duhovni otac bio S. Hol. Već u vreme prvog svetskog rata u SAD je objavljeno nekoliko istraživanja interesovanja učenika sa ciljem da se utvrdi stabilnost ove dispozicije, odnos prema sposobnostima i školskim postignućem, mogućnost predviđanja školskog uspeha i izbora studija na osnovu poznavanja interesovanja, uloga interesovanja u pro-

¹⁾ U drugom delu Platonove Republike za fenomen interesovanja svakako ima značaj sledeći odlomak: „Ni dve osobe se ne radaju sasvim slične, već se svaka razlikuje od drugih po svojim prirodnim obdarostima koje je čine pogodnom za obavljanje jednog zanimanja, a druge osobe za druga zanimanja... Sledi, da će sve stvari biti proizvedene u većoj količini, kvalitetnije i lakše kada se svaki čovek bavi određenim zanimanjem u skladu sa svojim prirodnim sklonostima...“

²⁾ Pored navednih autora za razvoj misli o interesovanju zasluzni su i drugi autori, na primer, F. Slajermaher, V. Prajer u Nemačkoj, B. Perez u Francuskoj, S. Hol u SAD, Dž. Sali u Velikoj Britaniji, L. Feri u Italiji.

cesu učenja i rada. U dvadesetim i tridesetim godinama ovog veka nastali su i mnogi instrumenti za merenje interesovanja.³⁾

Problemi interesovanja danas se široko istražuju i o ovoj važnoj karakteristici ličnosti otkrivenе su činjenice koje genijalni mislioci ranije nisu uspeli ni da naslute. Ipak, ova oblast istraživanja krije još mnoštvo nepoznаница, a jedna od najvećih teškoća jeste što dosad nije formalisana nijedna dovoljno obuhvatna i formalizovana teorija o prirodi interesovanja.⁴⁾ Heuristički plodni pravci mogli bi biti u razvijanju jedne takve teorije u spoju dostignuća psihologije o prirodi motivacije i sociologije o karakteristikama kulturnih potreba.

Značaj interesovanja

Značaju interesovanja posvetili smo celo poglavje u jednom našem radu o prirodi interesovanja,⁵⁾ pa ćemo stoga ovde ukazati samo na neke teorijske i praktične razloge zainteresovanosti naučnika za ovaj fenomen. Interesovanja su jedno od *distinkтивних ljudskih obeležja*, mada neki autori, koristeći naziv „humana”, impliciraju da i pojedine vrste viših životinja poseduju izvesne (pred)interesne reakcije. Interesovanja su *univerzalna*, tj. postoje u određenom obliku kod svih ljudi. Interesovanja se mogu tretirati kao jedan od *pokazatelja važnog koncepta zrelosti i razvijenosti ličnosti* (G. Olport, Maslov), odnosno „svestrane ličnosti”

³⁾ Najstariji instrument, Strongov VIB, konstruisan je u periodu od 1919. do 1927. i autor ga je čitavih pola veka usavršavao i modifikovao, tako da je VIB i dalje najpoznatiji instrument za merenje interesovanja. Inače, danas postoji barem stotinak instrumenata ove vrste (većina je namenjena uzrastima od deset do dvadeset godina. O tome vidi: Buros, O: *The Eight Mental Measurement Yearbook*, Gryphon Press, Highland Park, New Jersey, USA, 1978, p. 1535—1648.

⁴⁾ Nedostatak teorija u ovoj oblasti istraživanja ličnosti delimično je uslovjen složenošću pojave interesovanja i usmeravanjem pažnje istraživača i teoretičara na druge oblasti, pre svega na sposobnosti i crte temperamenta i karaktera. Međutim, osnovni razlog teorijskog zanemarivanja interesovanja je što su neki uticajni teoretičari — pre svega Dž. Watson, osnivač biheviorizma — otvoreno odbacivali sve pojmove u psihologiji koji imaju „mentalistički prizvuk”, pa time i interesovanja. Podsećamo da, prema bihevioristima, psihologija treba da se bavi posmatranjem spoljašnjeg ponašanja i objektivnim reakcijama, a ne unutrašnjim životom, subjektivno-doživljajnim fenomenima. Imajući u vidu naizmenično isticanje i zanemarivanje koncepta interesovanja u istoriji psihologije, jedan britanski autor je interesovanja nazvao „Feniksom u psihologiji”. Vidi: Kirkland, I.: „Interest: Phoenix in Psychology”. *Bulletin of the British Psychological Society*, 1976, Feb., Vol. 29, p. 33—41.

⁵⁾ Pantić, D.: *Priroda interesovanja*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd 1980, str. 9—19.

(K. Marks). Takođe, ona delimično govore i o sposobnostima ličnosti (o tome su pisali psiholozi Torndajk, Terman, Vudvort i dr.). Interesovanja predstavljaju svesne i snažne pokretače ponašanja i zato se mogu svrstati u motivacionu strukturu ličnosti; ona su deo aktivne ljudske prirode (za razliku od nesvesne motivacije koju su isticali ortodoksni psihoanalitičari). Interesovanja, pored sposobnosti i crta temperamenta pripadaju najpostojanjim ljudskim dispozicijama, ali to ne znači da su, čak i ona, za određenu ličnost centralna, apsolutno nepromenljiva. Interesovanja imaju važne funkcije u svim životnim dobima: u detinjstvu su značajna u igri, u učenju, za razvoj ličnosti; u mlađosti za formiranje identiteta, u izboru poziva, u korišćenju slobodnog vremena; u zreloj dobi za zadovoljstvo poslom i uspehu na poslu; u starosti za traženje smisla, samoaktualizaciju i za realizaciju ranije zanemarenih hobbyja. Suštinska je uloga interesovanja i za razvoj kulturnih potreba i za kreativno ponašanje⁶, zatim za proces samoaktualizacije⁷) i za mentalno zdravlje uopšte.⁸)

Interesovanja su jedan od bitnih kohezivnih činilaca malih i neformalnih grupa i neke od ovih grupa se gotovo i ne mogu definisati ako se izostave interesovanja (na primer, vršnjačke, rekreativne grupe, grupe slobodnih aktivnosti u školi i sl.). Interesovanja su nezaobilazan element u određivanju kategorije slobodnog vremena, štaviše, ona joj daju smisao, vrednost i sadržaj. Interesovanja su višestruko važna za društveni život: obično su ugrađena u grupne ciljeve, često se institucionalno razvijaju (interesne organizacije), velikim delom se stiču putem socijalnog učenja, za određene vrste interesovanja drugi ljudi su neophodan i glavni cilj (humanitarno, socijalno interesovanje). Očigledna je relevancija interesovanja i za političku praksu, posebno za procenu akcionog potencijala, sticanje uvida u demokratičnost određene sredine, zaključivanje o karakteristikama društvene strukture, o ideološkom projektu, deyijantnim pojavama.

⁶) Pokazalo se da kreativne osobe ispoljavaju značajno više od drugih teorijsko, estetsko i socijalno interesovanje. Vidi: Kvaščev, R.: *Psihologija stvaralaštva*, Izdavačko-informativni centar studenata, Beograd 1976.

⁷) Pojam samoaktualizacije analizirao je naročito humanistički psiholog A. Maslov, smatrajući ga izuzetno važnim za zadovoljstvo i sreću pojedinca.

⁸) Ispitivači su zapazili da zrele ličnosti ne retko odlikuju široka i duboka interesovanja, a ličnosti s abnormalnim tendencijama skućena, plitka, vrlo slaba interesovanja. Uočeno je da mlađi delinkventi često imaju i osoben sklop interesovanja i zato pojedine vrste interesovanja mogu biti značajne i kao dijagnostičko sredstvo i u prevenciji socijalne patologije.

O značaju interesovanja posredno govori i *veliki broj sinonimnih termina⁹⁾*, od kojih su, po našem mišljenju, jedino stare narodne reči „zanimanje (za)“ i „mar“ pravi sinonimi termina interesovanje. Termin „interes“, iz koga je izvedena i reč interesovanje, uprkos tome što ga mnogi autori, posebno u engleskom jeziku, sledeći odgovarajući koren iz latinskog jezika sinonimno koriste s interesovanjem, trebalo bi u srpskohrvatskom jeziku izbegavati i primenjivati prvenstveno za sociološki pojam interesa, tj. objektivizirane potrebe koje imaju svoju istorijsku i aktuelno-klasnu etiologiju.

Definicija interesovanja

Nisu retka istraživanja interesovanja čiji autori uopšte ne definišu pojam interesovanja, verovatno zato što smatraju da je reč o veoma opštoj kategoriji koja se opire formalnom određivanju, ili o kategoriji čije je značenje opštepoznato. Brojne su i definicije koje iz raznih razloga ne zadovoljavaju. Takve su, na primer, odrečne definicije, tautološke definicije, nepotpune definicije (navodi se samo deo sadržaja pojma interesovanja) i operacionalne definicije, tj. određenje interesovanja isključivo na osnovu korišćenih procedura merenja.

Prave, teorijski zasnovane definicije su retke, ali i one mogu da budu nedovoljno obuhvatne ili pogrešne. Važno je da se definicija interesovanja, kao uostalom i svakog sličnog teorijskog pojma, izvodi iz određenog šireg shvatanja (obično neke teorije ličnosti), zatim da se pojam interesovanja podvodi pod neku opštu kategoriju (najблиži rod) i da se istakne specifična razlika.

Pomenućemo nekoliko definicija interesovanja: „Interesovanje je dispozicija da se čovek angažuje u nekoj kulturno razrađenoj aktivnosti bez obzira na bilo kakvu drugu nagradu osim zadovoljstva koje ima od toga što primeњuje tu dispoziciju“ (S. Diamond, 1957). „Interesovanja su mentalna stanja dopadanja/ne-dopadanja povezana sa vršenjem neke aktivnosti“ (Gilford, 1959). „Težnja pojedinca da re-preplavljenosti, pridobijenosti nekom delatnošću kojoj jedinka pridaje izvesnu vrednost“ (Dž. Djui, 1913). „Uopštena tendencija ponašanja pojedinca da bude privučen nekoj klasi aktivnosti“ (E. Strong, 1955). „Osećanje obuzetosti, dovno obraća pažnju na određene objekte i sadržaje i da se njima bilo mentalno (u mislima), bilo aktivno bavi“ (N. Rot, 1963).

⁹⁾ Zainteresovani čitalac može se o terminološkim problemima obavestiti u našem radu navedenom u napomeni 5 (str. 20—22).

Do sada su autori koji su pokušali da definišu interesovanja istakli da je za sadržaj ovog pojma bitno da je on motivaciono svojstvo, da je dispozicija, da je vrednosno obojen, da je afektivno stanje (pozitivna emocija), trajan pozitivan stav, socijalno odobriva aktivnost, selektivna orijentacija, preferencija, kulturna potreba. Izvesno je da nijedna definicija ne može da obuhvati sve ove odredbe, a ne treba zaboraviti ni da definisanje podrazumeva opredeljivanje i naglašavanje bitnih odredbi. U našem ponenutom radu (napomena 5) predložili smo sledeću definiciju interesovanja: „*Interesovanja su jedan oblik (uglavnom terminalnih) vrednosti za koje je karakteristična zaokupljenost svesti omiljenim sadržajima i/ili bavljenje izabranim aktivnostima.*“

Ukratko ćemo objasniti i obrazložiti ovu definiciju. Iстicanjem da su interesovanja vrsta vrednosti ukazali smo ujedno na ovaj pojam kao najbliži rod. Sve odredbe vrednosti — relativna opštost i stabilnost, hijerarhijska organizacija (struktura), dispoziciona zasnovanost, sastavni deo društvene svesti, istorijska, aktuelno-društvena i individualna etiologija, poželjnost, usmerenost — odnose se i na interesovanja kao vrstu vrednosti. Terminalne vrednosti znače krajnja stanja, idealizovane ciljeve čije nam zadovoljavanje ili čak samo nastojanje da im se približimo donosi satisfakciju i doprinosi punoći života. Inače, o karakteristikama vrednosti pisali smo opširnije na drugom mestu.¹⁰⁾ Dakle, podrazumevamo da interesovanja nisu bilo koje vrednosti (na primer, one instrumentalne), već uglavnom *terminalne* (vidi i navedenu definiciju interesovanja koju je dao S. Diamond).

Primetno je da u našoj definiciji naglašavamo i subjektivno-doživljajni aspekt (svest) i objektivno-ponašajući aspekt interesovanja, čime se opredeljujemo za *obuhvatno, pluralističko shvatanje prirode interesovanja* za razliku od nekadašnjih autora koji su smatrali da je svako povezivanje svesti i ponašanja u psihologiji eklektičko i neprihvativljivo. Iz naše definicije interesovanja proizlazi da je za ovaj pojam bitna zaokupljenost svesti (selektivna orijentacija, trajno usmeravanje pažnje) omiljenim sadržajima. Time impliciramo da je prilikom „dešavanja“ interesovanja neka prijatna emocija uvek prisutna, da su intelektualni sadržaji svesti povezani s pozitivnim afektima i da ta asocijacija ima postojan karakter. „Bavljenje izabranim aktivnostima“ podrazumeva (pasionirano) vršenje određenih radnji koje konkretno

¹⁰⁾ Pantić, D.: „Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva“, u Popović, M. i drugi: *Društveni slojevi i društvena svest*, Institut društvenih nauka, Centar za sociološka istraživanja Beograd 1977, posebno str. 269—288.

interesovanje zahteva, na primer, sakupljanje pojedinih predmeta, čitanje, slušanje, umetnička ekspresija itd. „Izabranim” se označava da je pojedinac svesno odabrao takvu aktivnost, ona nikako nije nametnuta i prisilna. Termin „aktivnosti” identifikujemo sa frazom „kulturno razrađena aktivnost” iz definicije interesovanja S. Diamonda, ali to ne znači da pojedinac određenu aktivnost ne može čak bitno da modifikuje.

Subjektivno-doživljajne karakteristike interesovanja

U ovom odeljku ćemo ukazati na glavne odlike interesovanja kao subjektivnih fenomena, odnosno, razvićemo onaj deo naše definicije koji glasi „zaokupljenost svesti omiljenim sadržajima”.

Introspekcije subjekata o sopstvenim interesovanjima, tj. nalazi do kojih se dolazi u istraživanjima koja se bave sadržajima svesti, emocijama i drugim doživljajnim aspektima prilikom aktuelizovanja interesovanja, ukazuju na određena distinkтивna iskustva subjekata. Pre svega, u interesovanjima redovno nalazimo *sužavanje pažnje* na određene klase objekata, ideje, aktivnosti, druge ljude ili na sebe. Međutim, ovo koncentrisanje energije, fokusiranje svesti je nužan, ali ne i dovoljan uslov pojave interesovanja — nema interesovanja bez pažnje, dok se pažnja može javiti i kod indiferentnih i averzivnih iskustava. U našoj definiciji upotrebili smo širi pojam od pažnje (zaokupljenost svesti) da bismo istakli razliku u odnosu na običnu pažnju koja se može javiti pod uticajem interesno beznačajnih fizičkih i socijalnih draži. „Psihološko polje” subjekta (termin K. Le-vina) kada je interesovanje „na delu” ne samo da je suženo, već je i prestrukturirano i tako organizovano da se selektionišu samo oni sadržaji koji su primereni određenom interesovanju. Takvi subjekti izgledaju zaneseni, predani, obuzeti nekim unutrašnjim nemirom. Interesovanja znače da je naše biće duboko prožeto i preplavljeno nekom idejom i emocijom i stoga su razumljivi sinonimi kao što su mar, preokupacija, afiniteti, privrženost, simpatije, pasije i sl.

Mnogi autori su interesovanja i definisali isključivo polazeći od ovakvih iskustava subjekata ili čak samo od *pozitivnih emocija, osećanja prijatnosti* bez kojih se interesovanja stvarno ne mogu ni zamisliti. Međutim, kao što je rečeno za pažnju, ova osećanja su nužan, ali ne i dovoljan uslov za postojanje interesovanja. Treba dodati da su pomenuta osećanja po pravilu povezana s određenim intelek-

tualnim predstavama, da su obično intenzivna, da su trajnija od drugih osećanja.

Prema nekim autorima, postoji i neposredno *vrednosno iskustvo* koje se svodi upravo na navedena afektivna doživljavanja, ali može da uključuje i osećajno doživljavanje evaluativnosti, procene, cenjenja, posebno u estetskim vrtama interesovanja. „Svugde gde postoji interesovanje, postoji i ovo osećanje vrednosti”, tvrdio je još Dž. Djui. Taj evaluativan momenat može da se ispolji i kao pripisivanje značaja svom interesovanju, uverenje da je određeni objekt važan za naše Ja, identifikovanje sa svojim interesovanjem.

Isticanjem da je reč o „omiljenim” sadržajima naglasili smo u našoj definiciji jednu takođe emocionalnu stranu interesovanja, ali ovaj termin donekle implicira i važnu *vremensku dimenziju*. Interesovanja su svakako i spona između naše prošlosti i budućnosti, dakle, daju *kontinuitet našoj ličnosti*. Ona se provlače kao jedna životna nit od detinjstva do duboke starosti (to je karakteristično upravo za umetnička interesovanja), ali to ne znači da su sva interesovanja stabilna i da se neka sasvim novane mogu javiti u zrelo doba. Interesovanja su *okrenuta ka budućnosti*, jer njihovi nosioci imaju utisak da će se nečim trajno baviti i trenutne preokupacije doživljavaju kao svoje *namere*. Međutim, „omiljeno” implicira i izvesnu selektivnost, jer je očigledno da samo nešto izabrano može da bude trajnije voljeno.

Preferencijalni karakter interesovanja (u našem narodu koristi se ne samo „više volim” nego i „najvolim” za označavanje omiljenih aktivnosti) takođe povezan s vrednovanjem, naročito estetskim, verovatno je jedna od bitnih odlika interesovanja.

Subjektivno-doživljajna strana interesovanja uvek uključuje i odredene *intelektualne sadržaje*. Mentalni proces se svakako veoma razlikuje po svom intenzitetu, kvalitetu i stepenu složenosti kod osoba koje ispoljavaju različite vrste interesovanja, na primer, interesovanje za fizičku aktivnost, neko od umetničkih interesovanja, kontemplativno interesovanje itd. Doživljavanje interesovanja uvek znači ne samo emocionalno proživljavanje, već i svest o emociji; ne samo osećanje potrebe, već i svest o potrebi, motivu (želja, zamisao cilja); ne samo spremnost za delanje nego i svest o mogućnoj i nameravanoj akciji.

O selektivnosti ideja u skladu s dominirajućim interesovanjima svedoče nalazi eksperimentata u kojima se subjektima izlazu reči-draži i od njih traži da navedu reči-odgovore koji im „prvi padnu na pamet”. Pokazalo se da „sto

neko interesovanje jača, to ono stvara trajno napeto stanje koje vodi odgovarajućem ponašanju, a takođe dela i kao tiki agens u odabiranju i upućivanju bilo čega što je u vezi s interesovanjem. Tako ljudi s jakim estetskim interesovanjem reaguju brže na reči koje su u vezi s tim interesovanjem nego na reči vezane za interesovanja koja nemaju. Kada im se daju novine da ih pažljivo pogledaju, oni će više čitati članke u vezi s umetnošću nego ljudi koji nemaju estetska interesovanja" (G. Olport).¹¹⁾

U okviru određene vrste interesovanja javlja se i *asocijativna fluentnost, bogatije predstave, ideacioni proces je življiji, lakše se odvija*. Subjekti su spremni da satima govore o predmetu svoga interesovanja a da im to ne dosadi.

Na intelektualnom planu ispostavlja se i *radoznalost, sklonost traganju, otkrivanju novog*. „Saznajna glad” na koju su, pod uticajem geštalt-teorije, ukazali kognitivistički orientisani psiholozi, možda nigde ne dolazi toliko do izražaja kao u vezi s dominantnim interesovanjem, jer o predmetu svoga interesovanja želimo često beskrajno da saznajemo.

Najzad, intelektualno-doživljajna strana interesovanja obuhvata neku ideju-vodilju, zamisao cilja ili aktivnosti, kao i *doživljaj voljne prirode*, često od psihologa označavan kao „ja hoću”. Citirani Olport je isticao da su karakteristična interesovanja osobe u stvari njene namere.

Objektivno-ponašajuće karakteristike interesovanja

Svako interesovanje ima i svoju objektivno-ponašajuću stranu, odnosno manifestuje se kroz neki oblik aktivnosti. Po mišljenju nekih autora, ovaj spoljašnji aspekt interesovanja je važniji od unutrašnjeg, jer samo dovoljno snažna i „prava” interesovanja su u stanju da podstaknu odvijanje ponašanja. Aktivnost će biti veća i raznovrsnija u meri u kojoj je interesna dispozicija *lično i/ili socijalno poželjna*, tj. koliko je jako usaćena kao vrednost u konkretnom pojedincu.

U pominjanom našem radu o prirodi interesovanja identifikovali smo osam specifičnosti interesnih aktivnosti. Prvo, one su *neprinudne, odvijaju se slobodno, spontano i namerno*. Drugo, interesne aktivnosti se često *ispoljavaju kroz igru* ali to ne znači da treba izjednačiti

¹¹⁾ Allport, G.: *Pattern and Growth in Personality*, Holt, Rinehart and Winston, New York 1961. (*Sklop i razvoj ličnosti*), Kultura, Beograd 1969, prevela M. Stevanović).

igru i interesovanje. Treće, očigledno je da se interesna aktivnost redovno *odvija ka nečemu, da je čoveku do nečega stalo, da je nečim privućen*, odnosno interesovanje se, prema Djuiju, „hvata za neki objekat”. Ako u određenoj situaciji ne postoji ništa što bi moglo da bude predmet interesovanja, subjekt sam stvara nešto što će biti u skladu s njegovim interesovanjima ili barem razmišlja u tom pravcu. Četvrto, interesna aktivnost je veoma *individualizirana*. Svaki pojedinac ispoljava neki svoj lični stil, svoje osobeno Ja, čak i ako je reč o istovetnom interesovanju. Međutim, interesne aktivnosti sadrže i svoju „kulturnu elaboriranost”, mogu se klasifikovati u tipove, delimično su određene vremenom i prostorom. Petو, interesna aktivnost se često ispoljava kao traganje za nečim novim, kao *eksplorativno ponašanje*, nastoјanje da se nešto izmisli, dokuči, otkrije. Mnogi hobiji imaju produktivan i kreativan karakter. Često, interesna aktivnost može biti *sama sebi svrha*, tj. pojedinac može nalaziti nagradu u samoj aktivnosti, nezavisno od toga da li ona dovodi do postizanja nekog cilja. Interesna aktivnost sama sebe potkrepljuje, njen je obavljanje — što uostalom proističe iz toga što su interesovanja vrsta terminalnih vrednosti — sama sebi nagrada. Prema Herlokovoj, moglo bi se reći da korišćenje interesovanja dovodi do njihovog jačanja: „Ukoliko neko dete češće iskazuje svoje interesovanje za aktivnost, utoliko će to interesovanje postati jače. S druge strane, interesovanja su podložna slabljenju i iščezavanju zbog nekorišćenja.”¹²⁾ Sedmo, interesna aktivnost poseduje svoju *strukturisanost, unutrašnju organizaciju* i može se, delimično, opservirati čak i kod nekih životinja u okviru specifičnog „nagona aktivnosti”. Osmo, interesne aktivnosti mogu biti *prvobitno sredstvo koje kasnije postaje samostalni cilj, motiv*. Olport pominje primer mornara koji je niz godina plovio morem i štedeo novac sanjajući da se jednog dana „smiri” na kopnu. Međutim, po odlasku u penziju on uštědevinu troši na kupovinu brodića kojim će nastaviti da plovi, jer je sada plovidba postala od nekadašnje mukotrpne akitivnosti pravo interesovanje. Uprkos tome što u novije vreme Olportovo shvatanje funkcionalne autonomije potreba trpi kritiku s različitih teorijskih pozicija, ono je i dalje relevantno za razmatranje odlika interesovanja kao aktivnosti.

Klasifikacije interesovanja

Interesovanja se mogu razvrstati na razne načine zavisno od cilja klasifikacije, odnosno kriterijuma podele za koji smo se opredelili. U psihološkoj literaturi poznate su klasifikacije: na

¹²⁾ Herlok, E.: *Razvoj deteta*, Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva, Beograd 1970.

subjektivna i objektivna interesovanja; na aktivna i pasivna interesovanja; na trajna i kratka, prolazna; na manifestna i latentna; na pozitivna i negativna (averzije); prema stepenu složenosti; prema intenzitetu interesovanja (slaba i jaka). Svaka od ovih klasifikacija ima svoje prednosti, ali i ozbiljne nedostatke, a neke su, izvesno, i prevaziđene.

Danas se najčešće cene *sadržajne klasifikacije*, mada se njima mogu staviti zamerke: pre svega da klasifikacije polaze od primene više kriterijuma podele ili njihovog nedoslednog izvođenja. U novije vreme koriste se u izradi sadržajnih klasifikacija i složene matematičke metode (na primer, faktorska analiza) koje omogućavaju da se iz velikog uzorka interesnih stavki izoluju skupine interesovanja u obliku u kome egzistiraju u svesti ispitanih grupa. Pomenemo nekoliko sadržajnih klasifikacija koje autori predlažu polazeći od apriornih kriterijuma, svojih testova, nalaza faktorske analize.

Možda je najviše korišćena podela na *profesionalna i neprofesionalna (hobijska) interesovanja*, ali je ona odviše gruba i sadrži niz nedostataka (u našem radu o prirodi interesovanja izneli smo sedam slabosti takve kvalifikacije). Međutim, ova klasifikacija može uslovno da se koristi ako se podela dalje vrši unutar obe široke klase interesovanja.

Jedan od autora poznatog instrumenta za merenje interesovanja KPR (Kuder) koristio je sledeću klasifikaciju: mehaničko, literarno, likovno, naučno, muzičko, socijalno, službeničko, računarsko, rekreativno interesovanje i političko-persuazivno interesovanje.

Prema Holendu,¹³⁾ osnovne oblasti interesovanja su *realistička, istraživačka, umetnička, socijalna, preduzetnička i konvencionalna*.

Jedna autorka je nedavno ustanovila da u predpubertetskom uzrastu postoje interesovanja za: sport, životinje-kućne ljubimce, ručni rad, igre u prirodi, putovanja, druženje s vršnjacima, gledanje crtanih filmova i „trošenje novca“ (?!).¹⁴⁾

U „katalogu knjiga“, instrumentu za merenje interesovanja čiji je autor švajcarski plijehijatar M. Tramer, postoji razuđena sadržajna klasifikacija koja uključuje dvadeset četiri interesna područja, i to: avanturizam, rad, astronomiju i fiziku, biografije, otkrića, geografiju, književ-

¹³⁾ Holland, J.: *The Psychology of Vocational Choice*, Waltham, Mas, Blaisdell 1968. Holendova podela je danas jedna od najprihvaćenijih u svetu.

¹⁴⁾ Delong, G.: *Inquiry into Pre-school and Early-adolescent Interests*, Adolescence, 1975, 10, 187-190.

nost, porodicu, istoriju, novac, zdravlje, nacionalnu istoriju, patriotizam, humor, vojsku, ljubavni život, bajke, moral, botaniku, religiju, socijalni život, tehniku, zoologiju i putovanja.

U jednom faktorskoanalitičkom istraživanju ustalovljene su sledeće vrste interesovanja: muzičko, naučno, avanturičko, socijalno, estetsko izražavanje, estetsko cenjenje, razonoda, poslovno, fizičko-rekreativno, kontemplativno, službeničko, gregarno (društveno), agresivno, kao i nekoliko drugih koje nećemo pomenuti jer je sporno da li pripadaju interesovanjima ili nekim drugim, srodnim dispozicijama ličnosti.¹⁵⁾

Jedan naš autor je izjave ispitanika o njihovim interesovanjima klasifikovao prema sledećoj shemi: telesno vaspitanje, sticanje znanja, pričevanje, tehnika i kulturno-prosvetna i zabavna interesovanja.¹⁶⁾

U jednom našem istraživanju koristili smo klasifikaciju koja obuhvata trideset vrsta interesovanja (pominjanih u literaturi i utvrđenih kao realnih putem postupka „nedovršenih rečenica“) i zatim ih podvrgli faktorskoj analizi koja je ukazala na sedam skupina interesovanja (vidi kasnije).¹⁷⁾

Struktura i organizacija interesovanja

Po našem mišljenju, kod svih personalnih dispozicija korisno je razlikovati strukturu u užem smislu, koja se odnosi na horizontalno povezivanje, lančaste asocijacije elementa približno istog reda opštosti, od organizacije koja implinira hijerarhiju, „spratnost“, vertikalno povezivanje elemenata. Struktura u širem smislu obuhvata oba oblika i može se reći da je takvo značenje često u literaturi.

¹⁵⁾ Guilford, J.: Christensen, P., Bond, N. and Sutton, M.: *A Factor Analysis of Human Interests*, *Psychological Monographs*, 1954, 68, No. 4 (375).

¹⁶⁾ Kladnik, R.: „Značenje slike interesa za organizaciju slobodnih aktivnosti u osnovnoj školi“, u publikaciji grupe autora: *Aktivnosti mladih i slobodno vrijeme* (II kolokvij o slobodnom vremenu mladih, Baško Polje 1970), Izd. Centar za vanškolski odgoj SRH „Naša djeca“, Zagreb 1971, str. 114–122.

¹⁷⁾ Pantić, D.: „Struktura interesovanja“, *Psihologija*, 1981, 1–2, 40–75. Isti podaci određeni su detaljnije u knjizi: Pantić, D. Joksimović, S. Džuverović, B. i Tomanović, V.: *Interesovanja mladih*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd 1981, poglavља: Sistemi interesovanja, Faktorska struktura interesovanja, Sirina interesovanja i Tipovi interesovanja (str. 74–135).

Koristeći iste instrumente, B. Bokan je došao do gotovo identičnih rezultata i na taj način potvrdio naše nalaze: „Vančasovne aktivnosti učenika u fizičkom vaspitanju u savremenoj pedagoškoj teoriji i praksi“, Fakultet za fizičko vaspitanje, Beograd 1985. (doktorska disertacija).

Problematika strukture i organizacije interesovanja je dosad bila zanemarena u psihološkoj literaturi, verovatno zato što je tesno povezana s teorijskim uopštavanjima o prirodi interesovanja koja, kao što smo naveli, nedostaju, barem kada je reč o obuhvatnijim teorijama. Pojava da se interesovanja ne javljaju izolovano jedna od drugih, nego *zdrženo*, „*u grozdovima*”, bila je poznata odavno, ali je anatomija interesovanja postala manja nepoznanica tek otkako su u istraživanje uvedene metode faktorske analize koje omogućavaju da se identifikuju ove skupine interesovanja.

Prvi takav pokušaj izvršen je još pre pola veka¹⁸⁾ kada je utvrđeno da se interesovanja grupišu u „četiri klase”: za nauku, za ljude, za jezik i za biznis. Pomenuli smo i istraživanje Gilforda i saradnika (vidi fusnotu 15), koje se često citira u svetskoj literaturi u vezi s problemom strukture interesovanja. Poznati su modeli organizacije interesovanja koje su izneli Holend (heksagonalni model) i D'Kosta (kubistički model).

Međutim, ovde ćemo se zadržati u glavnim crtama na sopstvenom modelu strukture interesovanja (za detalje vidi naše radove iz napomene 17). Inspiraciju za *model u obliku koren na biljke* našli smo u teorijskim razmatranjima britanskog psihologa Ajzenka o strukturi ličnosti i stavova, a on se pokazao heuristički plodnim i u jednom našem istraživanju strukture ideoloških orientacija (vidi napomenu 10). Utvrdili smo da postoje četiri nivoa organizacije ili „sprata” u strukturi interesovanja. Na najnižem nivou, koji je najspecifičniji i najrazudbeniji, možemo razlikovati konkretne *interesne reakcije, preferencije, jednostavna emocionalna stanja*. Na drugom, višem, nivou izdvajaju se *pojedinačne vrste interesovanja*, na primer, političko, tehničko, likovno, biološko itd. Na trećem, još višem, nivou vrste interesovanja obrazuju *opštije skupine interesovanja* (pojedini autori koriste i termine osnovni interesni pravci, domeni i sl.). U literaturi su poznate skupine interesovanja kao što su „*interesovanje za ljude*”, nasuprot „*interesovanju za stvari*”, „*intelektualne oblasti*” nasuprot „*interesovanju za delatno-manuelne poslove*”, „*Muška interesovanja*” — „*ženska interesovanja*” itd. U našem istraživanju smo utvrdili da se trideset vrsta interesovanja grupiše u sedam skupina. To su: „*eksplorativna orientacija*” (Obuhvata istraživačko, pronalazačko, teorijsko, biološko, matematičko, tehničko, avanturističko interesova-

¹⁸⁾ Thurstone, L.: „A Multiple Factor Study of Vocational Interests”, *Personnel Journal*, 1931, 10, 198—205. Poslednji pokušaj u ovoj oblasti preuzeo je kod nas T. Đurić: „Struktura i organizacija profesionalnih interesovanja školske omladine i izbor zanimanja” (doktorska disertacija). Filoz. fakultet, Beograd 1987.

nje); „*porodična orijentacija*” (domaćinsko, roditeljsko, humanitarno, pedagoško, agrikulturno interesovanje); „*orijentacija na zabavu*” interesovanja za seks, humor, hedonističko, sportsko-rekreativno, avanturističko, interesovanje za putovanja); „*umetnička orijentacija*” (literarno, likovno, muzičko, estradno, jezičko, hipi, pedagoško interesovanje); „*praktična orijentacija*” utilitarno, vojno, tehničko, administrativno, političko, sportsko (rekreativno); „*boemska orijentacija*” (religiozno, kockarsko, hedonističko, hipi interesovanje) i „*politička orijentacija*” (političko interesovanje, kao i crte ličnosti ekstravertnost, prometejski aktivizam i opšta kultura). Najzad, na četvrtom, najvišem i najopštijem nivou postoji *integracija ovih sedam skupina interesovanja* u samo sledeće tri: „*stvaralačka orijentacija*” (obuhvata „eksploraciju”, „*porodičnu orijentaciju*”, „*umetničku orijentaciju*”, u manjoj meri i „*političku orijentaciju*”), zatim „*pragmaticnost*” nasuprot „*estetizmu*” (ova druga strana pozitivno je povezana s „*umetničkom orijentacijom*”, a negativno s „*praktičnom*” i „*političkom orijentacijom*”) i „*dionizijska orijentacija*” (uključuje „*boemsку orijentaciju*” i „*zabavu*”).

Za „*umetničku orijentaciju*” je karakteristično da *sadrži i idejne, pedagoške, avanturističke, sazajne i istraživačke* sadržaje, a ne samo estetska interesovanja koja ipak dominiraju. „Umetničku orijentaciju” ovoga sadržaja potvrdio je nedavno B. Bokan (napomena 17). Ova skupina interesovanja je *razvijenija kod devojčica* nego kod dečaka, kod *boljih učenika* i čvrše se oblikuje kod starijih omladinaca. Zaključili smo da je reč o vrlo složenoj skupini koja čak na uzrastu od trinaest godina preliči na jedno „*voleti sve*”, odnosno na „*svaštarsku orijentaciju*” nego na „*umetničku orijentaciju*”. Zanimljivo je da se kod *boljih učenika* „*umetnička orijentacija*” kao određen sistem interesovanja ranije izdvaja i oblikuje iz nespecifične skupine „*voleti sve*”.¹⁹⁾ Da bi se formirala „*umetnička orijentacija*”, potrebno je da dete poseduje određenu zrelost, iskustvo i znanje. Međutim, *mladi s umetničkim talentima znatno ranije od svojih vršnjaka razvijaju ovaj interesni pravac*. Deca i omladinci koji nemaju sklonosti i interesovanja za „*estetsko izražavanje*”, takođe mogu da razviju umetničku orijentaciju čiji je smisao, prema Gilfordovim istraživanjima, „*estetsko cenjenje*” (možda je bolji termin „*estetska kultura*”). Dakle, i oni mladi koji nisu umetnički obdareni mogu da se veoma interesuju i da uživaju u raznim vrstama umetnosti. Važno je znati da *estetska interesovanja mogu da se sistematski razvijaju* (više nego

¹⁹⁾ Fenomen „*voleti sve*” otkrila je Leona Tajler kod dece u SAD na uzrastu od oko deset godina. Tyler, L.: „The Development of Vocational Interests”, J. Genet. Psychol., 1955, 86, 33–44.

umetničke sposobnosti) ili, kao što kažu neki američki i sovjetski autori, da se „kultivišu”. Ne treba zaboraviti, iako je to rede slučaj, da ima i umetnički obdarenih mlađih koji rasipaju svoj talent upravo zato što im nedostaju odgovarajuća interesovanja. Takve mlade je teško privoleti na mukotrpno vežbanje ili, ako to čine, nedostaju im strast, žar, pasioniran odnos, karakteristični za one koji poseduju i odgovarajuća interesovanja.

Razvoj interesovanja

Pojam razvoja obuhvata *formiranje, održavanje i menjanje* dispozicija ličnosti. O menjanju interesovanja ovde nećemo govoriti, jer bi bila neophodna opsežna diskusija o nekim etičkim pitanjima. O održavanju interesovanja reći ćemo samo nešto u vezi s jednim aspektom — stabilnosti ove dispozicije ličnosti. Najveću pažnju ćemo ukazati problematici formiranja interesovanja, koja je ne samo vrlo široka oblast, već i izuzetno značajna za vaspitanje.

Pod pojmom održavanja interesovanja podrazumevamo njihovu relativnu nepromenljivost, njihov ujednačen intenzitet tokom vremena i optiranje promenama jednom formiranih interesovanja. Stabilnost interesovanja predstavlja jedan od problema koje su istraživači najranije počeli da proučavaju, nadajući se da će, ako se konstatuje njihova visoka postojanost, moći da preciznije *predviđaju* ne samo buduće kretanje interesovanja subjekta, nego i sve one dispozicije koje s interesovanjima koreliraju (na primer, uspeh na poslu, u studijama, prilagođenost). Izvršena su mnoga longitudinalna istraživanja (na istim subjektima u dužem vremenskom periodu) i utvrđeno je da *interesovanja stvarno pripadaju najpostojanjim ljudskim dispozicijama*.²⁰⁾

Ipak, *stabilnost je samo relativna*: neka interesovanja su po prirodi kratkovečna (recimo, avanturističko kulminira u pubertetu, interesovanje za fizičku aktivnost oko sedamnaeste godine itd.), druga se u proseku javljaju na starijim uzrastima, treća mogu da osciliraju tokom života zavisno od situacionih okolnosti (na primer, političko interesovanje). S pravom je ukazano i da postoje nestabilni subjekti čija interesovanja, bez obzira na vrstu, pokazuju tendenciju fluktuiranja. No mora se reći da je impresivna činjenica da su pojedine vrste interesovanja, pa čak i celi profili interesovanja

²⁰⁾ Strong, E.: „Permanence of Interests Scores over 22 Years”, *J. Appl. Psychol.*, 1951, 35, 89—91; Campbell, D.: „Stability of Interests within an Occupational over Thirty Years”, *J. Appl. Psychol.*, 1966, 50, 51—56; Strong, E.: „Interest Scores while in College of Occupation Engaged and 20 Years later”, *Ed. and Psychol. Mess.*, 1951, 11, 335—348.

neki socioprofesionalnih grupa (inženjera, lekara, bankara), pretrpeli male izmene posle dve ili tri decenije od studentskog doba! Izgleda da se tako uporno održavanje interesovanja može objasniti čvrstom nijihove dispozicione osnove, vrednosnom obojenošću, činjenicom da interesovanja predstavljaju važan deo strukture ličnosti, a ona je veoma inertna. Prema jednom autoru, „što interesovanja više odražavaju urođene faktore od faktora sredine, to će biti stabilnija“.²¹⁾

Formiranje interesovanja može pre svega da se posmatra imajući u vidu trilemu; sazrevanje-ucenje-otkrivanje (autokreacija). Većina autora s razlogom ističe *primaran značaj socijalne sredine* za formiranje interesovanja. Činjenica da između interesovanja očeva i sinova postoji prosečna korelacija od oko 0,30 (ili približno 9% zajedničke varijanse) govori protiv hipoteze o nasleđivanju interesovanja.²²⁾ Međutim, ova umerena korelacija istovremeno govori i da uticaj socio-ekonomskog statusa nije izrazit. Herlok naglašava značaj *podsticajne sredine*, naročito u porodici, važnost *prilika* da se dete suoči s različitim interesnim aktivnostima (vidi napomenu 12).

To što su socijalni činioci najvažniji u formiranju interesovanja, ne znači da treba odbaciti izvesne urođene uticaje i mogućnost samostvaranja interesovanja. Nekoliko istraživanja pokazuje da je sličnost interesovanja jednojajčanih blizanaca znatno veća (koeficijent korelacije 0,50 ili veći nego što je sličnost interesovanja dvojajčanih blizanaca (oko 0,30).²³⁾

Potrebljana su još mnoga istraživanja u pokušaju da se precizira relativno učešće tri grupe činilaca u nastajanju interesovanja. Izgleda da su neke vrste interesovanja više nego druge pod uticajem endogenih činilaca. Upravo je kod umetničkih interesovanja ideo endogenih (urođenih) činilaca znatan, mada ne i presudan. Interakcija nasleda i socijalne sredine svakako može da objasni znatan deo varijacija interesovanja.

Činioci autokreacije su dosad bili zanemareni uprkos tome što bi mogli da budu značajniji i od egzogenih i od endogenih činilaca. Naime, jednojajčani blizanci odgajeni u istoj porodici, a to znači da imaju istu genetsku osnovu i

²¹⁾ Strong, E.: *Vocational Interests 18 Years after College*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1955.

²²⁾ Strong, E.: „Interests of Fathers and Sons“, *J. Appl. Psychol.*, 1957, 41.

²³⁾ Roberts, C. and Johansson, Ch.: „The Inheritance of Cognitive Interests Styles in Twins“, *J. Vocational Behaviour*, 1974, 4, 237–243.

praktično istu socijalnu sredinu, poseduju tek 25% zajedničke varijanse interesovanja.

Agensi interesne socijalizacije su oni isti koji postoje i u svakoj drugoj socijalizaciji. U literaturi se kao glavni agensi (prenosioci, specifični činioci formiranja) pominju roditelji i šira porodica, vršnjaci, škola, sredstva masovnog komuniciranja i društvene organizacije.

Izvesno je da su *roditelji* prvi i verovatno najvažniji prenosioci interesovanja. Pojedini autori tvrde da se interesni koreni trasiraju uglavnom do desete godine, dakle, u razdoblju života kada su detetu roditelji najpotrebniji. Rditelji su uzor za dete, snabdevaju ga prvim znanjima, usmeravaju ga, gase nepoželjna interesovanja, a njihov uticaj je i indirektn – preko socio-ekonomskog statusa porodice. Međutim, prema našim istraživanjima (vidi fusnotu 17), materijalni status je manje ograničavajući činilac za razvoj interesovanja nego što je to slučaj u zapadnim zemljama, tj. pojedine vrste interesovanja se kod naših mladih formiraju i uprkos nepovoljnim materijalnim prilikama! „Za razvoj interesovanja, izgleda, mnogo je važnija podsticajna klima u porodici, koja može da bude izraženija u siromašnim nego u imućnim porodicama. Povoljna atmosfera je naročito značajna u formiranju kulturno-umetničkih interesovanja. Nenametljivo isticanje značaja određene aktivnosti, lični primer, negovanje porodičnih tradicija, česti razgovori s detetom, nabavka odgovarajućih popularnih knjiga, ohrabruvanje deteta da se iskuša u određenoj oblasti – samo su neki od indikatora takve podsticajne klime u porodici.“ (Pantić, D. kao u fusnoti 5) Fenomen muzičke porodice Bah verovatno najbolje ilustruje plodno sadejstvo više činilaca: nasleđivanje talenta, povoljnih uslova i podsticajne klime u porodici.

Uticaj *vršnjaka* je najjači na formiranje interesovanja između desete i dvanaeste godine, ali su tako nastala interesovanja dece u većini slučajeva labilna i konformistička.

Uloga *škole* je najveća od četvrtog razreda, posebno uloga učiteljice s kojom se često identifikuju devojčice. Učitelji mogu mnogo da doprinesu razvoju pojedinih vrsta interesovanja, naročito ako ona nisu u neskladu s onima čiji koren potiču iz porodice deteta. Praksa pokazuje da je dobar kontakt učitelja s detetom preduslov svakog stvarnog uticaja. Važno je i da se svakom učeniku prilazi kao ličnosti, da se neguje *individualizovana nastava* i da se u vaspitnom radu što više koristi *nagrada*. U kasnijim razredima osnovne škole i u srednjoj školi do izražaja dolaze predmetni nastavnici, ali i prethodno interesovanje dece za određene nastavne oblasti. Raste i značaj izborne i van-

nastavne aktivnosti. *Uspeh u određenom predmetu* ili u grupi predmeta često budi i odgovarajuća interesovanja, mada je i obrnut slučaj čest. U mnogim autobiografijama ističu se idealizovani ili, pak, realno percipirani nastavnici kao one osobe koje su pobudile početno interesovanje učenika, naročito se to dešava kod pojedinaca natprosečnih sposobnosti.

Delovanje pedagoga u interesnim grupama je dragoceno. Da bi se dečja interesovanja održala i dalje razvijala, voditelji ovih aktivnosti treba da budu nenametljivi, autoriteti, strpljivi, puni razumevanja, da umeju da učenike hrabre i nagrađuju, da uvažavaju njihove osobnosti da im postavljaju umerene zadatke, da su i sami entuzijasti u odgovarajućim oblastima, da kod učenika podstiču samostalan rad, traganje i kreaciju, da im otvaraju perspektivu, ukazuju na stvarne sposobnosti, da ličnim primerom demonstriraju posvećenost radu i stvaranju.

Usled ograničenog prostora u ovom radu nećemo ukazivati na sredstva masovnog komuniciranja i društvene organizacije kao interesne agense i činioce. Nećemo se zadržavati ni na mehanizmima nastanka interesovanja već ćemo ih samo pobrojati. To su: klasično uslovljavanje (kod male dece), instrumentalno uslovljavanje, imitacija, identifikacija, vežbanje uloge, učenje uvidanjem, funkcionalna autonomija (vidi primer mornara kojim smo ilustrovali kako sredstvo može da postane cilj) i samostvaranje („identifikacija sa samim sobom“).

Interesovanja u svom razvoju prolaze kroz određene *stadijume*. Već novorođenče obraća pažnju na jake fizičke draži a ubrzo i na osobe. U prvoj godini života ono ispoljava i začetke interesnih reakcija i preferencija (primicanje, hvatanje, naginjanje), a zatim prolazi kroz fazu senzorne eksploracije i motorne manipulacije. Naprednija deca mogu da započnu sa zapitkivanjem čak u trećoj ili četvrtoj godini. Ipak, sve su to samo manifestacije tipične za *predinteresni stadijum*, jer je detetu potrebno, da bi uopšte razvilo i najjednostavnija interesovanja, da prethodno dostigne određeni nivo razvoja saznajnih funkcija, da proces diferencijacije emocija odmakne (kritična je četvrta godina), da fizički razvoj takođe dođe do određene granice (snaga, spretnost itd. su važne u dečjim igrama) i da socijalni razvoj omogući detetu minimum kooperacije.

Po našem mišljenju, dete se između pete i desete godine nalazi u *stadijumu difuznih interesovanja* kada se radaju mnogobrojna, uglavnom slaba i nestabilna interesovanja. Dete je tada veliki svaštar, što se, recimo, vidi po tome koje sve predmete prikuplja. Po mišljenju

pominjane L. Tajler, iz ovoga „voleti sve” prvo se razvijaju mnoge antipatije i averzije koje postepeno omogućavaju izdvajanje određenih vrsta interesovanja. U vreme pretpuberteta i rane adolescencije interesovanja počinju da se sužavaju, više vezuju za polnu ulogu, da se individualizuju, a pozivna interesovanja, obično još epizodična, nepostojana i nerealna, bivaju „glamorizovana” (deca se često tada identifikuju s filmskim starovima, sportistima, estradnim ličnostima). Dečja interesovanja u ovom stadijumu nisu zasnovana na sposobnostima i ne vode dovoljno računa o praktičnim organičenjima, pa je stoga opravданo govoriti o *stadijumu imarginarnih interesovanja*.

Nagle promene u vreme adolescencije — fizički rast, polno sazrevanje, procvat intelektualnih funkcija, kao i emocionalna nestabilnost i traganje za vlastitim identitetom („Ko sam ja?”, pitaju se tada mnogi mladi) imaju određene reperkusije i na interesovanja. Ona su podložna promenama, pojedina stara nestaju,javljaju se neka sasvim nova, ranija mogu da se usložnjavaju, pojačavaju. Tada se interesovanja dovode u vezu sa zahtevima realnosti i sopstvenim sposobnostima, isprobavaju se, postaju apstraktnej, okrenuta i društvenim problemima, budućoj profesiji i intenzivnoj zabavi. Smatramo da ona u tom periodu prolaze kroz *stadijum verifikacije interesovanja*.

U sledećem — *stadijumu stabilizacije ili kritizacije interesovanja* dolazi obično do njihovog trajnijeg oblikovanja. Kod većine ljudi ona se ne menjaju mnogo posle 18. ili 20-te godine. Mali je broj pojedinaca kod kojih su interesovanja linearna funkcija starosti. Međutim, stadijumi ne znače da svaki pojedinac nužno mora da prode kroz sve njih. Moguće je preskakanje pojedinih stadijuma, vraćanje na ranije, fiksiranje za pojedine stadijume. Neki pojedinci nikad ni ne dostignu najviše, „zrelle” stadijume. Svako poznaje ljude tipa „leptira” (kratkotrajna, slaba interesovanja koja se stalno smenjuju) ili one tipa „svaštara”. Najzad, treba imati u vidu da sve vrste interesovanja ne moraju da prolaze kroz iste stadijume razvoja. Upravo umetnička interesovanja neretko imaju sasvim osobene puteve razvoja i kod nadarene dece mogu da se relativno rano čvrsto oforme i postanu „zrela”. Kod drugih pojedinaca umetnička interesovanja mogu nastati kasno, a kod trećih praktično iščeznuti u određenom periodu života, mada su ranije bila intenzivna.

Još neke karakteristike estetskih interesovanja

Naše istraživanje interesovanja mladih, a do sličnih rezultata došli su i B. Bokan i T. Đurić,

pokazalo je da *literarno interesovanje* postoji kod 45% trinaestogodišnjaka. Ipak, jak oblik ovog interesovanja je znatno redi (oko 6% mlađih). Interesovanje za književnost je u velikoj meri obrazovno i polno (žene) uslovljeno. Ono umereno korelira s velikim brojem drugih interesovanja, što potvrđuje poznatu činjenicu o krucijalnoj ulozi književnosti za opštu kulturu. Oni mladi koji se interesuju za književnost imaju manje ili više razvijeno još oko dvadesetak drugih interesovanja, dok oni koji se ne interesuju za književnost prosečno ne poseduju ni desetak drugih vrsta interesovanja! Interesne autobiografije pokazuju da oni mladi koji se rano zainteresuju za književnost, obično ostaju verni ovoj oblasti umetnosti celog života i ne retko se usmeravaju u neku literarnu profesiju. Ali, kreativno ispoljavanje nipošto nije ograničeno samo na „rane petlove“ i, naravno, svi zainteresovani ne postaju pisci. *Interesovanje za književnost veoma je plastično*, tj. može se „kultivisati“, usmeravati u raznim pravcima i obuhvata brojne žanrove i podžanrove.

Likovno interesovanje je znatno manje prošireno — postoji kod približno svake treće devojčice i devojke i kod svakog četvrtog dečaka i mladića. *Ono je, dakle, uzrasno stabilno, a polno uslovljeno*. Jako likovno interesovanje postoji kod oko 5% mlađih na svim uzrastima, ali je nešto proširenje kod boljih učenika. Verovatno je da ovi mlađi poseduju i izvesne likovne sposobnosti. Važno je znati da sve do oko dvanaest ili trinaeste godine, tj. približno do pubertetske krize postoji visoka korelacija između crtačkih sposobnosti i inteligencije dece. Ova činjenica je iskorišćena u poznatom testu opšte sposobnosti nazvanom „Nacrtaj čoveka“ — autor je Florens Gudinaf — pri čemu se ocenjuje prvenstveno postojanje detalja i potpunost crteža. *U vreme puberteta dolazi do diferenciranja opštih i likovnih sposobnosti*, tj. mnogi „likovno obdareni“ ostaju na dostignutom nivou i u većini slučajeva lagano gube i interesovanje za likovne umetnosti naročito ako ih pedagozi osuđuju za nerad i čude se njihovoj stagnaciji), ali se odgovarajućim prilazom njihovo interesovanje može očuvati barem kao „estetsko cenjenje“ i „opšta kultura“. Oni mlađi kod kojih likovne sposobnosti nisu bile vezane za opšti intelektualni razvoj, dakle, oni koji su stvarno likovno nadareni, nastavljaju da se razvijaju u vreme pubertetske krize i kasnije, tj. njihove likovne sposobnosti i interesovanja jačaju. Likovno interesovanje takođe se račva prema užim oblastima i uopšte veoma je nejednako rašireno u mladoj generaciji (veliki varijabilitet). Ono je značajno za opštu kulturu ali ne u tolikoj meri kao literarno (osrednje korelira sa širinom interesovanja: 0,47). Mladi koji imaju razvijeno likovno inte-

resovanje poseduju prosečno još petnaest drugih vrsti interesovanja.

Muzičko interesovanje utvrdili smo kod 40% trinaestogodišnjaka i ono na kasnijim uzrastima ostaje postojano. U našem istraživanju ovo interesovanje smo merili kao „opšte”, kao „ljubav prema muzici uopšte”, ali izgleda da je to mnoge mlade asociralo na klasičnu, ozbiljnu, umetničku muziku, pa svi oni koji vole savremeniju rok muziku (veliki deo mlađih u gradovima) ili narodnu muziku (radnička omladina, mlađi na selu) nisu na takvom instrumentu iskazali svoje interesovanje. Intenzivno muzičko interesovanje postoji kod oko 5% mlađih i verovatno je da je ono izraz i određenih muzičkih sposobnosti. Jako muzičko interesovanje je delimično, kao i kada je reč o drugim vrstama umetničkih interesovanja, pokazatelj aktivnog, kreativnog bavljenja muzikom. Slab intenzitet muzičkog interesovanja (postoji kod oko 23% mlađih) implicira manje aktivan odnos prema ovoj grani umetnosti, tj. uglavnom pasivnu receptivnost, stav usputnog slušanja u smislu Makluanovog pojma „zvučne zavese”. *Muzičko interesovanje iznadprosečno rašireno je kod devojčica i devojaka, odličnih učenika, mlađih koji žive u većim gradovima, društveno-politički aktivnijih i onih čije je socijalno poreklo nenanuelno* (otac stručnjak, službenik). Prema korelaciji muzičkog interesovanja s ukupnim brojem interesovanja (0,45), ono je slično likovnom interesovanju, tj. osrednje je povezano sa „širinom interesovanja”.

Pokazalo se da ako neko ima razvijeno interesovanje za muziku, onda prosečno izražava još petnaest drugih interesovanja, a ako nema ovu vrstu interesovanja, onda prosečno poseduje deset interesovanja. Ako mlađi ispoljavaju muzičko interesovanje u jačem stepenu, za koji je rečeno da nagoveštava postojanje muzičkih sposobnosti i aktivno bavljenje muzikom, eventualno čak i kreativno izražavanje na tom polju (deo mlađih koji su uključeni u ovu interesnu aktivnost u školi, u Muzičkoj omladini i sl. je upravo s ovim karakteristikama), onda prosečno imaju još šesnaest drugih interesovanja. Dakle, očigledno je da jako muzičko interesovanje nije „monopolsko” i „netolerantno” prema drugim vrstama interesovanja, da ih ne „pri-gušuje”. Istraživanje demantuje i stereotip da su mlađi koji vole ozbiljnu muziku društveno neaktivni. S druge strane, kod 3% mlađih koji manifestuju najjaču odbojnost prema (ozbiljnoj) muzici, broj interesovanja je znatno ispod proseka (iznosi sedam; za sve mlađe prosek je inače trinaest). Zanimljivo je da *muzičko interesovanje nisko do umereno korelira s mnogim interesovanjima*. Na uzrastu od trinaest godina ono je u sledećim korelacionama: s likovnim interesovanjem 0,54, s literarnim 0,44, s estrad-

nim 0,44, lingvističkim 0,42, s interesovanjem za putovanja 0,33, s biološkim 0,40, humanitarnim 0,37, teorijskim 0,32, istraživačkim i pedagoškim po 0,2 itd. Kada je reč o savremenoj muzici za zabavu, posebno o rok muzici, utvrđeno je da takvo interesovanje mlađih može biti inspirisano i vođeno nemuzičkim ciljevima. Na primer, ono je ponekad izraz konformizma, znak raspoznavanja i pripadnosti omladinskoj urbanoj potkulturi, u funkciji egzibicionizma i sl. Grupa istraživača iz Zagreba²⁴⁾ je utvrdila brojne motive koji stope iza interesovanja za rok-muziku: „U diskoklubove se ide, u prvom redu, jer se tamo može slobodno ponašati (motiv odbacivanja ustaljenih normi ponašanja); radi druženja ili upoznavanja osoba suprotnog pola (seksualni motiv); da bi se sudjelovalo u zajedničkoj atmosferi — plesalo (motiv sudjelovanja); da bi se pobeglo od stvarnosti u neki vlastiti — fiktivni i socijalni — svet (motiv bjekstva); radi informiranja i evaluiranja rok-muzike; te radi rasterećenja. Znatno se rijede ide radi prestiža, rekreiranja i motiva agresivnosti...“ Verovatno je da se i interesovanje za ozbiljniju muziku bazira na određenim potrebama mlađih, na primer, potrebi da se saznaje svet, estetskom cenjenju, socijalnom motivu (druženje, priznanje) itd.

Prema našem istraživanju, *estradno interesovanje je najviše rašireno* od svih vrsta kulturno-umjetničkih interesovanja mlađih, što je možda uslovljeno njegovom znatnom heterogenošću, činjenicom da uključuje interesovanja za različite scenske aktivnosti: balet, folklor, glumu, voditeljstvo, artizam u užem smislu itd. Estradno interesovanje je *delimično proizvod masovne kulture*, posebno kada je reč o „pasivnom“ obliku interesovanja (onima koji su samo gledaoci). Činjenica da je estradno interesovanje *više rašireno na uzrastu od trinaest godina* (49%) nego kod starijih omladinaca (41% kod onih koji imaju 26 godina) navodi nas na pretpostavku da je ono u vezi i sa sklonošću dečaka i devojčica ka „glamorizovanim“ zanimanjima, o čemu je već bilo reči, tj. da bi moglo da bude *sadržajni oblik stadijuma imaginarnih interesovanja*. Kod mlađih koji ovo interesovanje zadržavaju i kasnije ili se ono javlja na starijim uzrastima, verovatno ne bi trebalo isključiti mogućnost profesionalnih aspiracija, posebno ako je interesovanje izraženo u jakom obliku (takvih je oko 6%). Estradno interesovanje je *raširenje kod devojaka* (51%) nego kod mlađica (41%), a to bi moglo da bude u vezi s nalažom — utvrđenim poluprojektivnom tehnikom nedovršenih rečenica — da su *egzibicionističke težnje* prilično zastupljene, posebno kod devoj-

²⁴⁾ Glavan, D., Jerbić, V., Lukić, S. i Tomić, V.: *Motivi 'koristenja' rok-muzike*. Deseti kolokvij o slobodnom vremenu mlađih, Dubrovnik 1979. (organizator Centar za vanškolski odgoj — Zagreb).

čica na uzrastu od trinaest godina. Potreba za pokazivanjem, želja za isticanjem pred publikom, težnja za nastupom na sceni nema sumnje da su u osnovi svih podvrsta estradnog interesovanja. Estradno interesovanje osrednje korrelira s drugim umetničkim interesovanjima, a nisko do umereno s gotovo svim drugim vrstama interesovanja koja smo merili, što znači da je i ono važno za pojам „opšte kulture”. *Jako estradno interesovanje je rašireno kod trinaestogodišnjih devojčica čiji je opšti školski uspeh odličan ili vrlo dobar, a to je slučaj i s ostalim umetničkim interesovanjima*, mada ne u toj meri kao s estradnim interesovanjem.

Pol je jači izvor diferenciranja umetničkih interesovanja nego što je to školski uspeh, mada je i ovaj važan, dok je uzrast za većinu ovih interesovanja manje značajan (reč je o uzrastu od 13 do 26 godina), osim što pred kraj omladinskog perioda dolazi do čvršćeg međusobnog povezivanja svih umetničkih interesovanja. Ove veze su relativno labave na uzrastu od trinaest godina i uglavnom zato umetnička interesovanja tada postoje isprepletena s drugim skupinama interesovanja, naročito s „eksploracijom” i „svaštarskom orientacijom”.

Veće interesovanje devojčica, devojaka i žena uopšte za umetnost nego što je interesovanje muškaraca (razlike su manje u odnosu na muškarce čiji je školski uspeh odličan) posebno je izraženo kod receptivnih interesovanja i to objašnjava zašto žene dominiraju u umetničkim publikama. Razlika u korist žena se održava i kod aktivnog, kreativnog oblika interesovanja, mada nije toliko ubedljiva kao kod slabijeg, pasivnog oblika interesovanja. Veće interesovanje žena za umetnost podstaklo je niz autora da iznesu hipotetička objašnjenja o prirodi te polne razlike.²⁵⁾ Neki autori su ovu razliku nastojali da objasne polazeći od materinskog motiva, drugi sublimacijom seksualnih impulsa, treći manjom agresivnošću žena, četvrti njihovom većom emocionalnošću, peti njihovom većom težnjom za socijalnom sigurnošću, šesti navodnom većom tendencijom žena da u umetnosti traže kompenzaciju za svoje nedostatke i potisnutost u realnom životu, sedmi većom sposobnošću empatije kod žena, osmi „nežnošću temperamenta”, deveti boljom intuicijom žena, deseti učenjem socijalnih uloga. Bilo je i pokušaja tumačenja navodne veće pasivnosti žena, njihovim većim obraćanjem pažnje na suštinu stvari i na detalje pojačanom sugestibilnošću itd. Izvesno je da veća naklonost žena ka umetnosti može da ima višestruke izvore, ali smo još daleko od kompletnejeg odgovora na ovu nesumnjivu razliku u interesovanju polova. Za-

²⁵⁾ Pantić, D.: „Diferenciranje interesovanja zavisno od pola”, Sedmi kongres psihologa SFRJ, Zagreb 1981, neobjavljeni saopštenje, strana 13.

nimljivo je da ove polne razlike postoje i u drugim kulturama u okviru zapadne civilizacije. Iznećemo samo jednu ilustraciju — iz istraživanja hobija američke dece pre gotovo pola veka.²⁶⁾ Novija američka istraživanja ukazuju da je u međuvremenu došlo do izvesnih promena kada je reč o umetničkim hobijima koje smo izdvojili (pod uticajem masovne kulture procentualno je više onih s muzičkim i estradnim hobijem), ali su razlike u interesovanju polova zadržane.

Tabela 1 — Umetnički hobiji američke dece u osnovnoj školi

Vrsta hobija	Dečaci		Devojčice		— u % —
	IV razred	VII razred	VI razred	VIII razred	
Literarni	28	40	45	44	50
Muzički	10	17	20	15	23
Estradni	4	5	6	9	14
					17

Napomena: Hobiji su bili definisani kao aktivno bavljenje određenim aktivnostima, na primer, sviranje klavira, učeće u pozorišnim školskim sekijama i sl.

Očigledno je da se s uzrastom literarno interesovanje naših mladih širi kod oba pola. U svim uzrastima postoje razlike u korist ženskog pola, a takođe i u korist boljih učenika. Kod žena čiji je uspeh u školi bolji, literarno interesovanje je razvijeno rano i ne uvećava se mnogo kasnije, a slično je i kod muškaraca boljeg uspeha, samo na nešto nižem nivou širenosti interesovanja. Najveće širenje ovog interesovanja postoji kod devojčica, devojaka i mladih žena čiji je školski uspeh slabiji. Pada u oči da iskustvo koje dolazi s godinama ne kompenzira uticaj opštег školskog uspeha (verovatno i s njim povezanih intelektualnih sposobnosti, ali i boljih porodičnih uslova), tj. slabiji učenici i na kraju omladinskog uzrasta

²⁶⁾ McGehee, W.: „Changes in Interest with Changes in Grade Status of Elementary-School Children”, *J. Ed. Psychology*, 1941, 33, 151–156. Ovo istraživanje izvršeno je čak u 36 država u SAD! Primetne su ne samo polne razlike, nego i porast umetničkih hobija uporedno s uzrastom dece oba pola.

Tabela 2 — Raširenost literarnog interesovanja
naših mlađih zavisno od pola, uzrasta i opštег
školskog uspeha

Pol:	M u š k i	Ž e n s k i
Građane ispitanika:	13 17 21 26 13 17 21 26	
U Dovoljni i		
S dobri	22 25 37 38 33 39 46 55	
P		
E Vrlo dobri		
H i odlični	40 43 47 51 61 64 72	

Napomene: Proceneti se odnose na mlade u Srbiji koji ispoljavaju literarno interesovanje nasuprot indiferentnosti i averziji. Uspeh u školi odnosi se na poslednji završeni razred, a za starije na poslednji razred srednje škole. Veličina uzorka je 2.746 jedinica, približno ravnometerno raspoređenih prema polu, uzrastu i uspehu.

ne uspevaju da u pogledu raširenosti literarnog interesovanja dostignu bolje učenike na početku omladinskog uzrasta, i to kod oba pola! Unutar polova, ipak, relativna razlika u raširenosti ovoga interesovanja nešto se smanjuje s uzrastom. U poređenju s američkim trinaestogodišnjacima (Tabela 1), ako prepostavimo da ne utiče vreme ispitivanja, naši dečaci su nešto manje, a devojčice nešto više zainteresovane za književnost, ali s obzirom na vremeniku i geografsko-socijalnu distancu, treba više da nas impresioniraju sličnosti u raširenosti ovoga interesovanja.

Kvalitativna analiza razvoja umetničkog interesovanja (primer)

Na kraju prezentiramo introspektivno kazivanje uvežbanog subjekta (žena, doktor nauka, trideset godina, udata) kao kvalitativni materijal o poreklu i razvoju jednog umetničkog interesovanja²⁷):

„Moje najranije interesovanje bilo je isto kao i moje sadašnje — pisanje. ... Najjače drugo moje interesovanje bilo je ono za glumu i ono se s vremena na vreme javljalo za vreme dnevnog sanjarenja. Oba ova interesovanja bila su distinkтивno profesionalna. Hobijska interesova-

²⁷⁾ Ovu autobiografiju preuzeli smo uz izvesna skraćivanja iz: Fryer, D.: *The Measurement of Interest*, Holt New York 1931, p. 391.

nja su uključivala praktično svaku oblast koja je tražila inteligenciju i ja sam doktorirala psihologiju i sociologiju gotovo „slučajno“, bez neke posebne namere da to koristim. Ja sam samo volela da učim „interesantne stvari“... Nарavno, sa doktoratom neizbežno sam se obrela u profesiji nastavnika, što je bio najlakši način da zarađujem za život, ali ponavljanje građiva me je zamaralo... sve dok me moja ljubav prema drami nije naterala da pokušam da napravim dobar šou za studente... Da sam imala dovoljno šansi i podsticaja za nastavniku profesiju, verovatno bih se zadržala u tome... Dok sam predavala, kao i ranije, iskušavala sam se pišući. Povremeno prihvatanje mojih rukopisa me je ohrabrilovo i sve me više nagonilo da napustim nastavnički poziv i da zarađujem za život pišući. Volela sam da pišem skoro o svakoj temi. Čitanje i razgledanje starina bile su moje važne pasije. Pozorište je nastavljalo da me šarmira i želeta sam da napišem neki komad. Do sada nisam napisala ništa osim jednog komada za amatore. Spoljni pritisci udruženi s istovremenom željom da pišem polunaučne članke i različite intelektualne knjige možda me sprečavaju. Započela sam svoj prvi roman kada sam imala deset godina... Na pisanje sam bila podstaknuta zato što se i moja majka interesovala za literaturu, posebno zato što je i ona želeta da bude pisac i rano počela da obraća pažnju na moje sastave. Nekoliko drugih članova porodice želetelo je da piše ili je stvarno pisalo pomalo i ja sam bila donekle motivisana da ih nadmašim. Rani, pasionirani odlasci u pozorište i učešće u radu studentske amaterske družine snažno su me podsticali na pisanje. Sada želim da pišem za „Malo pozorište“ i sklona sam da mislim da je za mene pre bila režija nego gluma... mada više volim život književnika. Ovo bez sumnje pripisujem svojoj pobuni protiv sveta muškaraca i ograničenja koja stoje pred ženom u intelektualnoj profesiji (moje iskustvo iz perioda univerzitetetskog predavača). U pisanju osećam se prilično slobodna i ne mislim da sam hendikepirana kao žena. Glavni razlog ipak, čini mi se da leži u zadovoljstvu tim radom kao takvim...“

Razvoj umetničkih interesovanja može se veoma razlikovati od pojedinca do pojedinca, ali sadrži i izvesne zajedničke elemente i tendencije. U skorašnjem istraživanju kulturnih potreba radnika²⁸⁾, primenjujući u jednom delu istraživanja produbljeni intervju, mogli smo, između ostalog, utvrditi i izvesne karakteristike razvoja umetničkih interesovanja. Na primer, kod jedne PK radnice, stare 21 godinu,

²⁸⁾ Bojanić, B., Đokić, R. i Pantić, D.: „Kulturne potrebe radničke klase u SAP Vojvodini“, Centar PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje, Novi Sad 1987. (tekst u pripremi).

Srpkinje iz Novog Sada, čije su kulturne potrebe inače relativno razvijene, utvrdili smo izrazito interesovanje za literaturu koje se kombinuje s njemim još jačim estradnim interesovanjem. Naravno, njena introspekcija se ne može porediti s onom iz navedene autobiografije američke profesorke psihologije, ali pojedini detalji zaslužuju da se pomenu: „Meni se dopada život glumca. Ja mislim da je to jedna velika igra — biti glumac. To je nešto jako lepo, sam posao kao profesija je lep. Publika svojim aplauzom određuje uspeh glumca. Ako je pobratio aplauze, znači da je dobar... Ali, zavisi i od samog čoveka... bitno je da je on nečim privukao masu. Gluma omogućava uživanje u igri i bekstvo od svakodnevice, ali glumci imaju mnogo obaveza i moraju isplanirati svoj dan... Ipak, lep je to život.“ Ova mlada radnica je nerealizovana balerina i stoga ne treba da čudi što se na nekoliko mesta u intervjuu manifestovalo njen glamorizovani odnos prema estradi uopšte, verovatno kao ostatak maštanja, planova i aktivnosti u detinjstvu vezanih za vežbanje i scenu.

Iz drugih autobiografija i produbljenih intervjua proizlazi da su za razvoj umetničkih interesovanja ključni dogadaji i situacije: rano iskustvo, primer i uticaj roditelja, idealizovani učitelj, potvrđena sposobnost umetničkog izražavanja i doživljaj uspeha (ove osobe izveštavaju po pravilu o nagradama u detinjstvu, pobedama na takmičenjima, svesti o svom talentu, urađenim projektima itd.), postojanje snažnog hobija u detinjstvu, porodične tradicije, indirektni podsticaji koji dolaze od vršnjaka (divljenje), identifikacija s nekim umetničkim autoritetom pre u smislu uzora nego kao idola, ali i rana identifikacija sa samim sobom, svest o svojoj jedinstvenosti.

RAZVOJNA PSIHOLOGIJA ZRELOG DOBA

Temu za ovo izlaganje*) birao sam tako da bude, s jedne strane, bar relativno nova za našu sredinu a, s druge, da ne bude interesantna samo za dečje psihologe nego i za druge. Mislim da problemi razvojne psihologije zrelog doba u tom pogledu zaslužuju pažnju. Ako ne zbog drugog, onda bar zbog toga što većina učesnika ovog skupa spada u tu uzrasnu grupu.

Dakle, namera mi je da s vama danas podelim neka saznanja i neka razmišljanja o razvojnim promenama u zrelog dobu, tačnije rečeno o razvojnoj psihologiji celog životnog ciklusa. Ovde je neophodno da odmah unesem neka preciznija određenja. Pod razvojnom psihologijom se obično podrazumeva psihologija detinjstva i mladosti. U novije vreme se ubrzano razvija i psihologija starenja — gerontopsihologija.

Javljanjem gerontopsihologije ponekad se proširuje značenje izraza „razvojna psihologija“ tako što se njime označava psihološka disciplina koja izučava sve psihičke promene koje su sistematski povezane sa uzrastom. Dakle, u ovom značenju razvojna psihologija obuhvata i uzrasne promene u periodima rasta i razvoja (detinjstvo, mladost) i u periodu propadanja (starost). Ovu disciplinu najbolje bi bilo zвати psihologija uzrasta (uzrasna psihologija).

Ja, međutim, neću danas da govorim o psihologiji uzrasta niti o psihologiji starenja već o razvojnoj psihologiji zrelog doba i o njenim implikacijama za celovitu razvojnu psihologiju, tj. za psihologiju *svih uzrasta u kojima postoje uzrasne razvojne promene*. (Time se isključuju periodi u kojima postoje uzrasne degenerativne promene).

* Plenarno predavanje na Savetovanju Društva sociologa Slovenije, Bled, novembar 1984.

Očigledno je da je u psihološkim izučavanjima razvojnih perioda sve do skoro postojala jedna jasno uočljiva praznina — zrelo doba. Doskorašnja izučavanja su se, dakle, odnosila na periode u kojima su psihološke promene imale jasnu organsku (morphološku) osnovu, bilo u vidu organskog sazrevanja (detinjstvo i mladost) bilo u vidu organskih degenerativnih promena (starost). Psihologija je, očigledno, zahtevala zrelo doba u kome nema nekih jasnih pokazatelja ni organskog sazrevanja ni organskog propadanja. Dakle, čitav jedan dugi uzrasni period (negde od 20 do 40—50 godina), toliko značajan u životu, ostajao je van interesovanja razvojnih psihologa.

Profesionalni psiholozi su se i ovde čudno ponašali — tek od pre desetak — petnaestak godina oni otkrivaju trivijalnu činjenicu da se i zreli ljudi razvijaju. (Nasuprot profesionalnim psihologima u književnosti je, na primer, to običan truizam, jer se u mnogim značajnim delima prikazuje upravo rast i razvoj ličnosti baš u tim zrelim uzrastima). Sve do tog najnovijeg vremena u psihologiji dominira približno ovakva opšta predstava o životnom ciklusu: postoji period rasta i razvoja (detinjstvo i mladost), potom period zrelosti (viden kao period platoa i stabilizacije u razvoju), i, na kraju, period propadanja psiholoških funkcija (senescencija). Dakle, zrelo doba je monolitan period (čini jedan jedinstveni uzrasni blok) u kome nema razvojnih promena. Navodimo samo jedan jasan primer ovakve konceptualizacije razvoja, u Pijsažeovoj teoriji postoji buram kvalitativan razvoj inteligencije sve do stadijuma formalnih operacija koji se postiže s 15—18 (u revidiranoj teoriji sa 20) godina i — to je cela priča o razvoju. Retke su psihološke teorije koje razvojnu periodizaciju protežu dalje od zrelosti (koja se postiže sa 18—20 godina). Među takve teorije svakako spada Eriksonova (sa svojih osam doba čovekovog života, koja uključuju sve uzraste) ili Kolbergova teorija o šest stadijuma moralnog razvoja (koja ne ide do kraja života kao Eriksonova).

Postavlja se pitanje: koji su to činoci ometali psihologiju da ne uoči i ne podvrgne izučavanju razvojne promene u odraslog dobu?

Smatram da su glavnu ometajuću ulogu imali teorijski okviri razvojne psihologije. U osnovi, teoretišanje u razvojnoj psihologiji je uvek bilo pod snažnim uticajem biologije. Za razvojne psihologe je prosto nezamislivo da može postojati razvoj koji kao supstrat nema biološke (morphološke i druge) promene, bilo da je reč o biološkom sazrevanju (u detinjstvu i mladosti) ili biološkom propadanju (u starosti). Svako takvo biološko teorijsko viđenje razvoja je i individualističko stanovište koje je nemoćno

kada se suoči sa činjenicom razvoja koji ne počiva na biološkim promenama u jedinku.

Drugi skup činilaca koji su ograničavali usred-sređivanje na razvojne promene u odrasлом dobu su *socijalni činioći*. Naime, u žižu istraživanja dospevaju oni problemi koji su socijalno relevantni. Ima više razloga što problemi zrelog doba doskona nisu imali takvu relevantnost, a sada je imaju. Najpre, tu su promene u sferi rada. Brzo smanjivanje tehnologija dovodi ljudi zrelog doba u situaciju da menjaju radna mesta i zanimanja mnogo češće nego ranije. Otud iskršavaju problemi adaptacije odraslih ljudi na te nove zahteve pa postaje značajno da se i naučno izuči sposobnost odraslih ljudi za adaptaciju, za nova učenja itd. Mnoge promene u životu odraslih i van radne sfere kao što su problemi proistekli iz migracija (i izvedeni problemi uklapanja u novu socijalno-kulturnu sredinu), učestali razvodi, emancipacija žena, problemi prilagodavanja na ubrzane socijalne promene itd. takođe stvaraju socijalne probleme čije rešavanje nije moguće bez izučavanja dinamike promena u odrasлом dobu. Dakle, javlja se neka vrsta socijalne narudžbine da se izuči taj prividno adinamički i monolitni uzrasni period koji je ranije bio zanemarivan.

Istraživanja razvojnih promena u odrasлом dobu su intenzivnija tek poslednjih petnaestak godina, ali su već dala praktično i teorijski veoma izazovne rezultate. Te rezultate bismo najkraće mogli izraziti ovako: a) u odrasлом dobu postoje promene (naspram starijih uverenja o platou u razvoju i o stabilnosti tog perioda), b) te promene su razvojne prirode i c) propagiranje (deterioracija) psihičkih funkcija nastaje relativno kasno.

Problem razvoja u zrełom dobu

Iza ovih, na izgled, trivijalnih nalaza kriju se veoma ozbiljni i izazovni problemi za psihologiju kao nauku. Središnji deo ovog izlaganja odnosi se upravo na analizu širih teorijskih implikacija ovih nalaza.

Od centralnog značaja je ovde *činjenica da postoji psihološki razvoj a da nema nikakvih potvrda da on počiva na biološkim promenama kao supstratu tog psihološkog razvoja*. Ovakva situacija skoro da je jedna vrsta prirodnog eksperimenta u kome je varijabla bioloških organskih promena (maturacionih ili degenerativnih) eliminisana i ostaje da se utvrdi da li postoji i kakve prirode je psihički razvoj u tim uslovima. Situacija je, u nekom vidu, analogna sa onom poznatom iz antropogeneze. Naime, sve do pojave *homo sapiens* razvoj ponašanja počivao je na uočljivim morfološkim promenama (povećanje težine i volumena mozga, pojava

novih moždanih struktura i sl.). Međutim, od pojave *homo sapiens* nema dokaza o postojanju takvih morfoloških promena pa se objašnjenje promena u ponašanju mora temeljiti na drugojačijim principima.

Iz te bazične činjenice, da postoji psihički razvoj u zrelem dobu a da se ne može objasniti morfološkim promenama, javlja se niz izvedenih problema: da li su te razvojne promene iste prirode kao i one u detinjstvu i mladosti, da li se mogu definisati jasni razvojni stupnjevi u zrelem dobu (u celini ili kod pojedinih psihičkih funkcija), koji su kriterijumi razlikovanja razvojnih i nerazvojnih promena u zrelem dobu, koji su pokretači (faktori) psihičkog razvoja (ako je organsko sazrevanje isključivi pokretač) i koji faktori određuju smer tih promena? Očigledno je da se ovi temeljni problemi razvojne teorije u mnogo oštrijem vidu postavljaju kada je reč o zrelem dobu nego kada je reč o pre-adultnim periodima (detinjstvo, mladost), koji su mnogo univerzalnije razvojne faze i pri čijem tumačenju se uvek možemo osloniti i na pretpostavljeni barem genetički program koji određuje i pojavu promena i njihov smer i okvirne uzraste u kojima se te promene odigravaju. Uzmimo samo kao primer psihičke promene povezane s pubertetom za koje možemo znati i približni uzrast, možemo identifikovati organske činioce tih promena, na osnovu univerzalnosti te pojave možemo prognozirati smer izlaska iz te faze itd. Međutim, kada se suočimo s promenama sličnog intenziteta u odrasлом periodu ne raspolažemo sličnim biološko-maturacionim osloncem za njihovo tumačenje.

Dakle, razvojne promene u zrelem dobu zbog činjenice da ne počivaju na prepoznatljivim morfološkim promenama pokreću ozbiljne probleme za razvojnu teoriju i, povratno, bacaju drugojačije svetlo i na razvoj u pre-adultnim periodima.

Suočen s tim novim razvojnim problemima ja ću pokušati da pri njihovom rešavanju isprobam vrednost dveju strategija. Prva se sastoji u tome da se sami nalazi o razvojnim promenama u zrelem dobu podvrgnu analizi, kako bi se otkrila njihova priroda. Druga strategija u rešavanju tih problema je da se pode od „tradicionalne“ razvojne teorije, tj. od teorije razvoja koja je formulisana na osnovu izučavanja pre-adultnih perioda razvoja i da se ona isprobira i pri tumačenju razvoja u odrasлом periodu.

Neki rezultati empirijskih istraživanja razvoja u odrasлом dobu

Longitudinalna izučavanja sposobnosti, koja su bila nastavljena i posle uzrasta od 20 i 30 godina, su prva ukazala da klasična shema o za-

stoju u razvoju i o relativno ranom početku opadanja sposobnosti ne može biti potvrđena. Naime, svi raniji nalazi o zastoju i razvoju i o ranom početku (već posle uzrasta od 20 godina) opadanja sposobnosti bili su dobijeni transverzalnom metodom. Transverzalna metoda, u stvari, i nije podesna za izučavanje razvoja jer su uzorci ispitanika različitih uzrasta uvek pripadnici različitih generacija (o razlikama u nalazima između longitudinalnih ispitivanja videti Ivić et al 1976.). Usled toga sve nađene razlike između pojedinih uzrasta (na primer između ispitanika od 20 i 40 godina) *nužno sadrže pomešane uzrasne i generacijske razlike*. Kao ilustraciju navodimo ovde ispitivanje intelektualnih sposobnosti testiranja od 20, 30, 40, 50 i 60 godina. Transverzalno ispitivanje će uvek pokazati da već u uzrasnim grupama posle 30 godina postoje niži rezultati iz čega se zaključuje da postoji opadanje sposobnosti i to utoliko veće ukoliko su ispitanici stariji. Međutim, dovoljno je kontrolisati samo varijablu obrazovanja (iskazanu brojem godina školovanja) pa da se gotovo celokupna prednost mlađih uzrasta izgubi. Na primer, po podacima popisa stanovništva iz 1971. u Srbiji već u uzrasnim grupama 40—44 godine oko 40% muških i 80% ženskih ispitanika nema nikakvu školu ili ima samo do 4 razreda osnovne škole, dok u uzrastu od 20—24 samo oko 15% muških i oko 28% ženskih ispitanika ima takav obrazovni status. Ako se ima na umu da uvek postoji visoka korelacija između uspeha na testovima inteligencije i stepena školovanja jasno sledi da će nam transverzalno ispitivanje dati lažne podatke o uzrasnoj dinamici jer će uzrasne razlike biti kontaminirane generacijskim, tj. starije generacije će imati niža postignuća ne zbog toga što je došlo do uzrasnog opadanja njihovih sposobnosti nego zbog toga što one proističu iz dela populacije koji, zbog toga što pripada starijoj generaciji, nije imao uslove za veće školovanje.

Ova razlika između longitudinalnih i transverzalnih nalaza važna je, najpre, sa metodološkog stanovišta. Jasno je da longitudinalna istraživanja u mnogo čistijem vidu daju podatke o uzrasnim i razvojnim promenama, jer uzorak čine samo ispitanici iz jedne generacije (problem je kod ovog postupka što je ograničena mogućnost generalizovanja empirijskih nalaza na druge generacije, jer uvek postoji mogućnost da su nalazi pod uticajem iskustva specifičnih za ispitivanu generaciju). Kao što je već rečeno, u transverzalnom postupku pomešane su uzrasne i generacijske razlike i nemamo načina da ih razlučimo.

S druge strane, nađene razlike u rezultatima transverzalnih i longitudinalnih istraživanja pokreću pitanje (koje nije tehničko nego je od ži-

votne važnosti za psihologiju odraslog doba. Naime, u longitudinalnom istraživanju ispitanici se uvek porede sami sa sobom u različitim uzrastima. U transverzalnim ispitivanjima pripadnici zrelog i starijeg doba porede se sa pripadnicima mlađe generacije. Iz ta dva referentna okvira mogu proistekći različita saznanja i samosaznanja. Na primer, čovek od 50 godina može biti siguran da su njegove profesionalne sposobnosti jednake onima koje je imao u uzrastu od 30 godina ili čak i bolje, ali da je ipak manje sposoban nego pripadnik generacije koja je sada u uzrastu od 30 godina. Reč nije, dakle, o uzrasnom opadanju sposobnosti ali je ipak od životne važnosti za doživljaj samoga sebe ako se čovek suočava sa činjenicom da su mladi koji rade isti posao sposobniji za taj posao (jer imaju bolje obrazovanje itd.).

Drugi značajan nalaz izведен na osnovu longitudinalnih istraživanja promena u odrasлом dobu je da različite psihičke funkcije imaju različiti razvojni tok. Na najbolji način se to u sadašnjem vremenu može videti ako se porede rezultati odraslih zrelih ljudi i dece i adolescenata u različitim kompjuterskim i video igramama. Tu je jasna prednost pre-adultnih uzrasta (mada i ovde imamo, delimično, efekte generacijskih razlika, jer je očigledno da pripadnici starijih generacija imaju manja iskustva s takvim tipovima aktivnosti). Sposobnosti koje su angažovane u tim video igramama su dobar predstavnik onih sposobnosti koje ranije dosežu svoj maksimum i ranije počinju da opadaju. Reč je upravo o onim oblicima sposobnosti za koje je karakteristično sledeće: a) brzina procesiranja i brzina reagovanja, b) procesiranje se vrši neposredno u umu, bez oslanjanja na pomoćna sredstva, što znatno opterećuje neposredno pamćenje (operativnu memoriju), c) brzo perceptivno prepoznavanje, d) zadaci su temporalne prirode i ispitanik nema mogućnosti da se vrati na prethodno izložene podatke. U celini gledano, reč je, dakle, o jednom tipu sposobnosti za koji je karakteristično da su operacije koje se izvode jednostavnije, ali su brojne, operacije se izvode brzo i to u neposrednom pamćenju i pomoću „neposredne“ inteligencije (tj. pomoću inteligencije lišene svih pomoćnih sredstava). Dovoljno je samo tom tipu rešavanja problema suprotstaviti tip rešavanja problema u naučno-istraživačkom radu kada su problemi daleko složeniji (na primer, pri istraživanju uzročnika raka), kada ne postoje vremenska ograničenja, kada istraživaču stoje na raspolaganju moćna pomoćna sredstva (literatura, tehnički aparati te eksperimentisanje, kompjuteri za obradu podataka itd.) pa videti koliko su to različite sposobnosti.

Iz dosadašnjih izučavanja promena u zrelog dobu sledi, dakle, da istovremeno postoji *opa-*

danje onih oblika sposobnosti u kojima je značajno brzo, neposredno procesiranje. Ali iz tog nalaza ne sledi nipošto da je razvojna krivulja svih sposobnosti takva. Ovde je važno dodati da je gotovo celokupni repertoar psiholoških mernih instrumenata za ispitivanje intelektualnih sposobnosti takav da sadrži ograničenje vremena za rešavanje, da su zadaci relativno prosti, ali da se ispitanicima zabranjuje korišćenje bilo kakvih pomoćnih sredstava koja se u realnoj intelektualnoj delatnosti uveliko koriste. Iz tih činjenica jasno sledi da metode ispitivanja intelektualnih sposobnosti nisu uzrasno nepristrasne i da će u većoj meri, samom svojom prirodom favorizovati mlade ispitanike. To i nije slučajno, jer su gotovo svi testovi nastali iz praktičnih potreba, a praktično su u žži uvek bili problemi pre-adultnih uzrasta. *Da bi se moglo ispitati razvojne promene u zreloj dobi neophodno je stvaranje adekvatnih metoda ispitivanja koje bi polazile od stvarne intelektualne delatnosti zrelih ljudi.*

Sledeći važan nalaz istraživanja razvojnih promena u zreloj dobi odnosi se na *indikatore razvoja*. Razvojna psihologija zasnovana na ispitivanju pre-adultnih perioda se najčešće zadovoljava time što utvrđuje *promene u jednoj psihičkoj funkciji*, ili, još i češće, jedne promene u jednoj dimenziji jedne psihičke funkcije. Na primer, ispituje se porast rečnika ili obim pažnje, ili broj elemenata koji se mogu zadržati u neposrednom pamćenju ili, u boljim slučajevima, ispituju se promene u jednoj psihičkoj funkciji uzetoj celovitije. Očigledno je, dakle, da u ovakvom koncipiranju razvojnih promena biva zanemaren jedan potencijalno najznačajniji indikator razvoja — *promene u odnosima između pojedinih funkcija*.

Neka ispitivanja razvojnih promena u zreloj dobi pokazuju da upravo promene u odnosima između pojedinih dimenzija jedne funkcije ili između pojedinih psihičkih funkcija čine srž razvojnih promena u odrasлом dobu. Tako Ananjev i Stepanova (1977) konstatuju, na osnovu faktorske analize postignuća na raznovrsnim tipovima zadataka, sledeće vrste razvojnih promena u uzrastu od 22—40 godina: pojačavaju se veze između pamćenja i mišljenja, uz postojani obim pažnje pojačava se njena selektivnost što dovodi do povećane voljne regulacije pažnje, povećava se povezanost između tri ispitivana oblika mišljenja (logičko-verbalnog, ikoničkog i praktičnog). Ovakvi početni nalazi u zreloj dobi — u tom uzrasnom periodu može doći do povećane integrisanosti unutar jedne funkcije i između različitih funkcija. Dakle, možda je u zreloj dobi od dva bazična razvojna procesa — progresivne diferencijacije i progresivne integracije — možda značajnija funkcionalna integracija ponašanja.

Ovaj nalaz se može, bar u vidu hipoteze, još više generalizovati: jedan od ključnih parametara razvojnih promena bi moglo biti promene u ličnosti kao celini, tj. veći integritet pojedinih dimenzija ličnosti. Dakle, barem kao mogućnost za razvoj u zrelog dobu promene odnosa među pojedinim funkcijama, pa i među pojedinim osnovnim domenima ličnosti (kao što su intelektualna sfera, afektivna sfera, potrebe, pojedini oblici aktivnosti), mogu dovesti do izgradivanja veće celovitosti ličnosti, veće uravnoteženosti među različitim sferama ponašanja, veće funkcionalne saradnje različitih psihičkih sfera što se može izraziti u većoj radnoj sposobnosti ili u subjektivno doživljenom većem skladu ličnosti ili u onome što se laički naziva mudrošću (što je različito od intelligentnosti uzete u tehničko-operativnom značenju).

Nalaza ove vrste ima već dosta. Tako se u pi-jažeovskoj orientaciji već ispituju promene u oblasti mišljenja posle osvajanja sistema formalnih operacija (Piaget — 1972), ali i kognitivnoj sferi u celini (G. Labouvie — Vief 1977), u oblasti afektivnog razvoja (na primer: Antonucci, ed, 1976). Najznačajniji nalazi o razvojnim promenama u odraslog dobu mogu se naći u seriji publikacija o tzv. „life-span developmental psychology“ (cf.: Baltes and Schaie 1973; Gonlet and Baltes 1970, Nasselrade and Reese, 1973 Baltes and Brim 1981—1984, McCluskey and Reese, 1984. itd.).

U celini gledano, iako su razvojna istraživanja ispitani u zrelog dobu još uvek malobrojna iz njih slede dosta jasni zaključci: a) taj uzrastni period se ne može više gledati kao monolitna celina, b) u tom periodu postoje značajne promene od mlađih zrelih uzrasta ka kasnijim zrelim uzrastima, c) po svoj prilici reč je o razvojnim promenama, tj. o promenama koje se uklapaju u tzv. ortogenetski princip razvoja (tj. predstavljaju „kretanje od stanja relativne globalnosti i nedovoljne diferenciranosti ka stanju povećane diferenciranosti, artikulisanosti i hierarhijske integracije“), d) glavni indikator tih razvojnih promena bi moglo biti promene odnosa među pojedinim psihičkim funkcijama, a ne unutar jedne psihičke funkcije, e) ako se kontrolišu jasni slučajevi patologije, opadanje funkcija se javlja znatno kasnije nego što je ranije bilo ustanovljeno (pogotovo ako se ispitivanje vrši longitudinalno a ne transverzalnim metodama).

Opštije značenje razvojne psihologije zrelog doba

Gotovo sigurno utvrđenu činjenicu postojanja razvojnih promena u zrelog dobu, i to promene na koje ne počivaju na prepoznatljivim morfo-

loškim biološkim promenama, trebalo bi razmotriti i u svetlosti opšte teorije psihičkog razvoja. Ta analiza može biti plodna u oba smera: s jedne strane, opšta teorija razvoja može pomoći da se osvetle neki aspekti razvoja u zrelem dobu, a s druge, nalazi o razvojnim promenama u zrelem dobu povratno otkrivaju neke neodređenosti u opštoj teoriji razvoja.

Doista, šta može biti taj psihički razvoj koji nemaju biološki supstrat i, otud, najdelikatniji od svih razvojno-psiholoških teorijskih problema: šta određuje smer razvojnih promena u odraslog dobu, tj. koja je to konstruktivna sila koja određuje u kom pravcu će se menjati psihičke funkcije i ličnost u celini kada se suoče sa životnim problemima i životnim prekretnicama.

Razvojna teorija zasnovana na izučavanju pre-adultnih perioda razvoja u velikoj meri se oslanja na biološke konstruktivne činioce. To je, na primer, upravo tako u Pijaževoj teoriji. Razvoj je, po takvom biološki utemeljenom shvatanju temporalni proces čiji konačni rezultat nije genetički programiran, ali čije je funkcionalisanje određeno univerzalnim genetički programiranim procesima. Kada se kaže da je razvoj temporalni proces onda to znači više stvari: a) on ima određenu brzinu odvijanja jer operacije uravnovežavanja posle svakog remećenja ravnoteže traže određeno vreme i preveliko ubrzanje tog procesa može izazvati poremećaje i b) postoji unutrašnja zakonitost razvojnih promena koja se izražava kroz određeni redosled javljanja različitih promena (tzv. vremenska hijerarhija struktura).

Ali, šta biva sa psihološkim promenama ako ne postoje odgovarajuće biološke promene koje daju bar početni impuls i osnovni smer (kao što je to u pre-adultnim periodima u kojima se jedinka kreće ka morfološki sve zrelijim stanjima)? Da li će to onda biti promene bez smera, tj. u bilo kom smeru pa, otud, neće biti razvojne promene? Pošto, dakle, psihičke promene u zrelem dobu ne počivaju na biološkom sazrevanju kako onda izgleda taj razvoj bez hronološke starosti (jer je, po definiciji, reč o biološki zrelem organizmu)?

Naravno, u tom slučaju kao oslone tačke mogu poslužiti sledeći mehanizmi: a) da razvoj u pre-adultnim periodima daje opšti smer promena i u adultnom periodu, b) da postoje specifične zakonitosti autogeneze, tj. unutrašnje zakonitosti svakog razvojnog procesa čak i kada on nema biološku osnovu i c) da su razvojne promene u odraslog periodu odredene redosledom događaja u okolini (tzv. „socijalno-kulturnim kontingenčijama”, Labouvie — Vief, 1977). Veoma je verovatno da u određivanju razvoja u zrelem dobu deluju sva ova tri mehanizma.

Najpre, između pre-adultnih perioda i zrelog doba i ne postoji neki uočljivi diskontinuitet. Usled toga, sva dinamička ličnosti ostaje delatna i u zrelom dobu. Svi nerešeni konflikti iz prethodnih razvojnih faza nastaviće svoje dinamizirajuće dejstvo. Posebno su ovde od značaja svi oblici heterohronija u razvoju, tj. neujednačenog razvoja pojedinih komponenti ličnosti. U ekstremnim slučajevima, čitavo zrelo doba može proteći u otklanjanju tih neravnoteža usled neujednačenog razvoja različitih dimenzija ličnosti. A iz toga sledi da ako jedinka uspe da u zrelo doba ostvari uravnotežavanja neravnoteža iz pre-adultnih perioda — da ćemo u takvim slučajevima imati pravi razvoj, tj. rešavanje zaostalih razvojnih zadataka iz prethodnih razvojnih faza. Ali, s obzirom da se rešavanje obavlja u sasvim drugojačijem opštem okviru — i dinamika tog razvoja i rezultati će biti drugojačiji.

Za dinamiku razvoja u zrelo doba verovatno su ipak značajniji ne zaostali nego aktualni razvojni zadaci. Biološki zreli organizam ne znači i život bez razvojnih problema. Razvojni problemi i razvojni zadaci proističu iz dinamičkih odnosa s okolinom, sa socijalnom okolinom. Različiti oblici socijalnih zahteva i socijalnih očekivanja („socijalno-kultурне kontingenčije“) koje svaka sredina postavlja svakom uzrastu upravo i čine suština razvojnih zadataka i za pripadnike zrelog doba. Tu, pre svega, spada ovladavanje novim ulogama: profesionalnim, socijalnim, porodičnim. Od ljudi zrelog doba se očekuje da pokazuju profesionalnu kompetenciju, da preuzmu različite uloge rukovodenja i organizacije, da preuzmu odgovornost za donošenje odluka sa često krupnim posledicama, da preuzmu roditeljske uloge, da i u odnosu na sopstvene roditelje postepeno preuzmu ulogu starateljstva (i otud se suoče sa ulogom onih koji su u prvom ešelonu pri preuzimanju odgovornosti, pri čemu ne mogu da računaju na starije i kompetentnije od sebe), da igraju nove i zrelijе uloge u heteroseksualnim odnosima itd.

Ovakvi socijalni zahtevi i očekivanja dovode do svih onih tipova dinamogenih situacija koje su opisane u psihološkoj literaturi: frustracija, stresa, konflikata i kriза (veoma dobru sistematizaciju tih situacija izlaska iz njih daje Vasiljuk, 1984).

Razvojna teorija koja je bila utemeljena na izučavanju pre-adultnih razvojnih faza uvek je nastojala da što pre opiše prelazak na zrelost i, time, okonča svoj posao. U osnovi, po svom duhu mnoge razvojne teorije su adinamičke, a-genetičke. Najpre po tome što mnogo više sluha imaju za strukturalne opise stabilnih razvojnih stadijuma, a manje za prelazne razvojne faze. I razvojni psiholozi na prelazne tzv. kri-

tične periode razvoja gledaju kao na neku vrstu „bolesti razvoja” a ne vidi se da oni čine upravo srž razvojnog procesa. Upravo i kod takvih razvojnih psihologa se uočava tendencija da što pre proglose dostizanje završne, zrele faze. I, opet, ovde je tipičan slučaj Pijačeа koji dostizanje stadijuma formalnih operacija smatra završetkom razvoja.

Od svih razvojnih psihologa Vigotski ponajviše zaslužuje epitet „razvojni”. Njega mnogo više interesuje „razvojna dinamika” nego „razvojna statika” i „dinamika uzrasta” naspram „statike uzrasta” (posebno: Vigotskij, 1984). Razlikujući relativno stabilne razvojne faze i faze razvojnih kriza koje se naizmenično sменјују Vigotski ističe da se priroda razvoja mnogo bolje može sagledati ako se faze razvojnih kriza ne tretiraju kao bolesti razvoja nego kao faze u kojima se razotkriva priroda razvojnih promena, kao norma i normalnost razvoja. Na njih upravo tako treba gledati, čak i ako su osnovne manifestacije tih prelaznih ili kritičnih faza razvoja negativne. Naime, te razvojne faze (tipičan slučaj je adolescentna kriza) se prepoznaju po, spolja gledano, negativnim simptomima: raspadu dотle organizovanih ponašanja, po neravnotežama, po konfliktima i to, pre svega, po konfliktima sa socijalnom okolinom. Bolja analiza tih kritičnih (prelaznih) perioda razvoja otkriva njihovu pravu ulogu u razvoju: u tim periodima se vrši razaranje starih struktura ponašanja, odumiranja manje zrelih oblika ponašanja i pojave novih oblika ponašanja. Sve to zajedno daje sliku neravnoteže, nesklada čak i patologije. Međutim, upravo u tim periodima nastaju novine u razvoju a to je, valjda, i suština razvoja. Stabilni periodi koji potom slede samo su stabilizacija novina u ponašanju koje su nastale u prelaznim, kriznim fazama razvoja. Prema tome, osnovni konstruktivni deo razvoja odvija se u kriznim fazama i otuda se u njima bolje ispoljava priroda razvojnih procesa nego u stabilnijim razvojnim fazama.

Najuočljiviji simptom početka krizne faze razvoja jeste sukobljavanje sa socijalnom okolinom. To i jeste samo simptom-simptom početka uspostavljanja novih odnosa sa socijalnom okolinom, početak osvajanja nove socijalne uloge ili sticanja novog socijalnog statusa. Dakle, i ovde se negativan simptom pojavljuje kao nagoveštaj kvalitativne razvojne promene. Vigotski tu situaciju koja karakteriše odnose jedinice i njenog socijalnog okruženja naziva socijalnom situacijom razvoja.

Očigledno je da ovakva razvojna analiza, koja prelazne (krizne) faze tretira kao suštinu razvoja i koja nastoji da definiše socijalnu situaciju razvoja, u svakom razvojnom periodu задрžava svoju punu vrednost i u zrelog periodu.

U ovakvoj perspektivi zrelo doba ne može biti nikakva beskonfliktna faza razvoja. Beskonfliktost zrelog doba je samo jedan od postojjećih mitova. „Socijalno-kulturne kontingenčije”, tj. ešelonirani socijalni zahtevi i socijalna očekivanja, primerena svakom uzrastu, upravo i čine specifičnu socijalnu situaciju razvoja jedinke u sukcesivnim fazama zrelog čoveka, koji ide iz jedne faze u drugu dospevajući u situacije frustracija, stresa, konflikata i kriza i tražeći načine izlaska iz tih situacija. Rešavajući te situacije kriza i odrasla zrela osoba suštinski menja odnose sa socijalnom okolinom i time, ponovo, dospeva u novu socijalnu situaciju razvoja.

Svaka sukcesivna socijalna situacija razvoja je vid „socijalne ekologije zrelog doba“ (Labouvie-Vief, 1977). Ono što nam apsolutno nedostaje, sada i ovde, jeste upravo precizan opis te socijalne ekologije pojedinih zrelih uzrasta.

Ta „socijalna ekologija“ je, očigledno, različita u različitim društvima, u različitim društvenim grupama jednog istog društva, u različitim istorijskim trenucima. I ovde dolazimo do osnovne specifičnosti razvoja zrelog doba. Sve pre-adultne faze razvoja imaju mnogo univerzalnog jer predstavljaju i faze biološkog sazrevanja. Osnovnu specifičnost situacije razvoja u zrelo doba čini to što psihički razvoj u tom periodu nosi sva obeležja istorijskog razvoja. Naime, socijalna situacija razvoja je u odraslim dobu zavisna od socijalno-istorijskog konteksta i, otud, ima mnogo manje univerzalne karakteristike nego što je to slučaj s razvojem u periodu detinjstva i mladosti, gde bitnu komponentu razvoja čini i univerzalno biološko sazrevanje.

Istorijski razvoj je po svojoj suštini razvoj bez određene konačne zrele faze (kakva je faza biološke zrelosti), to je neprekidna konstrukcija novih socijalnih situacija razvoja novih prelomnih (kriznih) faza i novih izlazaka iz tih kriznih situacija (u vidu osvajanja ovih socijalnih uloga i socijalnih statusa, metamorfoza ličnosti, izgrađivanja novih zamisli života, novih životnih filozofija, novih vrednosnih sistema, novih predstava o sebi samom itd.). Ovde, dakle, nema završnih faza razvoja jer se odrasio, zrelo doba uvek nanovo odlikuje u novom socijalno-istorijskom kontekstu; ovde je stalna sama promena.

Iz ovakve konceptualizacije razvoja u zrelo doba nužno se nameće — što je posebno značajno — preispitivanje razvojnih teorija koje se odnose i na pre-adultne faze razvoja. Nije li i tamo precenjen univerzalni karakter razvojnih promena, a potcenjena istorijska komponenta tih promena.

Uместо zaključaka: pogled unapred

Razvojem razvojne psihologije zrelog doba u razvojno-psihološka istraživanja uveden je još jedan uzrast — zrelo doba. Time su otvoreni novi istraživački problemi: odnos između pre-adultnih i adultnih perioda razvoja, nužnost razdvajanja uzrasnih i generacijskih razlika, problemi odnosa individualnog i istorijskog razvoja, nužnost da se prouče socijalni zahtevi i socijalna očekivanja (različita u različitim sredinama i istorijskim trenucima) koji se postavljaju odraslim ljudima u različitim periodima njihovog života.

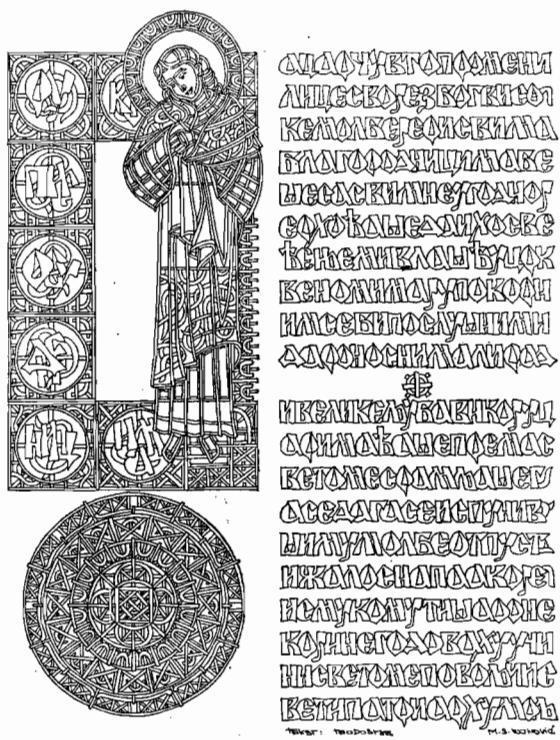
Metodološki problemi razvojne psihologije se postavljaju u oštijem vidu: kakva je vrednost transverzalnih naspram longitudinalnih metoda, kakve su mogućnosti njihovog kombinovanja, kakvim metodama utvrditi uzrasno udaljene razvojne fenomene (na primer, razvoj afektivnog vezivanja u ranom detinjstvu i u zrelo doba), kako različite individualne i istorijske komponente razvoja ličnosti itd.

Najznačajniji su baš ti teorijski izazovi razvojnoj psihologiji zrelog doba. Psihologija se suočila s fenomenom razvoja koji ne počiva na biološkoj maturaciji, i neophodna je celovita rekonstrukcija razvojne teorije počev od kriterijuma za razlikovanje razvojnih promena, analize pokretača razvoja (u situaciji kada je isključena varijabla biološkog sazrevanja), potrebe suočavanja sa situacijom kada ne postoji finalna („zrela”) faza razvoja, nužnosti povezivanja individualnog i istorijskog razvoja kao neprekidnih mizova novih konstrukcija koje nisu prepogramirane nego se njihov smer i njihovo značenje mogu izvesti samo iz unutrašnje logike samog razvojnog procesa.

Literatura

1. Ananjev, B. G. i Stepanova, E. I.: *Razvitije psihofizičeskih funkcij vzrošlih ljudi*, Pedagogika, Moskva, 1977.
 2. Antonucci, T. (Ed): *Attachement: a life-span concept*, Human Dev., 1976. vol. 19, № 3.
 3. Baltes, P. and Schaie, K.: *Life-span developmental Psychology* (Personality and Socialization) Academic Press, New York 1973.
 4. Baltes, B. and Brim, O. (Eds): *Life-span development and behavior/ 6 volumes* Academic Press, New York, 1981—1984.
 5. Labouvie — Vief, G.: *Adult cognitive development: in search of alternative explanations* Merill-Palmer Quat., 1977. vol. 23.
-

6. Mc Cluskey, K. and Reese, H. (Eds): *Life-span developmental psychology: historical and generational effects*, Acad. Press, New York, 1984.
7. Vasiljuk, F. E.: *Psihologija pereživanija*, MGU Moskva, 1984.
8. Vigotskij, L. S.: *Sobranie sočinenij (tom 4)* Pedagogika, Moskva, 1984.

SITUACIONI KONTEKST

LINIJA MALINOVSKI-FERT I NEKE SOCIO, ETNO I PRAGMALINGVISTIČKE IMPLIKACIJE*

Među pojmovima koji se upotrebljavaju u okviru socioetno¹⁾ i pragmalinguističkih istraživanja, pojam „situacioni kontekst“ je jedna od najfunkcionalnijih i najznačajnijih ključnih tачaka. Ne pretendujemo da ćemo do kraja razjasniti složena razmatranja o tom predmetu koja su do sada iskazana ili koja se mogu iskazati, ali naša namera je da istražimo daleke malinovsko-fertijanske korene *context of situation* i da naznačimo neke osnovne principe koji su tek pre kratkog vremena razrađeni u okviru razmišljanja o sociokomunikativnim i pragmatičnim vidovima jezika. Uostalom, u okviru teorija XX veka, situacione komponente reči uvek su bile zapostavljene — ako ne i odbacivane — zato što se smatralo da su podložne slučajnosti i nesistematične. Najznačajnije škole i pravci u poslednjih pedeset šezdeset godina nisu se zbog toga nikada dovoljno zadržavale na istraživanjima povezanosti između jezičke proizvodnje i vanlingvističke situacije, smatrajući da bi takvo proučavanje dovelo do pogrešnih vrednovanja i pružilo nedovoljno verodostojne podatke za naučno opisivanje jezičkih pojava.

Izraz *context of situation* s eksplicitnim metodološkim intencijama prvi je upotrebio antropolog Bronislav Malinovski (1923). Kada se našao pred nimalo laskim problemom da na odgovarajući način na engleski jezik prevede izvestan broj etnografskih tekstova na papunskom

* Prilog Paole Desideri objavljen je u časopisu *Lingua estile*, 3/1983, str. 439—457.

¹⁾ Sto se tiče neophodne diferencijacije okvira i zadataka sociolingvistike i etnolingvistike, up. Kozeriu (Coseriu, 1981), a posebno str. 13—14 koje se odnose na tročlanu raspodelu planova jezika unutar te dve discipline.

jeziku (odломци iz razgovora, magijske formule itd.), koje je sakupio među domorodačkim melanezijskim stanovnicima ostrva Trobrijan, on je u čuvenom radu iz 1923. godine „Problemi značenja u primitivnim jezicima“ (*The Problem of Meaning in Primitive Languages*) razradio teoriju po kojoj se reči i rečenice ne mogu posmatrati nezavisno i istrgnuto iz situacijskih uslova ostvarivanja, već, naprotiv, moraju da se istražuju unutar specifičnog situacionog konteksta u kojem su proizvedene. Samo na taj način bi moguće najpotpunije shvatiti njihova značenja.²⁾ Za poljskog antropologa neproduktivno je dakle pokušavati da se otkrije značenje nekog iskaza isključivo lingvističkim sredstvima, pre svega što „...jezik u svojoj prvobitnoj funkciji i u svojoj originalnoj formi ima suštinski pragmatičan karakter, a to je način ponašanja, neophodan element koncentrisane ljudske akcije“ (Malinovski (1923) 1966: :357).

Malinovski je u suštini želeo da razradi tehniku koja bi bila u stanju da objasni etnografske tekstove. S tom namjerom razmatrao je pre svega ona jezička ponašanja povezana s posebnim situacionim kontekstima kao što su trgovina, ribolov (1923), povrtarstvo (1935) i druge slične aktivnosti. Ispitujući ta zanimanja, on je istakao reči povezane s akcijom, stereotipe jezičkog ponašanja, zabeležio je termine povezane s ambijentom, izraze koji se odnose na vršeњe vlasti, itd.

Posebno interesovanje pokazao je prema nekim jezičkim upotrebam u društvenim odnosima, koje su se ostvarivale bez nekih određenih ciljeva koje je trebalo postići. U toj razmeni kojom se ostvaruje kontakt, slaganje, situacija „...je baš u takvoj atmosferi društvenosti, u tom ličnom zajedništvu“ (Malinovski (1923) 166: 355). Reč je o nizu iskaza tipa *Danas je lepo vreme* u kojima primarna funkcija nije traženje informacije ili izdavanje naredenja, već uspostavljanje ili čuvanje nekog osećanja solidarnosti kojem će slediti odgovarajući konvencionalni pokret. Tu vrstu upotrebe jezika, koji sam stvara situaciju, Malinovski je nazvao *pha-*

²⁾ Potrebno je precizirati da je Malinovski dugo raspravljao sa ser Alanom Gardinerom, piscem poznatog dela *Theory of Speech and Language* (1932), posvećenog baš Filipu Vegeneru (Philipp Wegener) koji je, po mišljenju Gardinera, „pionir lingvističke teorije“. Svojom knjigom *Untersuchungen über die Grundfragen des Sprachlebens* (1885) Vegener je zaista bio jedan od prvih naučnika koji je formulisao takozvanu *Situationstheorie*, a možda je bio i prvi koji je smatrao da pojам situacionog konteksta predstavlja značajan doprinos opisivanju jezičkih pojava. O trima vrstama situacija koje se nalaze u Vegenerovoj teoriji (*die Situation der Anschauung, die Situation der Erinnerung, die Situation des Bewusstseins*) i o njihovoj uzajamnoj povezanosti u formulaciji značenja, up. Fert (1957a: 102–4).

tic communion, a ona je postala slavna naročito kad ju je kasnije primenio Jakobson.

U ovom istom radu (1923) Malinovski je razlučio *context of situation* od *context of culture*, između kojih postoji uglavnom ista razlika koja postoji između ostvarivanja i mogućnosti. Prvom pripada jezička pojava u njenom posebnom stanju ostvarivanja, a drugom otvoren raspon mogućnosti ostvarivanja čiji izbor docnije konkreтизује у једном датом контексту ситуације. У тој првој фази, dakle, Malinovski суštinski одвaja језик као начин делanja, што је по његовом mišljenju tipično за прimitивна društva, од језика као средstva израžavanja misli, што припада такозваним civilizovanim društвима (/1923 /1966:351—2).

Međutim, docnije, у делу *Koralna ostrva i njihova magija* (*Coral Gardens and their Magic*) он новано разматра ту diskutabilnu razliku između atributa i funkcija језика i, nasuprot tome, tvrdi da je u svakoj vrsti кulture, na bilo kom nivou, језик sinonim društvene aktivnosti (u najkooperativnijem smislu tog termina) i da je značenje jednog izraza potčinjeno njegovoj pragmatičnoj vrednosti ili, bolje, njegovoj *pragmatic efficiency*, to jest upotrebi u odgovarajućem situacionom kontekstu. Таква „operativna“ definicija značenja posmatra језик, sa таčке gledišta njegovog ostvarivanja, као konkretни govorni čin podvrgnut свим правилima kontekstualne saglasnosti i prikladnosti.

Lako je naslutiti aktuelnost misli Malinovskog коју, posebно данас, можемо да сенимо пошто су тек од пре dvadesetak godina sociolingvistička, etnolingvistička³⁾ i pragmalingvistička istraživanja почела да se баве mnogostrukim видовима комуникativnog ponašanja i lingvističke interakcije.

Izlaganje poljskog antropologa u vezi sa *context of situation*, које су у njegovo време слабо razumeli i mislu za njega marili, ponovo ће prihvati, razraditi i istaći u odnosu на *context of culture* engleski orientalist i fonetičar Džon Rupert Fert (John Rupert Firth)⁴⁾ koji je osnovao grupu Londonske школе у *School of Oriental and African Studies* којој су припадали R. Dikson (R. Dixon), M. A. K. Holidej (M. A. K. Halliday), Dž. Lajons (J. Lyons), F. R. Palmer, H. R. Robins i drugi.

Asistematični postupak Fertovog lingvističkog istraživanja који се опćenito kreće putem hitrih intuicija i brzih prelaza, поставља пoneki pro-

³⁾ O značajnom mestu које Malinovski zauzima у istoriji etnolingvistike up. Kardona (Cardona, 1976: 57—61).

⁴⁾ Baš zahvaljujući Fertu opšta lingvistika je priznata као akademска disciplina u Veleskoj Britaniji. On је rukovodio prvom katedrom opšte lingvistike на univerzitetu u Londonu od 1944. do 1956. године.

blem interpretativne prirode koji je još više složen i zbog toga što je Fert malo pisao.⁵⁾ Pa ipak, pojam situacioni kontekst, uzet u obzir prvi put u delu *Speech* (1930), baš u istoimenom poglavljju, prožima čitavo Fertovo delo i predstavlja privilegovano polje istraživanja na kojem se najviše zadržalo naučnikovo interesovanje. Čini nam se ipak da je, u okviru dozvoljenog prostora, potrebno istaći njegovo razrađivanje tog principa (malo poznatog van Londonske škole⁶⁾, čija će se originalnost i naučna zasnovanost potvrditi tek nekoliko decenija donecne istraživanjima koja su izvršena unutar područja određenih disciplina kao što su sociolingvistika, pragmalingvistika, etnografija komunikacije.

Posebno poznat kao izučavalac istočnih jezika i fonetike osnivač je takozvane „prozodijske fonologije“ — engleski lingvist potpuno je shvatio pojmovni i operativni domet *context of situation* Malinovskog⁸⁾ koji je bio značajan za proučavanje govorne aktivnosti proizvedene u skladu sa samom svojom prirodnom, pre svega u društvenim uslovima. U svom prvom značajnom radu iz 1935. godine *The Technique of Semantics*, neosporno je potvrđio da je situacioni kontekst osnova semantike, a, u isto vreme, ukazao je i na *sociological linguistics* kao „...na veliko polje za buduća istraživanja“ (Firth /1935/1957b:27). Pokušao je da predloži i neke

⁵⁾ Sem nekoliko rasutih priloga, Fertovo delo čine dve knjižice *Speech* (1930) i *The Tongues of Men* (1937) koje su ponovo objavljene gotovo dvadeset godina donecije u jednoj knjizi *The Tongues of Men and Speech* (1966), i dve zbirke eseja koje predstavljaju istinska Fertova lingvistička razmišljanja. Jednu je izdao sam autor *Paper in Linguistics 1934–1951* (1957b), a druga je objavljena posthumno u redakciji F. R. Palmera *Selected Papers of J. B. Firth 1952–1959* (1968).

⁶⁾ Prva i možda jedina verna primena principa Malinovskog i Ferta u vezi sa situacionim kontekstom su Mičelova (Mitchell, 1957) razmišljanja o transnacionalnim lingvističkim proseđeima ostvarenim u kpopodajnim odnosima u Severnoj Africi.

⁷⁾ Taj novi pristup fonologiji, izložen u *Sounds and Prosodies* (1948), motivisan je ubednjem da su fonematske jedinice suviše apstraktne i konvencionalni entiteti i da posmatranje prozodijskih crta ima tu prednost da dovodi do produbljavanja na nivou značenja. Pošto se prozodijske odnose na fonetske segmente duže od fonema (slog, reč, iskaz), tom teorijom prevazilaze se ograničenja samog fonema i, u isto vreme, stvaraju se značajne veze između fonološkog i gramatičkog nivoa (odbacivanje jednodimenzijsnosti i, u vezi s tim, prihvatanje polisistemskog pristupa). U stvari, izolovani elementi koji se pronalaze prozodijskom analizom moraju da se uklope u čitavu rečenicu i u kontekste u kojima se ostvaruju jer ih, na taj način raščlanjene i kombinovane, slušalac prima. Sto se toga tiče, up. Dinin (Dinneen, /1967/ 1970: 420 i sl.) i Roberts (1972, 1978).

⁸⁾ Sto se tiče Fertovog suda o delu Malinovskog, up. Fert (1957a). Da bi se potpunije sagledali doprinosi lingvističke teorije Malinovskog shvatanjima Ferta i londonske grupe i da bi se raščlanile odgovarajuće pozicije, up. Robins (1961, 1963, 1971), Langendoen (1968) i Žermen (Germain, 1972).

sugestije „... najpre u povezanosti sa istinski teškim problemom opisivanja i klasifikovanja tipičnih situacionih konteksta unutar konteksta kulture, a zatim u opisivanju i klasifikovanju tipova jezičkih funkcija u takvim situacionim kontekstima”.

Dakle, Fert je, u okviru svoje situacione teorije jezika, već od tridesetih godina postavio problem opisivanja i klasifikovanja jezičkih funkcija i upotreba u odnosu na kontekste u koje se postavljaju i u kojima delaju. U delu koji smo pomenuli, jasno će tvrditi da konteksti u kojima se ostvaruju verbalne akcije mogu da se grupišu prema vrstama upotrebe reči, zasnovanim na društvenim i antropološkim sistemima. Kao posledica toga, upotrebe različitih mikrojezika, različitih rodova jezika (svakodnevног, tehničког, književног, naučног, razgovornog itd.) mogu da se postave u odgovarajući odnos s raznim društvenim ulogama pojedinca i sa specifičnim kontekstima u koje su obično uklapljeni.

Kako pravilno primećuje Fert, jezik nije *boudless chaos* (bezgranični haos). Njegove bezbrojne pojave mogu, međutim, da se povežu s vrstama ostvarivanja uobičajenog komunikativnog rituala. Mada se konteksti jednog datog izraza mogu teorijski povećavati do u beskraj, prema Fertovim shvatanjima ipak svakodnevna rutina i, iznad svega, ponavljanje društvenih uloga unutar zajednice, povratno se odražavaju u jezičkim dogadajima (strukturama, sistemima), određujući upotrebu konvencionalnih prosedera.⁹⁾ Pošto je već pre mnogo godina posvećivao pažnju danas modernim semiolingvističkim razmišljanjima u odnosu na oblike komunikativnog rituala, tipologije razgovora, i pravila konverzacijeske međuakcije, Fert je ovako pisao: „Za većinu od nas uloge i tekst već postoje i zbog toga tekst može da se klasificuje i poveže s ulogama, a takođe i s epizodama, scenama i činovima. Razgovor je grubo propisan ritual u mnogo većoj meri nego što to većina ljudi prepostavlja. Kada jednom neko progovori sa vama, nalazite se u relativno odredenom kontekstu i jednostavno ne možete da kažete ono što želite. Mi smo rođeni kao pojedinci. Međutim, da bismo zadovoljili naše potrebe moramo da postanemo društvena bića, a svako društveno biće je splet uloga ili *personae*, tako da u tom smislu situacione i jezičke kategorije ne bi bile nepodesne. Mnogo bi novih kategorija proizašlo iz sistematskog posmatranja činjenica“ (/1935/ 1957b: 28, kurziv piščev).

⁹⁾ O konvencionalnoj akciji i o pravilima koja vladaju između same konvencije i jezičke komunikacije, up. Luis (Lewis, 1969). Proučavanja o konvencionalnosti i ritualnosti interakcija posebno su se vršila u okviru današnje „mikrosociologije“. Među velikim brojem radova u vezu s tim, up. Goffman (Goffman, 1971), Lejver (Laver) i Hačison (Hutcheson, 1972).

Tipičnost „uloga“ koje čovek po društvenim scenarijama igra, nameće govornim subjektima prikladno jezičko ponašanje („prikladnost“ je, uostalom, osnovni pojam pragmalingvistike) koje odgovara ponovljenim okolnostima izgovaranja, određuje modele interakcije i potvrđuje adekvatnu upotrebu izražajnih formi i registara ili stilova jezika) prema kodifikovanim i unapred utvrđenim obrascima. Iskazni subjekt na taj način ima na raspolaganju lestvicu jezičkih upotreba — „repertoar“, o kojem govori H. Gumpers (J. Gumperz) — koja odgovara različitosti jezika koji se upotrebljava, na način koji najviše odgovara u odnosu na raznolike situacije u kojima se komunikativna razmena vrši.¹⁰⁾

Sociološki atributi pojedinaca s njihovim porodičnim i rodbinskim odnosima, odnosima s vlašću, očigledno uslovjavaju međusobni komunikativni odnos i sisteme oslovljavanja i uzrokuju biranje jednog jezičkog ponašanja a ne nekog drugog (dosetke, učiv govor, retorički prosede, upotreba dijalekta ili standardnog jezika, ukratko dijatipske raznolikosti) u vezi s datom situacijom. Unutar svakog komunikativnog područja, korektno raspoznavanje odgovarajućih odnosa između govornika, to jest onaj skup prava i dužnosti koji je međusobno i implicitno prihvaćen od strane onih koji pripadaju istom sociokulturnom sistemu, nameće pokretanje utvrđenog niza jezičkih činova i pragmatičkih mehanizama radi transakcionalnog preživljavanja samih *aktera* gorovne razmene. Uostalom, kako pravilno tvrdi Džon R. Siarl (John R. Searle), „govoriti jedan jezik znači angažovati se u jednom veoma složenom obliku ponašanja kojim vladaju pravila“ (/1969/ 1976:36).

Naizmeničnost raznolikosti u komunikativnim situacijama i korektna različitost u načinima kojima pojedinci utiču jedni na druge u saglasnosti sa situacionim kontekstima, pripadaju ne samo jezičkoj kompetenciji — u čomskijevskom smislu te reči¹¹⁾ — već i široj komunikativnoj

¹⁰⁾ Jezičko ostvarivanje potencijala ponašanja, drugim rečima ono što se „može označiti“ putem iskaza i diskursa jeste ono što je M. A. K. Holidej (Halliday, 1971) — Fertov učenik i originalni naučnik — nazvao „semantički potencijal“, vodeći računa o istraživačnjima Bazila Bernštajna (Basil Bernstein). O konkretnizaciji rečenog „potencijala“ brine se sistem koji regulišu semantičke opcije koje su govorniku na raspolaganju; taj sistem zavisi od situacionih konteksta.

¹¹⁾ Treba svakako precizirati da najnovija razmišljanja Čomskog (Chomsky, 1980) proširuju teorijske okvire koje je on ranije formulisao. Unutar modularnog sistema um, Čomski uzima u obzir kompetencije koje nisu samo lingvističke i gramatičke, već su i pragmatične i konceptualne. Prihvatajući baš modularni pristup istraživanju um — koji se sastoji od „... jednog sistema sastavljenog od podsistema koji svojim posebnim osobinama međusobno deluju jedan na drugi“ (Chomsky /1980/ 1981: 89), to jest u pluralitetu specifičnih i međusobno povezanih spoz-

kompetenciji (Habermas, Hajmz) koja neophodno obuhvata i translingvistički i semiotički pojam interakcionalne operacije. U to su uklopljeni i van-jezički kodovi kao što su kinetički ili prosemički kodovi koji su takođe funkcionalni i konotativni. Mogućnost da se *ad hoc* prepoznaju i upotrebe osnovna pravila diskursa uz saglasnost s različitim prostorno-vremenskim okolnostima i s raznim uslovima izgovaranja, predviđa i koordinisano funkcionisanje jednog niza tekstualnih i logičko-pragmatičkih operacija (koreferencija, implikacije, interferencije itd.) koje su suštinske za jednu korektnu jezičku razmenu i za odgovarajuće komunikativno poнаšanje.

Možemo naglasiti da su u navedenom Fertovom delu iz 1935. godine sadržane zanimljive anticipacije nekih danas aktuelnih sektora istraživanja iz pragmatične lingvistike, sociolingvistike, *ethnography of speaking* (etnografije govora).

Prethodeći našem dobu, Fert ovako piše: „Mora se naposletku ponoviti da je u našem svakodnevnom životu većina uobičajenih razgovora stereotipna i veoma usko uslovljena našim posebnim tipom kulture. To je neka vrsta grubo propisanog društvenog rituala u kojem vi uglavnom kažete ono što drugi, na ovaj ili onaj način, očekuju da ćete reći. Onoga trenutka kada razgovor počne, bilo šta što se kaže uslov je za određivanje onog što, po razumnim očekivanjima, treba da sledi. (...) Ni lingvisti ni psiholozi još nisu počeli s proučavanjem razgovora. Međutim, u njemu ćemo pronaći ključ za bolje razumevanje toga šta je zapravo jezik i kako on funkcioniše“ (1935/ 1957b: 31—2).

Tek u ovo poslednje vreme razmišlja se, u stvari, o usmeravajućoj ulozi rituala i o brojnim operacijama koje on uslovjava u toku komunikacijske aktivnosti. Interakcije su podložne specifičnim ograničenjima koje konstelacija razgovora i *frames* (Gofman — Goffman, 1974) stvaraju i projektuju u svakoj međusobnoj razmeni. A sa živom intuicijom Fert sugerise baš analizu razgovora — koju treba izvršiti iz različitih uglova — kao ključ za dublje upoznavanje konkretnog jezičkog funkcionisanja. Tek pre kratkog vremena razgovorni prosederi postali su predmet pluridisciplinarnog interesovanja lingvista, sociolingvista, psihologa koji svoju paž-

najnih sistema — Čomski priznaje da poznavanje jednog jezika prepostavlja dobro određene spoznajne strukture i mogućnosti. Na taj način razlučuje „pragmatičku kompetenciju“ od „pragmatične kompetencije“. Ukratko, dok se prva sastoji od sistema pravila koja proizvode i postavljaju u uzajamni odnos mentalne pojave i stoga obuhvata poznavanje forme i značenja, druga se odnosi na sposobnost da se takvo poznavanje upotrebi u odnosu na uslove i modalitete odgovarajuće upotrebe jezika.

nju usmeravaju prema proučavanjima vrsta strategija i taktika, ispitivanjima odgovarajućih mehanizama i oblika pregovaranja koje sagogornici upotrebljavaju u raznim društvenim okolnostima govorne razmene. Stoga se, s različitim metodološkim pristupima, analizira svakodnevni razgovor kao privilegovano polje na kojem se na delu mogu uhvatiti možda najsloženiji i najzanimljiviji mehanizmi uobičajene ljudske elokutivne prakse.

Vraćajući se ipak na situacioni kontekst,¹²⁾ koji predstavlja predmet ovog rada, iz navedenog Fertovog dela iz 1935. godine veoma jasno proizlazi nepobitna činjenica da je semantička rekonstrukcija nekog iskaza sasvim nedovoljna i parcijalna ako se vrši samo putem formalne analize verbalnih elemenata, dok će biti odgovarajuća i potpuna ukoliko se taj iskaz postavi u specifičan *context of situation* koji dočnije možemo da posmatramo unutar šireg *context of culture* zajednice u kojoj je nastao.¹³⁾ Na taj se način situacioni kontekst eksplicitno postavlja u osnovu semantike¹⁴⁾ — a semantiku Fert smatra prioritetnim sistemom jezičke proizvodnje — čija je oblast delanja veoma široka od trenutka kada obuhvati značenje.

Za engleskog naučnika pripisivanje značenja nekom tekstu zahteva, u stvari, totalno obuhvatanje skupa komponenti (gramatički, fonološki, fonetski, leksički i kolokacionalni nivoi) u jednom *context of situation*. Zanimljivo je primetiti da Fert ne stvara neki hijerarhijski red među tim nivoima;¹⁵⁾ štaviše, svaki od njih dolazi u dodir bilo s drugim kroz mrežu međusobnih odnosa, bilo s ma kakvom spoljnom situacijom. Da bi se očigledno prikazalo njihovo prožimanje unutar datog situacionog konteksta — to je operacija koja određuje usmeravanje jednog teksta — donosimo shemu koju je izra-

¹²⁾ Sto se tiče teorijskih i aplikativnih valencija situacionog konteksta, up. Zlama-Kazaku (Slama-Cazacu, 1959).

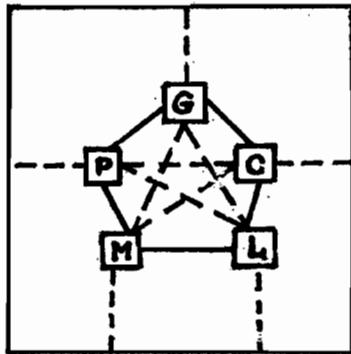
¹³⁾ Iako je obavezno pribegavanje kontekstualnim faktorima da bi se moglo garantovati tačno povezivanje deiktičnih, anaforičkih, eliptičkih formi diskursa — a to su forme koje se javljaju naročito u svakodnevnom razgovoru — ipak etnometodolozi (Slikurel /Cicourel/ Garfinkel, Saks /Sacks/ i ostali), dovodeći do krajnjih granica zavisnosti značenja iskaza od njegovih situacionih uslova upotrebe, pripisuju svakom jezičkom izrazu karakter „indeksionosti“. Drugim rečima, po njihovom mišljenju, nemoguće bi bilo tumačiti i shvatiti značenje govornih ostvarenja, ukoliko se ona potpuno ne svedu na karakteristike okolnosti u kojima su emitovana. Mada je očigledno da kontekstualna situacija mora da razreši dvomislenosti u iskazima, ipak ne izgleda baš suviše produktivan radikalni empirijski nominalizam koji podržava takvo tumačenje.

¹⁴⁾ Za produbljivanje Fertove teorije značenja, vidi Lajons (1966).

¹⁵⁾ Sto se tiče analize nivoa koju je izneo Fert, up. posebno Brusil-Hol (Brusill-Hall, 1961a, 1961b).

dio Ojeleran (Ojeleran, 1967:439). Iz nje se jasno vidi jednakost učestvovanje svakog nivoa u spletu odnosa koji određuju značenje:

- G: grammar
(gramatika)
P: phonology
(fonologija)
M: phonetics
(fonetika)
L: lexicology
(leksikologija)
C: collocation
(kolokacija)

Tekst u situacionom kontekstu

Petnaest godina dncnje Fert će se ponovo vratiti situacionom kontekstu i baveći se lingvističkim delima Malinovskog, podrobnije će objasniti i one, po njegovom mišljenju neophodne činjenice u razgovornoj situaciji.

„Kontekst situacije kod Malinovskog je određen niz događaja kao *in rebus*. Još uvek je moje mišljenje da je 'kontekst situacije' najbolje upotrebljen kao pogodna shematska konstrukcija koja može da bude primenjena na jezička zbivanja. To je grupa povezanih kategorija koje se razlikuju od gramatičkih kategorija, ali su uglavnom iste apstraktne prirode. Kontekst situacije uvodi u jezičku proizvodnju sledeće kategorije:

A. Bitne crte učesnika: osobe, ličnosti.

1. Verbalno delanje učesnika.
2. Neverbalno delanje učesnika.

B. Važne predmete.

C. Posledice verbalnog delanja.

Situacioni kontekst i tipovi jezičke funkcije u tom slučaju mogu da se grupišu i klasifikuju” (/1950/ 1957b: 182; kurziv pišev).

Situacioni kontekst koji Malinovski smatra delom društvenog procesa u kojem jedna jezička činjenica ima središnji značaj, a istovremeno je i razlučiva unutar jezičkih raznolikosti, Fert ne posmatra kao konkretno audiovizuelno registrovanje kontekstualnih elemenata koji uokviruju pojavu *reči*, već više kao jedan kategorijski model koji se može korisno upo-

trebiti u govornim ostvarenjima. Dok je za poljskog antropologa pojam situacionog konteksta funkcionalan u objašnjavanju i opisivanju specifičnih komunikativnih realnosti, posebnih jezičkih navika, britanski naučnik na na prvom mestu zahteva da se on postavi u okvir opšte teorije jezika i da se zasniva na uredenom „shematskom sklopu rečenice” u operativnoj shemi koja je pogodna za klasifikaciju jezičkih događaja.

Na ovom mestu nećemo se ograničiti na jednostavno posmatranje složenijih kategorija već ćemo pokušati da u svetlosti najnovijih razmišljanja o jeziku, istaknemo aktuelnost Fertovih predloga.¹⁶⁾ Tako imamo: — *učesnike* koji su — kada se analiziraju njihove psiko-sociideo-loške crte — markirani međusobnim odnosima statusa i uloge i, kao subjekti interakcijske operacije, pozvani su kao *personae* da u komunikativnoj igri uzmu na sebe uloge i stave povezane sa uslovima diskursa;

— *verbalnu i/ili neverblanu akciju* sagovornika koja sadrži bilo čisto jezičke aktivnosti (*speech-acts*), bilo one bezbrojne znakove manifestacije kinetičke i paralingvističke prirode (pokreti telom, pogledi, gestovi, položaji, fizička mimika, intonacija, smeh, plać itd.) koje se, kao prirodene komunikativnoj kompetenciji govornika/slušalaca ne mogu eliminisati i veoma mnogo utiću na retoričko-značenjsko tumačenje iskaza i na prepoznavanje onoga što je implicitno i što se podrazumeva (kompleks podrazumevanja), a što primalac poruke mora znati da uklopi u zavisnosti od okolnosti;

— *efekat* kojim govorni čin svesno ili nesvesno dela na komunikativnu situaciju; zaista nešto što je izgovoren, zahvaljujući i više ili manje razrađenim strategijama manipulacije i ubeđivanja — strategijama koje zajedno sa specifičnim tekstualnim komponentama nose tako-zvane ilokutorne ciljeve i namere čina — često određuju posledice na mišljenja, verovanja i osećanja slušalaca. Mislimo upravo na perlokutorne činove¹⁷⁾ čiji problematični i nestalni vidovi predstavljaju, na različitim nivoima, predmet zajedničkih interesovanja analitičke filozofije i pragmalingvistike.

Kao što se može zapaziti, u Fertovoj shematskoj konstrukciji nalaze se neki osnovni elementi bilo koje vrste komunikativne aktivnosti. Te su elemente danas istakli značajni radovi o pragmatičnoj lingvistici i teoriji teksta:

¹⁶⁾ O plodnoj primenljivosti Fertovih principa na polju glotodidaktike, up. Leonardi (1977) i Farago Leonardi (1982).

¹⁷⁾ O vexate quaestio razlikovanja između ilokutornog i perlokutornog čina i o efektima perlokutivnog čina, vidi Koen (Cohen, 1973) i Zbisa (Sbisà, 1982).

ono što (1) Zigfrid Šmit (Siegfried J. Schmidt) definiše kao „složenu pretpostavljenu situaciju“ (/1973b/ 1982:126–8) koja sadrži sva uslovljavanja, društveno-ekonomska, socio-kulturna, spoznajno-intelektualna i biografsko-psihička ograničavanja kojima su podložni odnosi među učesnicima; (2) raznolike verbalne i ne-verbalne manifestacije shvaćene kao istinske *actions*¹⁸ (akciona i performativna dimenzija jezika), a koje se s pravom smatraju jednako vrednim i jednakog funkcionalnim u okviru razgovorne prakse; (3) efekte koje perlukcija postiže pošto govorna akcija nalazi svoje najde洛tvornije ispunjenje u odgovorima-reakcijama koje prouzrokuje.

Analiza jezičkog delanja za Ferta je povezana s razlučivanjem konteksta situacije koji se mogu identifikovati unutar date kulture, a, u isto vreme, povezana je i s klasifikacijom osobnih funkcija jezika koje govornici, kao pripadnici određenog društva, ostvaruju u najobičnijim i svakodnevnim upotrebama.¹⁹ Godinu dana dočnije, 1951, Fert podvlači da su značenja iskaza svakako podređena situacionom kontekstu u kojem se ostvaruju, ali da tekstovi moraju da se odnose na govornike unutar iskazne dimenzije: „Logičari su skloni da veruju da reči i rečenice imaju 'značenje' samo po sebi, nezavisno od učesnika u situacionom kontekstu. Govornici i slušaoci kao da nisu neophodni. Smatram da iskazi ne bi smeli da budu potpuno odvojeni od društvene celine u kojoj funkcionišu i da se stoga svi tekstovi u savremenom govornom jeziku moraju posmatrati kao da imaju 'implikaciju iskazivanja' i da moraju da se pripisu tipičnim učesnicima nekog uopštenog situacionog konteksta.“

Zato je, s moje tačke gledišta, pravilno pretpostaviti da elemente jezika treba proučavati u odnosu na situaciju i da se sintaksičke kategorije mogu plodno povezati s različitim načinima s kojima izraz analizira ili sintetizuje aspekte složene situacije. Pažnja je usmerena prema 'društvenim uslovima' i 'situacijama' 'prisutnim prilikom upotrebe različitih kategorija'“ (Firth /1951/ 1957b:226).

Zato, prema Fertu, značenje ne može da se uniformno pripisuje rečima i rečenicama nezavisno od situacionih uslova u kojima su proizvedene (što je stav logičara). Ono, naprotiv, mora da se traži u upotrebama koje odašiljaoci i primaci pripisuju frazama i diskursima u komunikativnoj praksi. Drugim rečima, određena višeglasnost jezika i njegove kontekstualne upotrebe — a partneri u interakciji moraju da

¹⁸⁾ Svojom akcionom snagom jezika se postavlja timer u okvirima jedne teorije akcije.

¹⁹⁾ Up. teoriju Holideja (1970, 1973, 1975) o „funkcijama“ i „makrofunkcijama“ jezičke delatnosti.

poseduju i odgovarajuću kompetenciju u vezi s tim — je ono što jednom izrazu daje najpertinentnije značenje između svih onih koja su paradigmatski moguća.²⁰

Zanimljivo je pročitati ono što analogno tome tvrdi Ludvig Vitgenštajn (Ludwig Wittgenstein) u *Filozofskim istraživanjima* (*Philosophische Untersuchungen* /1953/ 1967) o povezanosti značenje i upotrebe. Potvrđujući instrumentalni karakter jezičke aktivnosti — koja se smatra jednom od manifestacija ljudskog delanja („zapovedati, pitati, pričati, čeretati — to je sve deo naše prirodne istorije kao ići, jesti, piti,igrati se“ /I, 25/) — označava baš kao „jezičku igru“ sve ono jedinstveno „...sačinjeno od jezika i delatnosti kojima je protkano“ (I, 7) Vitgenštajn smatra da su jezičke igre društveno „usmerene“ aktivnosti čija se raznolikost nalazi u odnosu s ciljevima za koje se koriste. Odатле proizlazi težina koju upotreba jedne reči, jednog iskaza dobija za prikladno tumačenje njihovih značenja: „Za veliku klasu slučajeva u kojima se koristi reč 'značenje' — iako ne za sve slučajeve njene upotrebe — tu reč možemo ovako da objasnimo: značenje jedne reči je njena upotreba u jeziku“ (Wittgenstein /1953/ 1967: I, 43, kurziv piščev).

Spoj značenje — upotreba neophodno uslovjava shvatanje smisla u odnosu na različite oblike komunikativnog ponašanja. U vezi s tim pretpostavlja se da govornik/slušalac poznaje pravila *reči* koje su dinamično operativne u situacionim kontekstima. Za Vitgenštajna da-kle: „Razumeti jednu rečenicu znači razumeuti jedan jezik. Razumeti jedan jezik znači ovladati jednom tehnikom“ (I, 199).

U poslednjem Fertovom odlomku koji smo naveli kada se govorio o upotrebi, o funkcionalisanju, poziva se na „implikaciju iskazivanja“ (*implication of utterance*) kojem britanski lingvist ne daje sigurno sekundarnu ulogu u analizi jezičke akcije Zaista, od trenutka kada se tvrdi da su govorici, slušaoci i njihova situaciona određenost uklopljeni u smisao iskaza, neophodno je obuhvaćen i proces prisvajanja i ostvarivanja jezika od strane pojedinca.

²⁰) U vezi sa semantičkim opisom jednog jezika u odnosu na situaciju diskursa Osvald Dikro (Oswald Ducrot) piše: „Jedini podaci koje iskustvo pruža odnose se ne na sam iskaz, već na okolnosti u različitim situacijama njegove upotrebe: onoliko koliko ja razumem jedan jezik, u stanju sam da pripšem smisao i, u vezi s tim, da nađem parafrazu iskazima izgovorenim *hic et nunc*. Međutim, odlučiti kakvo je značenje iskaza van mogućih okolnosti znači prepustiti teren iskustvu i konstatacije radi stvaranja neke hipoteze koja je možda opravdana, ali svakako mora da se opravda“ (/1972/ 1979:117—8, kurziv piščev).

Shvaćeno više ili manje jedinstveno, od Benvenista (1956, 1970) i potom kao govorni čin, kao onaj kompleks činilaca povezan s izgovaranjem i postavljen između jezičkog sistema i stvarne situacije, iskazivanje se razlikuje od iskaza (*sentence*) koji predstavlja konkretno ostvarenje samog čina, proizvodni rezultat. Iskazivanje je takođe vršenje akcije društvenog značaja, tipa obećati, zakleti se, zapovedati itd. Instanca iskazivanja odaje verbalni stav govornog subjekta u odnosu na iskazanu materiju i na svog sagovornika otkrivajući i pozicije sa kojih su izvršene operacije primopredaje tekstuálnih programa. Sem toga, otkriva odnos govornika sa prostorno-vremenskim okolnostima (*hic et nunc*) u kojima je razgovor ostvaren. Sve su to iskazna ponašanja koja zahtevaju stalnu pragmatičku ukotvorenost u situaciju da bi bila garantovana adekvatnost i prihvativost teksta.

Pojedinačno, značajne prostorno-vremenske deiktičke dimenzije, u koje se postavlja *mise en place* razgovora, uobličavaju hronološke odnose između trenutka iskazivanja i trenutka iskaza (vremena, vidova), tipološke odnose između subjekta i objekta prisutnih/odsutnih u iskazu i, najzad, odnosa status/uloga između učesnika u komunikaciji na kojima se strukturiše međusubjektska konfiguracija samog iskaza. Organizacija tekstova tada zavisi od zakona diskursa, od onih pragmatičnih normi nametnutih iskazivanju koje određuju kriterijume upotrebe verbalnih i nominalnih kategorija (lice, vreme, rod), izbor formalnih obeležja (pokazne zamenice i pridjevi, prilozi) koji su uvek u saglasnosti sa okolnostima u kojima nastaju reči.

U poslednjem navedenom Fertovom odlomku u biti je prisutna i oportunitet da se verifikuje korespondencija sintaksičkih kategorija s različitim vrstama tekstuálнog ostvarenja u saglasnosti s iskaznom situacijom. O toj problematiki raspravlja danas jedan deo *Textlingvistik* koja je baš zainteresovana za istraživanje tipologije tekstova,²¹⁾ diskurzivnih rodova (tekst i diskurs se tu smatraju podudarnim).

U značenjskoj praksi tekstovi se predstavljaju kao konkretnе pojave (*text-tokens*) jedne vrste društveno regulisanog i prethodno uobličenog teksta *text-type*) čiji su interpretativni modeli stvarnosti i već naglašene formule i konvencionalne karakteristike očigledno stečeni (modalna i tekstuálna kompetencija) i uslovjavaju postupke prepoznavanja i/ili reprodukcije koje ljudi uvlače u igru u okviru različitih konstellacija diskursa. Mogućnost, dakle, da se ras-

²¹⁾ Sto se tiče temtike *Textsorten* i njihove klasifikacije mogu se uporediti Gllih i Rebl (Gllich i Raible, 1972), Verlich (Werlich, 1975).

pozna obraćanje sintaksičkim *patterns* u diskursivnim formacijama istog tipa, postavlja suštinska pitanja o usklađivanju tekstova i o njihovoj klasifikaciji prema nekolikim činiocima kao što su vrsta argumenta, oblik kontekstualne situacije, vrsta odnosa među učesnicima u komunikaciji, interakcijski obrazac itd.

U okviru istraživanja iz tekstualne lingvistike, naročito od 1973. pa do danas — a ovde možemo samo da se ograničimo na pružanje nekih nagovještaja i sumarnih podataka u vezi s predmetima kojima bi, međutim, zahtevali specifičnu i dobro raščlanjenu raspravu — da bi došao do eksplicitne formulacije unutrašnjih pravilnosti i pragmatičkih činilaca koji su van teksta, Janoš Šandor PePtefi (Jénos Sándor Petöfi, 1974, 1975) razraduje svoju *Textstruktur-Weltstruktur-Theorie* (TeSWeST). U tekstu on razlikuje ko-tekst (*Ko-text*), kojem pripadaju međutekstualni odnosi i kontekst (*Kon-text*) koji se odnosi na celinu ventekstualnih uslova proizvodnje/primanja teksta,²²⁾ dok uvodi semantičko-ekstenzivno tumačenje sveta (u logičkom prihvatanju mogućih svetova) ostvareno u samom tekstu. Za Petefiju ko-tekst i kon-tekst delaju povezano kao što su uvek međusobno povezani sintaksički, semantički i pragmatički aspekti jezika. Ispitivanjem povezanosti između kotekstualne i kontekstualne dimenzije verificuje se u istoriji *Textlinguistik* prelaz iz druge faze, koja se odnosi na stvaranje tekstualnih gramatika (sem Petefijeve gramatike najznačajnije su gramatike T. A. van Dajka /T. A. van Dijk/ i Hanesa Rizeru /Hannes Rieser/), na treću fazu u kojoj se formulišu tekstualne teorije i koja se najpre odnosi na proučavanje pragmatičnih uslova koji garantuju postojanje i korisnost jednog teksta.²³⁾

Na tom poslednjem području interesovanja posebno deprinosom Šmita (Schmidt), situacioni kontekst se ponovo nameće u deskriptivnim modelima komunikativne akcije. Zaista, „komunikativnom igrom akcije” — nazivom koji je očigledno vitgenštajnovski Šmit (1973a, 1973b) ponovo uvodi kategorije situacionog konteksta kao temelje onog komunikativnog dela-nja koje je u osnovi poslednje teorije teksta i najnovije pragmalingvistike. To su za naučnika iz Bilefelda potpuno podudarni sektori. Ideализovana igra komunikativne akcije može da se predstavi kao složeni odnos između sledećih komponenata: „... učesnika u komunikaciji, ko-

²²⁾ U vezi s tom distinkcijom podsetimo se na anticijacije Kozerijua (1955) koji, uzimajući u obzir određeni govor, uvodi pojmove *determinatió* u značenju „ko-tekst” i *entorno* u značenju „kon-tekst”.

²³⁾ Da bi se istakla tri perioda kroz koja se raščlanjavaju pravci tekstualne lingvistike i, opštije, da bi se dao kritički prikaz tendencija i tema koje je karakterišu, up. Konteov (1977:9–50) *Uvod*.

munikativne situacije (= kolokacija lokalizovana u prostoru i vremenu jedne komunikativne igre akcije); složene pretpostavljene situacije učesnika u komunikaciji i situacionih pretpostavki; "komunikativne kompetencije"; komunikativnih činova koji se nalaze u izrazu teksta u normalizovanoj društveno-komunikativnoj funkciji iskazivanja (potencijalnost ilokutivnog čina) i u "pratećim ne-verbalnim akcijama učesnika u komunikaciji" (Schmidt /1973b/ 1982:138).

Lingvistički i nelingvistički sastavni delovi stavljeni su u komunikativnu situaciju unutar neke zajednice govornika. U vezi s tim, na završetku ovog rada, ne ostaje nam ništa drugo nego da se podsetimo onoga što je Fert tvrdio 1930. godine u onom poglavljju svog dela *Speech* koje nosi programski naslov *Context of situation*: „Važno je shvatiti da je 'značenje' isto toliko svojstvo ljudi, njihovih 'setova', njihovog specifičnog poнаšanja, stvari i dogadaja u situacijama, koliko i stvorenih zvukova“ (/1930/ 1966:111).

(S italijanskog preveo
SRĐAN MUSIC)

Bibliografija

Benveniste, E. (1956), 'La nature des pronoms', u Halle, M., Lunt, H. G., McLean, H., van Schooneveld, C. H. (eds.), *For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Sixtieth Birthday*, The Hague, Mouton, str. 34—37; preštampano u delu (1966), *Problèmes de linguistique générale*, Pariz, Gallimard (it. prevod 'La natura dei pronomi', u *Problemi di linguistica generale*, Milano, Il Saggiatore, 1971, str. 301—309; sh. prevod Priroda zamenica u *Problemi opšte lingvistike*, Beograd, Nolit 1975, str. 192—197).

— (1970), L'appareil formel de l'énonciation, *Languages*, 17, str. 12—18; ponovo objavljeno u delu (1974), *Problèmes de linguistique générale II*, Pariz, Gallimard, str. 79—88.

Bursill-Hall, G. (1961a) Levels Analysis: J. R. Firth's Theories of Linguistic Analysis (Part I), *Journal of the Canadian Linguistic Association*, VI, 2, str. 124—135.

— (1961b), Levels Analysis: J. B. Firth's Theories of Linguistic Analysis (Part II), *Journal of the Canadian Linguistic Association*, VI, 3, str. 164—191.

Cardona, G. R. (1976), *Introduzione all'etnolinguistica* (Uvod u etnolingvistiku), Bolonja, Il Mulino.

Chomsky, N. (1980), *Rules and Representations*, Njujork, Columbia University Press (it. prevod *Regole e rappresentazioni*, Milano, Il Saggiatore, 1981).

Cohen T. (1973), Illocutions and Perlocutions, *Foundations of Language*, 9, str. 492—503 (it. prevod Illocuzioni e perlocuzioni, u *Gli atti linguistici. Aspetti e problemi di filosofia del linguaggio*, Milano, Feltrinelli, 1978, u redakciji M. Sbisà, str. 126—142).

Conte, M. — E. (u redakciji) (1977), *La lingistica testuale (Tekstualna lingvistika)*, Milano, Feltrinelli.

Coseriu, E. (1955), Determinación y entorno. Dos problemas de una lingüística del hablar, *Romanistisches Jahrbuch*, 7, str. 29—54; ponovo objavljen u (1962), *Teoría del lenguaje y lingüística general*, Madrid, Gredos, str. 282—323.

— (1981), La socio- y la etnolingüística: sus fundamentos y sus tareas, *Anuario de Letras* (México), XIX, str. 5—30.

Dinneen, F. P. (1967), *An Introduction to General Linguistics*, Njujork, Holt, Rinehart and Winston (it. prevod *Introduzione alla linguistica generale*, Bolonja, Il Mulino, 1970).

Ducrot, O. (1972), *Dire et ne pas dire. Principes de sémantique linguistique*, Paríz, Hermann (it. prevod *Dire e non dire. Princípi di semantica linguistica*, Rim, Officina, 1979).

Farago Leonardi, M. (u redakciji) (1982) *Proposte linguistiche e glottodidattiche di J. R. Firth* (Lingvistički i glotodidaktički predlozi Dž. R. Ferta), Bergamo, Minerva Italica.

Firth, J. R. (1930), *Speech*. London, Benn's Six-penny Library; ponovo objavljeno 1966.

— (1935), The Technique of Semantics, *Transactions of the Philological Society*, 36; ponovo objavljeno (1957b), str. 7—33.

— (1937), *The Tongues of Men*, London, Watts and Co.; ponovo objavljeno 1966.

— (1948), Sounds and Prosodies, *Transactions of the Philological Society*, 52; ponovo objavljeno (1957b), str. 121—138.

— (1950), Personality and Language in Society, *The Sociological Review*, 42; ponovo objavljeno (1957b), str. 177—189.

— (1951), General Linguistics and Descriptive Grammar, *Transactions of the Philological Society*; ponovo objavljeno u (1957b), str. 216—228.

- (1957a), Ethnographic Analysis and Language with Reference to Malinowski's Views, u Firth, R. (ed.), *Man and Culture. An Evaluation of the Work of Bronislaw Malinowski*, London, Routledge and Kegan Paul, str. 93—118; navodi se iz 1968^a.
- (1957b), *Papers in Linguistics 1934—1951*, London O. U. P.: navodi se iz 1964^a.
- (1966), *The Tongues of Man and Speech*, London, O. U. P.; navodi se iz 1970^a.
- Gardiner, A. Sir (1932). *The Theory of Speech and Language*, Oksford, Clarendon Press.
- Germain, C. (1972), Origine et évolution de la notion de „situation“ de l'„Ecole linguistique de Londres“: de Malinowski à Lyons, *La Linguistique*, 2, str. 117—136.
- Goffman, E. (1971), *Relations in Public. Micro-studies of the Public Order*, Njujork, Harper and Row (it. prevod *Relazioni in pubblico. Microstudi sull'ordine pubblico*, Milano, Bompiani, 1981).
- (1974), *Frame Analysis. An Essay on the Organization of the Experience*, Njujork, Harper and Row.
- Gülich, E., Raible, W. (Hrgs.) (1972), *Textsorten. Differenzierungskriterien aus linguistischer Sicht*, Frankfurt na Majni, Athenäum.
- Halliday, M. A. K. (1970), Language Structure and Language Function u Lyons J. (red.), *New Horizons in Linguistics*, Harmondsvort, Penguin Books, str. 140—165 (it. prevod Struttura linguistica e funzione linguistica u Lyons J. (red.), *Nuovi orizzonti della linguistica*, Torino, Einaudi, 1975 str. 165—198).
- (1971) Language in a Social Perspective, *Educational Review*, June, str. 165—188 (it. prevod Il linguaggio in una prospettiva sociale, u Giglioli, P. P. (red.) *Linguaggio e società*, Bolonja, Il Mulino, 1973, str. 237—262).
- (1973), *Explorations in the Functions of Language*, London, Arnold.
- (1975), *Learning how to mean. Explorations in the Development of Language*, London, Arnold.
- Langendoen, D. T. (1968), *The London School of Linguistics: A Study of the Linguistic Theories of B. Malinowski and J. R. Firth*, Kembridž, Masačuset, The M. I. T. Press.
- Laver J., Hutcheson, S. (red.) (1972), *Communication in Face to Face Interaction*, Harmondsvort, Penguin Books.
-

Leonardi, M. (1977), *Temi firthiani di linguistica applicata: „restricted languages” e „collocation”* (Fertove teme iz primenjene lingvistike: „restricted languages” i „collocation”), „Rassegna Italiana di Linguistica Applicata”, IX, 3, str. 121—136.

Lewis, D. K. (1969), *Convention. A Philosophical Study*, Kembridž, Mas., Harvard University Press (it. prevod *La convenzione. Studio filosofico*, Milano, Bompiani, 1974).

Lyons, J. (1966), Firth's Theory of „Meaning”, u Bazell, C. E., Catford, J. C., Halliday, M. A. K., Robin, R. H. (red.), *In Memory of J. R. Firth*, London, Longmans.

Malinowski, B. (1923), The Problem of Meaning in Primitive Languages, Supplement I to Ogden, C. K., Richards, I. A., *The Meaning of Meaning. A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism*, London, Routledge and Kegan Paul (it. prevod *Il problema del significato nei linguaggi primitivi*, I prilog Ogden, C. K., Richards, I. A., *Il significato del significato. Studio dell'influsso del linguaggio sul pensiero e della scienza del simbolismo*, Milano, Il Saggiatore, 1966, str. 333 —383).

— (1935), *Coral Gardens and their Magic*, London, Allen and Unwin; ponovo objavljen 1965. u izd. Indiana University Press.

Mitchell, T. F. (1957), The Language of Buying and Selling in Cyrenaica, a Situational Statement, *Hésperis*, 44, str. 31—71.

Oyešaran, O. O. (1967), *Aspects of Linguistic Theory in Firthian Linguistics*, „Word”, *Linguistic Studies Presented to André Martinet on the Occasion of his Sixtieth Brithday (Part one)*, edited by Juillard, A., XXIII, 1—2—3, str. 428—452.

Palmer, F. R. (red.) (1968), *Selected Papers of J. R. Firth 1952—1959*, London, Longmans.

Petöfi, J. S. (1947), *Semantics, Pragmatics, Text Theory*, Working Papers and pre-publications, Centro Internazionale di Semiotica e di Linguistica, Università di Urbino, 36, serie A (it. prevod *Semantica, pragmatica, teoria del testo* u Conte (1977), str. 195—223).

— (1975), *Vers une théorie partielle du texte*, Hamburg, Buske.

Roberts, E. W. (1972), A Critical Survey of Firthian Phonology, *Glossa*, VI, 1, str. 3—73.

— (1978), *Perspectives in Prosodic Phonology: I — J. R. Firth*, „Linguistics”, 206, str. 5—40.

- Robins, R. H. (1961), Obituary of J. R. Firth,
Language, XXXVII, str. 191—200.
- (1963), General Linguistics in Great Britain
1930—1960, u Mohrmann, C., Norman, F., Sommerfelt, A., (red.), *Trends in Modern Linguistics*, IX International Congress of Linguistics (Kembridž, Mas., 27. avgust — 1. septembar 1962), Utrecht, Spectrum Publishers, str. 11—37.
- (1971), Malinowski, Firth and the „Context
of Situation”, Ardener, E. (red.), *Social Anthropology and Language*, London, Tavistock, str.
33—46.
- Sbisà, M. (1982), Atti, effetti, ed affetti, *Grazer
Linguistische Studien*, 17/18, str. 198—219.
- Schmidt, S. J. (1973a), *Texttheorie / Pragmalinguistik* u Althaus, H. B., Henne, H., Weigand,
H. P. (red.), *Lexikon der germanistischen Lin-
guistik*, Tübingen, Niemeier, str. 233—244 (it.
prevod *Teoria del testo e pragmalinguistica*, u
Conte (1977), str. 248—271).
- (1973b), *Texttheorie. Probleme einer Lin-
guistik der sprachlichen Kommunikation*, Min-
chen, Fink (it. prevod *Teoria del testo. Per una
linguistica della comunicazione verbale*, Bolo-
nja, Il Mulino, 1982).
- Searle, J. R. (1969), *Speech Acts. An Essay in
the Philosophy of Language*, London, Cambridge
University Press (it. prevod *Atti linguistici.
Saggio di filosofia del linguaggio*, Torino, Bo-
ringhieri, 1976).
- Slama-Gasacu, T. (1959), *Limbaj și context*,
Bukurești, Ed. Știintifică.
- Wegener, Ph. (1885), *Untersuchungen über die
Grundfragen des Sprachlebens*, Hale.
- Werlich, E. (1975), *Typologie der Texte*, Hajdel-
berg, Quelle und Meyer.
- Wittgenstein, L. (1953), *Philosophische Unter-
suchungen*, Oksford, Blackwell (it. prevod *Ri-
cerche filosofiche*, Torino, Einaudi, 1967; sh.
prevod *Filosofska istraživanja*, drugo, pregledano
i popravljeno izdanje, Beograd, Nolit, 1980.
Navodi u članku su iz tog izdanja u prevodu
dra Ksenije Maricki Gadanski).

BRACO KOVACEVIC

TOTALITARIZAM KAO NAČIN ŽIVOTA

Kada se kaže „totalitarizam” onda se prevashodno misli da je to riječ, odnosno pojam, koji se odnosi neposredno na sferu politike. Doista, literatura koja razmatra fenomen totalitarizma dovodi njegov pojam u kontekst eksplikacije političkog oblika društvenog života, političkog režima ili oblika vladavine.¹⁾ Nije puno onih koji ukazuju da ovaj fenomen treba dovoditi u vezu ne samo sa nekakvim oblikom državnog ustrojstva, nego i sa samim načinom čovjekova života. Stoga, pogledajmo neke aspekte u okviru kojih se manifestuje totalitarizam kao sam način čovjekova života.

*Instrumentalizacija uma
(Horkhajmer, Adorno)*

U svojoj knjizi *Dijalektika prosvjetiteljstva* Horkhajmer i Adorno su na dovoljno upečatljiv način izložili suštinske momente građanske kulture i civilizacije.

Oni ističu da u osnovi građanske civilizacije leži ideja „prosvjetiteljstva” koja je zapravo započela sa ukidanjem mita u antici. No, težnja da se mit ukine transformirala je prosvjetiteljstvo u sasvim novu mitologiju.

Prosvjetiteljstvo čini samu suštinu zapadne civilizacije koju obilježava podvrgavanje i po-

¹⁾ Ona površna i jednostrana gledišta koja pojam „totalitarizma” ne dovode u kontekst kulturno-civilizacijskog načina čovjekova života, reduciraju pojam i sadržinu „totalitarizma” dovodeći ga, najčešće u svojoj antikomunističkoj kampanji, u odnos prema socijalizmu. Time je „totalitarizam” nešto što je neophodno pripisati socijalizmu koji je „jednopartijski”, za razliku od građanskih sistema kapitalizma koja su „demokratska” jer su „višepartijska”. Naravno, prethodno gledište samo reducira i simplificira pojam „totalitarizma” koji je svakako širi i potpuniji.

dredivanje prirodnog pod bezobzirni vladajući subjekt a što završava gospodstvom slijepog i objektivnog. Tendencija prosvjetiteljske demitolizacije svijeta nastupila je odbacivanjem predrasuda znanjem. U znanju je sadržana nadmoć, a nadmoć porobljava. „Ljudi žele od prirode naučiti kako je treba primijeniti da bi se vladalo i njom i ljudima. Ništa drugo ne važi. Prosvjetiteljstvo je, bez obzira spram samog sebe, razorilo i posljednji ostatak vlastite samovrijesti.“²⁾

Kako se duh prosvjetiteljstva neposredno materijalizuje u obliku „vladanja materijom“, razumljivo da ono što nije proračunljivo i korisno prosvjetiteljstvu je „sumnjivo“. Prosvjetiteljstvo je stvorilo šemu izračunljivosti svijeta a formalna logika i jeste paradigma prosvjetiteljskog umra kojem je duh zapravo duh izračunljivosti i izjednačavanja. „Mitologizirajuće izjednačavanje ideja i brojki u Platonovim posljednjim djelima izgovara čežnju svakog demitoliziranja: brojka je postala kanonom prosvjetiteljstva. Iste jednadžbe vladaju u građanskoj pravednosti i robnoj razmjeni“.³⁾ Prema tome, duh izjednačavanja zahvata sve sfere društvenog života. Građansko društvo obavijeno je rezonom ekvivalencije. Ono komparira raznolikosti reducirajući ih na apstraktne veličine. Zato je i prosvjetiteljstvo i građansko društvo totalitarno.

Prelaskom mita u prosvjetiteljstvo transformirana je i priroda u goli objektivitet. Povećanje moći ljudi praćeno je njihovim otuđenjem. „Prosvjetiteljstvo se spram stvari odnosi kao diktator spram ljudi. Priznaje ih samo manipuliranjem. Time njihovo Po-sebi postaje Zanjega. Bit stvari u promjenama pokazuje se kao oduvijek isto, kao supstrat gospodstva“.⁴⁾

Prosvjetiteljstvo je upravo uticalo na to da se sam um instrumentalizira. Pod paskom prosvjetiteljstva „um se sasvim upregnuo u društveni proces“ a taj djelatni proces označava umstvenu moć „u vladanju ljudima i prirodom“.⁵⁾

Instrumentalizacija umra podrazumijeva ne samo instrumentalizaciju ideja nego i instrumentalizaciju jezika. I jezik je upregnut u društveni proces postajući značajnim dijelom proizvodnje društvenog života. Što su ideje više instrumentalizirane i formalizirane, to se u njima manje vide misli. Otuda i opasnost koju

²⁾ M. Horkheimer, T. Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo, „Veselin Masleša“, 1974, s. 18.

³⁾ Op. cit, s. 21.

⁴⁾ Op. cit, s. 23.

⁵⁾ M. Horkheimer, *Pomračenje umra*, Sarajevo, „Veselin Masleša“, 1963, s. 24.

sobom nosi *jezik*. „Kao u danima magije, svaka riječ se smatra opasnom snagom koja bi mogla razoriti društvo i za koju govornik mora biti odgovoran. Prema tome, traženje se istine, pod društvenom kontrolom, prikraćuje. Razlika između mišljenja i djelovanja smatra se ispraznom. Tako se svaka misao smatra činom; svako promišljanje je teza, a svaka teza je lozinka. Svako se poziva na odgovornost za ono što kaže ili ne kaže. Sve i svako se klasificira i označava“.⁶⁾

Posljedice instrumentalizacije i formalizacije ume su velike a one se manifestuju u gubljenju racionalnog kriterija određivanja istinskog i lažnog, smislenog i besmislenog. Za filozofiju prosječnog intelektualca postoji samo jedan autoritet, koji se vidi u nauci kao klasifikaciji činjenica i izračunavanja vjerovatnoća. Sama tvrdnja da su pravda i sloboda same po sebi bolje nego nepravda i nesloboda u naučnom pogledu je neprovjerljiva kao što je besmislena i tvrdnja da je crveno ljepše od plavog ili jaje bolje od mlijeka. Upravo, napredak prosvjećivanja je razorio ideju objektivnog ume dogmatizma i praznovjerja, ali i omogućio razvoj novog nazadnjaštva i mračnjaštva.⁷⁾

Instrumentalizacija i formalizacija ume ima svoju konsekvensiju u pragmatizmu te Horkhajmer upravo nastoji da izvrši temeljnu kritiku pragmatskog ume i pragmatizma. On ističe razliku između filozofije i pragmatizma napominjući da je filozofija u svom objektivističkom stadiju tendirala da bude sredstvo koje ljudsko držanje i naučna dostignuća dovodi do razumijevanja svog vlastitog razloga opravdanja, a da pragmatizam, naprotiv, pokušava da prenese svako razumijevanje u puko držanje. Otuda eksperiment kao jedina vrsta iskustva, a princip korisnosti kao *spiritus movens* naučne i ljudske egzistencije. „Pragmatizam, nastojeći da pretvori eksperimentalnu fiziku u prototip cijele nauke i da dâ oblik svim sfarama intelektualnog života prema tehnikama laboratorijuma, predstavlja kopiju modernog industrijalizma, kojemu je tvornica prototip ljudske egzistencije i koji daje oblik svim ogranicima kulture prema proizvodnji beskrajne vrpce ili prema racionaliziranom glavnom uredu. Da bi dokazala svoje pravo da bude shvaćena, svaka misao mora imati alibi, mora podnijeti potvrdu o svojoj korisnosti“.⁸⁾

Također, Horkhajmer posljedicu instrumentalizacije i formalizacije ume vidi i u apostrofirajuću ideju većine koja predstavlja upravo izraz jedne nove mitologije: „Načelo većine, u obliku

⁶⁾ Op. cit, s. 25—26.

⁷⁾ Op. cit, s. 26—27.

⁸⁾ Op. cit, s. 48.

popularnih sudova o svakoj pojedinoj stvari, sprovedeno svim vrstama izbora i modernim tehnikama saopćavanja, postalo je vrhunskom silom kojom misao mora služiti. Ona je novi bog, ne u smislu kako su ga zamišljali glasno-governici velikih revolucija, naime ne kao snaga otpora protiv postojeće nepravde, nego kao snaga otpora protiv svega što se ne prilagođava. Sto više sudom naroda rukuju vrste interesa, to se više predstavlja većina kao presudnik u kulturnom životu. Ona treba da opravda surrogate kulture sa svim njenim ograncima, sve do proizvoda popularne umjetnosti i književnosti za zavodenje gomile. Što je veći razmjer u kojem naučna propaganda od javnog mnjenja pravi puko oruđe mračnih sila, to više javno mnjenje izgleda zamjena za um. Ovaj iluzorni triumf demokratskog napretka razara intelektualnu supstancu od koje je demokratija živjela".⁹⁾

Konačno, instrumentalizacija uma ima svoju konsekveniju i u pozitivističko apologetskom odnosu spram postojećeg društva. Instrumentalizirani um je apologetski um. On ne nosi u sebi dimenziju transcendencije jer se zadovoljava onim postojećim. A, „biti zadovoljan znači biti saglasan. A to je moguće ako se prema cijelini društvenog procesa zatvori, učini gluhipim i već unaprijed napušta neizbjeglan zahtjev svakog dijela pa i najništavnijeg: da u svojoj ograničenosti reflektira cijelinu. Zadovoljstvo znači uvijek: da se na to ne mora misliti, da se zaboravi tripljenje i tamo gdje se pokazuje. Nemoć mu leži u temelju. To je u stvari bijeg, ali ne, kao što se tvrdi, bijeg od rđave realnosti, nego od posljednjih misli na otpor, koju je ova još ostavila. Oslobođenje koje obećava zadovoljstvo, je oslobođenje od mišljenja kao negacije".¹⁰⁾

Kao što se, prema Horkhajmerovom ubjedjenju, moglo vidjeti, instrumentalizacija i formalizacija uma ima svoju konsekveniju pragmatizma u nauci a pozitivizma u politici. I filozofije pragmatizma i pozitivizma zapravo predstavljaju filozofiju tehnokratije koja nauku i posmatra automatskim izrazom napretka. Za filozofiju tehnokratije postaju primarni entiteti „opšteg“, „objektivnog“ i „racionalnog“ na uštrb „subjektivnog“ i „individualnog“. Filozofija tehnokratije jeste filozofija negacije individualuma. „Od dana njegovog rođenja, individuum nagone da uvidi kako postoji samo jedan način da se izade na kraj s ovim svijetom — da napusti nadu svoje krajnje samorealizacije. To on može postići samo oponašanjem... Povodeći

⁹⁾ Op. cit. s. 32.

¹⁰⁾ M. Horkheimer, T. Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*; Cit. prema: P. Vranicki, *Historija markizma*, t. III, Zagreb, 1978, s. 62.

se za svojom okolinom, oponašajući je i ponavljajući je, prilagođavajući se svim tim snažnim grupama kojima eventualno pripada, pretvarajući se od ljudskog bića u člana organizacije, žrtvujući svoje mogućnosti radi gotovosti i sposobnosti da se konformira sa takvim organizacijama i zadobije utjecaj u njima — on uspijeva preživjeti. To je preživljavanje postignuće pomoću najstarijeg biološkog sredstva preživljavanja, naime mimikrijom".¹¹⁾

Sve je okrenuto protiv individuuma i sve utiče na njegov „pad“. I nauka i politika, obrazovanje i vaspitanje, i ekonomija i kultura. Svi oni veličaju svijet onakav kakav on jest. Ideja sreće svela se na banalnost, koju je religija osudjivala, a ideja istine na svrhu korisnog oruđa kontrole nad prirodom. Ali, ono što snosi odgovornost za „pad individuuma“ nije na protiv ni tehnologija niti pak motiv samoodržanja. Uzroke takve pojave treba tražiti u društvenim odnosima koje individuu bacaju u okvirne industrijskog ili političkog totalitarizma. Umstvena i tehnička racionalnost samo izražavaju racionalnost gospodstva. Istorija čovjekovih napora da podjarmi prirodu zapravo je istorija čovjekovog podjarmljivanja od strane čovjeka.¹²⁾

Politika kao instrumentalizacija (K. Kosik)

Čehoslovački filozof Karel Kosik spada u onu ne malu plejadu izuzetno senzibilnih savremenih misilaca koja je i u našim intelektualnim krugovima poznata po, prije svega, dvjema knjigama: *Dijalektici konkretnog* (Beograd, „Prosvesta“, 1967) i *Dijalektici krize* (Beograd, „Mladost“, 1983). Snagom teorijskog ubjedjenja i analitičkim postupkom kojeg koristi u svojim radovima, Kosik se u dobroj mjeri približio „duhu“ Frankfurtske škole a Marcuseu posebno. Naročito je značajno Kosikovo razmatranje dijalektike, problema koji je relevantan kako sa stanovišta razvijanja marksističke teorije i sa stanovišta osmišljavanja ljudske prakse (za Kosika dijalektika je ne samo manifestacija ljudske prakse nego i metoda otkrivanja protivrećnosti te, prema tome, metoda destrukcije pseudokonkretnosti).

I u jednoj i u drugoj knjizi Kosik razmatra problem odnosa između „sistema“ i individue kao problem manipulacije individue. U *Dijalektici konkretnog* je eksplicitan kada ekspliċira odnos između „sistema“ i čovjeka ističući da čovjek postaje stvarnost time što postaje članom sistema. „Izvan sistema je nestvaran. Stvaran je samo utoliko ukoliko je reduciran

¹¹⁾ M. Horkheimer, *Pomračenje uma*, s. 125.

¹²⁾ Op. cit, s. 95.

na funkciju sistema i definiše se potrebama sistema kao homo oeconomicus. Stvaran je utočište ukoliko razvija sposobnosti, talent i naklonosti, koje su potrebne sistemu za njegov razvoj, dok su ostale sposobnosti i darovi, koji nisu neophodni za razvoj sistema, suvišni i nestvarni".¹³⁾

Kosik je sasvim u pravu kada u *Dijalektici krize* ističe da sistem ne stvara ljudе niti *nji-hove* sposobnosti već ih *iskorištava*, odnosno koristi i uobičjava one sposobnosti, strasti i interesе koji su neophodni za njegovo funkcionisanje. Upravo, totalitarizam sistema manifestuje se u stalnoj tendenciji svodenja čovjeka na funkciju. Time je on u sistem uključen kao manipulativna jedinka, kao *njegov* sastavni dio koji je podvrgnut jednoj „objektivnoj“ logici. Upravo, zato Kosik i ističe da je, zahvaljujući tome što prilagodava ljudе potčinjavanju, sistem „istovremeno sistem sveopšte mistifikacije: budući da je političko mišljenje zamijenjeno političkom frazom, sistem funkcionise samo tako što stvara masovnu lažnu svest kao pretpostavku svoje egzistencije, a bilo kakav pokušaj kritičkog rasuđivanja odbacuje kao jeres i svetogrde. Dijalektički razum, ali i zdrav razum, isključeni su iz odlučivanja“.¹⁴⁾

Time Kosik dolazi do analize totalitarizma politike. Prema njegovom mišljenju, politika nije umjetnost niti nauka, već jednostavno „igra za moć i igra sa moći“. Kada dođe do političke krize onda to znači da oni koji vladaju više ne mogu da vladaju a oni nad kojima se vlast ne žele da više budu vladani.

Ali, bez obzira na unutrašnje pomjeranje subjekta političke moći, politika ostaje područje totalitarizma i tehničke manipulacije. U politici egzistira tehnički razum, a suština tehničkog razuma sadržana je u tendenciji „raspoređivanja stvarnosti kao sistema disponovanja, usavršivosti i opredmećenja“. Tehnički razum, pa prema tome i politički razum kao tehnički razum, „pretvara stvarnost (biće) u obezbeden, pregledan i manipulativan objekt“. Za političkog pragmatičara politika i jeste tehnička manipulacija; politika je totalna manipulacija, tj. manipulisanje „ljudima i prirodom, živima, i mrtvima, rečima i idejama, stvarima i osećanjima“. I sam politički jezik i politički riječnik sastavljen je od izraza kojima se jedino može objasniti vještina tehnike političke manipulacije, a njih čine posebno slijedeće riječi: aparat, prenos-

¹³⁾ K. Kosik, *Dijalektika konkretnog*, Beograd, „Prosveta“, 1967, s. 111.

¹⁴⁾ K. Kosik, *Dijalektika krize*, Beograd, „Mladost“, 1983, s. 12–13.

¹⁵⁾ Op. cit, s. 47–48.

na poluga, deformacija i devijacija, itd. Iza ovih nijeći krije se „tačan izraz onoga kako stvarnost postoji za političara, kako je *vidi* i doživljava, i na koji način se kao javni čimilac u nju uključuje”.¹⁶⁾

Svemoć politike te apsolutna dominacija politike nad individuama, odnosno reduciranje čovjeka, ima i svoju posljedicu — nihilizam. „Ali ako u toj lošoj beskonačnosti sve gubi *svoj unutrašnji* smisao, stvari se odstvaruju i ljudi postvaruju;ako je sve ravnodušno, jer je zamenjivo i manipulativno, *nihilizam* se javlja kao posljednja konsekvenca i logičan ishod pomenute osnovne redukcije na kojoj se zasniva sistem sveopšte manipulativnosti”.¹⁷⁾

Tehnologija kao ideologija (H. Markuse)

Herbert Markuse je jedna od onih intelektualnih figura koja decidirano ističe ideoološki momenat tehnologije. Kritikujući shvatanja o neutralnosti tehnologije, Markuse ističe da u razvijenim industrijskim društvima „proizvodni aparat tendira da postane totalitarni utoliko što determinira ne samo društveno potrebna zanimanja, vještine i stavove, već i individualne potrebe i aspiracije”.¹⁸⁾

Prema Markuseovom mišljenju, u tehnološkoj bazi i u samoj biti tehnologije, a ne u posljedicama industrijalizacije, treba tražiti uzroke totalitarizma. „Savremeno industrijsko društvo tendira totalitarizmu na osnovu organizacije njegove tehnološke baze. Jer ‚totalitaram’ ne znači samo terorističku političku koordinaciju društva već, također, neterorističku, ekonomsko-tehnološku koordinaciju koja djeluje posredstvom manipuliranja potrebama, dodjeljujući interes. Ona tako sprečava izbjeganje efikasne opozicije protiv cjeline. Ne pogoduje totalitarizmu samo određena forma vladavine ili načela partije već, također, određeni sistem proizvodnje ili raspodjele koji ne isključuje ‚pluralizam’ partija, novinskih listova, ‚sila protivteže’ itd.”.¹⁹⁾

Vladavina terora i postojanje terorizma manifestuje se ne samo u artikulaciji primude u političkom životu, nego i samom vještinstvu korištenja tehnologije a na području intenzifikacije rada, propagande, formiranja „javnog mnjenja” i „socijalizacije” individua, itd. Preko različitih tehnoloških proizvoda provodi se proces ostvarenja „jednodimenzionalne misli” i pona-

¹⁶⁾ Op. cit, s. 21.

¹⁷⁾ Op. cit. s. 57.

¹⁸⁾ H. Marcuse, *Covjek jedne dimenzije*, Sarajevo, „Veselin Masleša”, 1968, s. 15.

¹⁹⁾ Op. cit, s. 22—23.

šanja individua upravo kao proces njihove indoktrinacije i manipulacije. Tehnologija nije dovela do kraja ideologije već, naprotiv, do njene usavršenosti. Jer, „proizvodi indoktriniraju i manipuliraju; oni proizvode krvlu svijest koja je imuna spram svoje krivosti. Kad ovi beneficijalni proizvodi postaju pristupačni sve većem broju ljudi u sve više slojeva, tad indoktrinacija koju oni nose prestaje biti publicitet; ona postaje način života. To je dobar način života — mnogo bolji nego prije — i, kao takav, on se protivi kvalitativnoj promjeni. Tako nastaje model *jednodimenzionalne misli i ponašanja* u kome su odbijene, ili reducirane na određenja univerzuma postojećeg, one ideje, aspiracije i objektivne mogućnosti koje, po svom sadržaju, transcendiraju postojeći svijet rasuđivanja i akcije. One su redefinisane racionalitetom danog sistema i njegova kvantitativnog rasta“.²⁰⁾

Pokazujući instrumentalni karakter tehnologije Markuse posebno ističe manipulativnost „masovnih medija“. Upravo, „masovni mediji“ predstavljaju ona moćna sredstva manipulisanja čovjekovim potrebama, ukusima i ponašanjem. Tehnološki progres postaje oruđem dominacije umjesto sredstvom razvoja ljudskih sposobnosti. Oslobođilačke moći tehnologije postaju okovom oslobođanja. Instrumentalizirana tehnologija služi uobličavanju novih formi društvene kontrole. „U razvijenoj industrijskoj civilizaciji prevladava ugodna, uhodana, razumna, demokratska nezlобda. To je znamen tehničkog progresu. Zaista, što može biti razumnije nego obuzdavanje individualiteta u mehanizaciji društveno potrebnih, no bolnjih izvedbi“.²¹⁾

Dakle, iza tehnološke racionalnosti savremenog društva krije se jedna nova i razvijenija forma ideologije koja i jeste oruđe dominacije. Nikako se više ne može prihvati tradicionalno stanovište „neutralnosti“ tehnologije. Tehnologija se ne može posmatrati izolovano od njene upotrebe a „tehnološko društvo je sistem dominacije koji je djelotvoran već u pojmu i konstrukciji tehnike“.²²⁾

Tehnički progres je reakcionaran jer razvija tehnološku racionalnost koja je u funkciji održavanja postojećih institucija. Na žalost, on obuhvata cijelokupno područje koordinacije i dominacije upravo stvarajući oblike života i moći koji pacificiraju protivrječnosti i pomiruju snađe koje se samom sistemu suprotstavljaju. Preko tehnologije onemogućava se kvalitativna promjena koja bi razvila sasvim drugačije oblike ljudskog života.

²⁰⁾ Op. cit, s. 30.

²¹⁾ Op. cit, s. 21.

²²⁾ Op. cit, s. 16.

*Tehnološka racionalnost i
hegemonija (Gramši)*

Ubrzani razvoj proizvodnih snaga u kapitalizmu nužno je zahtijevao nove oblike racionalizacije procesa proizvodnje. Potreba za pojačanom eksplotacijom radne snage i povećanjem obima ostvarenog kapitala, nužno je tražila adekvatne oblike racionalizacije proizvodnje. Oni su pronađeni u „amerikanizmu” i „fordizmu” koji su se i pojavili, kako Gramši ističe, „iz unutrašnje potrebe da se dođe do organizacije planske privrede”.²³⁾

Ova „planska organizacija privrede” zasnivala se na sasvim jednostavnoj metodi kvantitativne analize vremena i kretanja manuelnog rada. Ona je bila okrenuta ka standardizaciji rada, raščlanjivanju radnih operacija, kvantitativnom izračunavanju njihovog optimalnog proizvodnog efekta. Cilj je, dakle, da se stvori „nova ekonomija” a proizvodne trake koje će Swift i Ford u Čikagu i Detroitu postaviti, označiće početak realizacije tejlorističkog koncepta „naučne organizacije rada”.

Zasnovana na tejlorističkoj „naučnoj organizaciji rada” ova racionalizacija proizvodnog procesa predstavljala je početak „novog tipa civilizacije” koji još uvijek ima svoje veliko ekonomsko i političko značenje. I dok su sa stanovišta eksploratora „amerikanizam” i „fordizam” predstavljali jednu tehnokratsku konцепцију odvajanja manuelnog radnika od procesa odlučivanja (čime se obezbjedivala klasna hegemonija), dотле su sa stanovišta proizvodne klase oni predstavljali dodatni oblik alijenacije i reifikacije. „Novi tip civilizacije” imao je potrebu za „novim čovjekom” — individuom apsolutno prilagođenom proizvodnom procesu. Upravo, zato je bilo neophodno izvršiti upliv i u institucije građanskog života proizvođačke klase kako bi se tipu klasne hegemonije omogućila potpuna reprodukcija.

Gramši je sasvim u pravu kad je isticao da „amerikanizam” i „fordizam” nisu stvorili novog čovjeka, nego su ostvarili „majmunsku inicijativu” kojom je stvoren proizvođač koji je „intelektualno nezainteresovan” ali zato „mehaniziran”. Bila je to ideologija kojom se veoma uspješno učvršćivala klasna dominacija. Racionalizacija tehnološkog procesa vodila je političkoj legitimizaciji. Rad i organizacija, pokornost i podaništvo, hijerarhija i autoritet, red i vrlina, poštovanje reda i zakona, predstavljali su one etičke, kulturne i političke vrijednosti na osnovama kojih se reproducirala jedna hegemonija. Ujedno, to su one vrijed-

²³⁾ A. Gramši, *Izabrana dela*, Beograd, „Kultura”, 1959, s. 275.

nosti koje istovremeno i onemogućavaju ute-meljenje emancipatorske svijesti.²⁴⁾

Industrija svijesti (V. Pakard)

Prošlo je gotovo 30. godina od pojavljivanja knjige Vansa Pakarda *Industrija svijesti*, knjige koja je izuzetno značajna u pogledu eksplikacije totalitarizma kao složenog ekonomskog, političkog i kulturnog fenomena.²⁵⁾

Ono što je bio predmet autorovih istraživanja jeste traganje za samom prirodnom složene tehnike masovnog ubjedivanja kao tehnike manipulisanja čovjekom. Upravo, Pakard i piše o manipulacijskim postupcima „koji se preduzimaju da se kanalisu naši nesvesni običaji, naše odluke o kupovinama, kao i način našeg mišljenja korišćenjem saznanja do kojih su došli psihijatrija i društvene nauke. Uglavnom, ovi naporci su usmereni prema našoj podsvesti; na taj način impulsi koji nas pokreću su, u određenom smislu, „sakriveni“. Tako se na mnoge od nas vrši uticaj i u svakodnevnom životu nama se manipuliše mnogo više nego što mi to slutimo“.²⁶⁾

Pakard napominje da su istraživački postupci koje koriste „društvene nauke“ veoma „impre-sivna oruđa“ pomoću kojih se uspješno može odvijati proces manipulacije. Upravo, zahvaljujući moćnim tehnikama istraživanja, kao i tehničkim sredstvima informisanja, čovjek je jednostavno lako postao prijemčivim za različite ideološke mitove kao različite izraze manipulacije. Manipulacija i eksploracija skrivenih slabosti te manipulacija djece i odraslih, potrošača i birača, istine i pravde, seksualnih osjećanja i emocija, odvija se čak i pod prividom „poštovanja ličnosti“.

Da bi proces manipulacije bio potpun, angažovana je, dakle, nauka. Pakard upravo pokazuje u kojoj mjeri je nauka angažovana ne samo da bi analizirala čovjekovu motivaciju, nego i da bi istražila njegove podsvjesne sfere. On ističe da se pokazalo da podsvjesni faktori često igraju značajniju ulogu u čovjekovom ponašanju te da je u tom smislu i razvijena dubinska psihološka analiza koja se bavi ispitivanjem podsvjesnih faktora preko kojih se jednostavnije utiče na određeno ponašanje i odlučivanje. „Motivaciono istraživanje je, kao što ističe i Luis Českin (Louis Cheskin), tip istra-

²⁴⁾ O ovome posebno vidjeti u: B. Kovačević, *Gramsci i marksizam*, Banja Luka, 1986, s. 51—76.

²⁵⁾ Cf. V. Pakard, *Industrija svesti*, Beograd, „Sedma sila“, 1967 (Knjiga se prvi put pojavila u SAD 1957. godine).

²⁶⁾ Op. cit, s. 9.

živanja kojim se nastoji sazнати šta ljudi motiviše u stvaranju izbora. Ono uključuje tehnike koje su namenjene da dospeju do nesvesnog i podsvesnog jer su preferencije uglavnom određene faktorima kojih pojedinac nije svestran... U stvari, u kupovnoj situaciji potrošač se uglavnom ponaša racionalno i bez svoje volje, nesvesno reagujući na predstave i uzore koji su u podsvesti povezani sa proizvodom".²⁷⁾

Istraživanje motiva koje su poduzele psihologija, psihijatrija i psihanaliza, imalo je za cilj eksplikaciju faktora koji određuju ponašanje individua kao ekonomskih i političkih „subjekata”. Ali, ova istraživanja ne znače samo analizu motivacione strukture, nego i analizu faktora koji bi predstavljali značajnu mogućnost određivanja novog motivacionog elementa. Veoma proširena „upotreba masovne psihanalize da vodi kampanju ubedivanja postala je osnova multimilionske industrije. Profesionalni ubeđivači su na njoj izgradili efektnije načine da nam prodaju svoju robu — bilo proizvode, ideje, stavove, kandidate, ciljeve ili stanje duha”.²⁸⁾

Motivaciona analiza najviše se i najčešće koristi na području ekonomije (reklama, „masovna kultura”), ali je sa tog područja sve više prelazila i na područje politike. Ljudi postaju konzumenti kako ekonomije tako i politike. Prodaja proizvoda slična je prodaji kandidata na izborima. Pakard ističe da reklamni stručnjaci koji upotrebljavaju dubinsku tehniku tvrde da bi, ukoliko bi im se dozvolilo, mogli veoma uspješno da usmjeravaju odluke glasača na izborima. Tehnika reklamiranja roba i reklamiranja političkih lidera zasniva se na identičnim principima obraćanja masama. I na području ekonomije i na području politike ljudi hoće „velike stvari”. Upravo, na osnovi njihove želje dobro funkcioniše ekonomski sistem kao što se stalno i iznova traži identifikacija sa „velikim ličnostima” — herojskim liderima totalitarnog tipa. Stoga je razumljiv reakcionarni konformizam koji postaje kulturnim i političkim nacionalnim idealom.

Čovjek se nalazi u okolnostima građanskog svijeta koje apsolutno određuju njegov život i prema kojima on postaje nemoćan i ravnodušan. On je svjestan postojanja eksploracije i dominacije, frustracija i otuđenja, bijede i bezvlašća, ali i svoje nemoći da postojeće okolnosti izmjeni. Upravo zato što su mogućnosti

²⁷⁾ Op. cit, s. 14—15.

²⁸⁾ Op. cit, s. 11.

BRACO KOVACEVIC

radikalne kvalitativne izmjene postojećeg ne-slobodnog građanskog svijeta minorne, možemo reći da je totalitarizam sam način čovjekova života.²⁹⁾

²⁹⁾ O tome i Lefevre kaže: „Naše društvo... pre svega je terorističko društvo. Terorizam je svuda; u najmanjoj pojedinosti svakodnevnog, kao i u visokoj kulturi i visokoj književnosti. Svuda prisutan i uvek spremjan da nasilno deluje, komforom, kao i ideologijom sistema. U tom smislu koji je lišen smisla, prisnuta je pomerila slobodu i došla na njeno mesto. U propagandi, u reklami, postoji dvostruki terorizam prisne reči i slike, koji jačaju jedno drugo. Pri tome se ne sme zaboraviti pedagogija, taj dugo usavršavani terorizam omladine. Isto tako ne zaboravimo da se preko raznih terorističkih stupnjeva dospeva do nuklearnog, svuda prisutnog terora gospodara rata”. A. Lefevr, *Antistem*, Beograd, „Radnička Štampa”, 1973, s. 150—151.

KULTURA I ODREĐENJE NACIJE

Za određenje nacije važno je da se razmotre i brojna određenja koja naglašavaju (nacionalnu) kulturu kao najbitniji element nacije.

Nojman, na primer, vidi glavni sadržaj određenja nacije u kulturi. Po njemu zajednica jezika, običaja i navika, osećaj pripadnosti naciji manifestacija su dubljeg, kulturnog jedinstva¹⁾. Slično i za O. Špana nacija je zasnovana na duhovnoj zajednici, a bitan sadržaj nacionalnog duha čini kultura (moral, religija, pogled na svet — filozofija, nauka i umetnost). Pošto je kultura svojina malog, uskog kruga obrazovanja ljudi oni su, po Španu „sedište nacije“. Odnosno, nije svaki Nemac u istoj meri Nemac. Zapravo, postoje aktivni i pasivni pripadnici nacije.

Za Šlezingera nacija je „grupa izdvojena od drugih sličnih grupa određenim kulturnim svojstvima koja izviru iz zajedničke prošlosti“²⁾. Slično i Znanjecki u „zajedničkoj nacionalnoj kulturi“ vidi trajni uticajni element socijalne solidarnosti³⁾. Ovo određenje prihvata i nastavlja Halašinski tvrdeći da je nacija „kulturna zajednica“, odnosno da „zajednica kulture određuje suštinu nacije“⁴⁾. Uz to, Halašinski, među prvima, skreće pažnju i na značaj mita za određenje nacije postavljajući pitanje: „Nacija, da li je to pojам iz oblasti sociološke sistematike

¹⁾ Stjepan Ratković, *Sto je narod*, „Narodna prosvećta“, Zagreb, 1935, str. 38.

²⁾ Isto, str. 38, 39.

³⁾ R. Schlesinger, Marx, His Time and Ours, London, 1950. p. 350 (Jerzy Wiatr, *Osnovni problemi teorije nacije*, Ideje, Beograd, 6/1971, str. 34).

⁴⁾ F. Znanjecki, Modern Nationalities (A. Sociological Study, Urbana, 1952, p. X/527 (Isto, str. 34).

zajedničkog života ili mit koji zadovoljava neku dužovnu čovekovu potrebu koja se ne može jasno definisati?" On sam odgovara: nacija je i jedno i drugo. A polazni stav mu je: „Mit koji je predmet vere opravdava ljudski život i stvara veze među jednovernicima. On je bitan elemenat stvarnosti, društva i kulture".⁵⁾

Za Marsela Mosa nacija je „materijalno i moralno ujedinjeno društvo, koje ima stabilnu i stalnu centralnu vlast, ovičeno svojim granicama i pokazujući relativno moralno, mentalno i kulturno jedinstvo stanovništva koje svesno prihvata državu i njene zakone"⁶⁾. I upravo ovo mentalno i kulturno jedinstvo odvaja nacije međusobno kao i od drugih zajednica i grupa ljudi.

Među ova određenja svakako, spada i određenje nacije koje je dao B. Malinovski a po kome je nacija jedinstvo kulture⁷⁾. Ovde je kultura pojmljena kao „stvaralački princip". Kultura je ljudskoj zajednici nametnula „forme i sile društvene organizacije". Zapravo, kultura, u pojmanju Malinovskog, širi je pojam od „nadgradnje" i označava celokupnost osobenih ljudskih odnosa i aktivnosti uključujući i „stvaranje dobara i vrednosti izvan svoje animalne, organske konstrukcije". Takođe, kultura je osobena tворина čoveka koja se ne može odrediti, kako to inače čini Redklif-Braun, tako što je izvodi iz individualnih i bioloških potreba čoveka. Poredstvom kulture kao osobene ljudske tvorevine nadilazi se biološki nivo ljudske egzistencije. Čovek ne živi neposredno u prirodi već u kulturi. No, biološka priroda čoveka ne može se ni zanemarivati u proučavanju odnosa čoveka i društvene sredine⁸⁾.

U psihološkom pogledu ljudska organizacija je zasnovana na osećanjima, to jest na složenim izgrađenim stavovima, a ne na urođenim tendencijama. U tehničkom pogledu ljudsko udruženje je u uzajamnom odnosu s veštačkim tворinama, odnosno ljudsko društvo je, uvek, kombinacija spajanja zakonskih, političkih i kulturnih funkcija. Organizovanje ljudi jedan je od kamena temeljca kulture. Istovremeno, štinska činjenica kulture je organizovanje ljud-

⁵⁾ J. Chalasinski, Zagadnjenie narodu, Pregled Sociologizmu, XX/1966, s. 40—41 (Isto, str. 34, 35).

⁶⁾ Marcel Maus, Nation (*Encyclopedie française permanente*, t. XVI, Pariz, 1936); Prof. Jovan Đorđević, Politički sistem, Privredni prgled, Beograd, 1973, str. 646.

⁷⁾ Bronislav Malinovski, *Magija, nauka i religija*, Prosveta, Beograd, 1971, str. 226, 227, 307, 310.

⁸⁾ Zagorka Golubović, Marksizam i savremene teorije o društvu, *Sociologija*, Beograd, 1/1982, str. 138, 139.

skih bića u stajne grupe⁹⁾). Zato je kultura bitan elemenat i zajedništva ljudi u naciji.

Za Albert Ajnštajna nacija je zajednica ute-mljena u poreklu (zajednici krvi), ali i u moralnoj i kulturnoj tradiciji. To se, možda, najbolje ispoljava u njegovom određenju jevrejskog stava prema životu i u životu. Po Ajnštajnu jevrejstvo je zbir životnih stavova koji žive u jevrejskom narodu, a suština jevrejskog shvatanja života je u potvrđivanju života svih stvorenja. To, po njemu, nužno, zahteva poštovanje svega duhovnog. U ovom poštovanju duhovnog Ajnštajn i vidi posebno obeležje jevrejske tradicije. Tradicija je sinonim za kulturnu tradiciju, a ne za religioznost. Kulturna tradicija pak određuje nacionalni identitet, a od Jevreja se zahteva posvećivanje životu u nadindividualnom smislu i zato jevrejstvo, po Ajnštajnu, nije religija već neka vrsta pijane radosti i divljenja lepoti i uzvišenosti ovog sveta, dok se povezanost s idejom boga, ovde, pojavljuje kao puka „dečja bezazlenost”, odnosno, jevrejstvo je „težnja za saznanjem radi samog saznanja, ljubav prema pravičnosti koja se graniči sa fanatizmom, i težnja za ličnom samostalnošću”. Jevreji su jedna zajednica krvi i tradicije, kod koje religija uopšte nije jedino što ih povezuje¹⁰⁾.

Za Karla Dojča nacija je spoj kulturnog i političkog. To je politička organizacija nacionalnosti-sprega narodne zajednice i, na njoj izrasle, političke zajednice. Za Dojča nacija je, kao i klasa, objektivna stvarnost, podgrupa. Pojedinci su, od rođenja ili kasnije, pripadnici neke klase u podeli društvenog rada, a pripadnici neke nacije u mreži komunikacija, kulture, jezika i u procesu građanskog zadovoljstva i podrške. Teško je menjati svoj klasni ili nacionalni identitet pošto se objektivna stvarnost zasniva na njihovom postojanju i međuodnosima. I klase i nacije su društvene uloge — očekivana ponašanja u određenim situacijama. Ova ponašanja postaju interiorizirana i deo su identiteta. A ovo interioriziranje vrši se učenjem¹¹⁾.

Bit nacije je u koheziji narodne celine ili grupe zasnovanoj na zajedničkim vrednostima, interesima i verovanjima kao i na nezavisnosti, političkoj organizovanosti, autonomiji i legitimnosti grupe, odnosno zajednice. Nacija podrazumeva sistem integracije nauke, upravljanja i proizvodnje. Time se prevaziđa, smatra Dojč, klasni antagonizam.

⁹⁾ Bronislav Malinovski, *Magija, nauka i religija*, Prosveta, Beograd, 1971, str. 227, 296.

¹⁰⁾ Albert Ainschtein, *Mein Weltbild*, Zwiet Auflage, Querido Verlag, Amsterdam, 1934.

¹¹⁾ Karl W. Deutsch, diskusija na savetovanju IPSA o klasnom i nacionalnom, 11. IX 1975, godine u Dubrovniku.

Nacija je sistem informacija, komunikacija i upravljanja. To je sistem koji sam sebe izgradije u skladu sa zahtevima modernizacije savremenog društva. Nacija kao celovit sistem proizvodi vrednosti u čemu naučno-tehnološka i politička podstruktura imaju ključnu ulogu. Rad svih grupa, organizacija i institucija je, pak, samo deo celovite projzvodnje nacionalnog proizvoda i bogatstva. Ključni za razumevanje nacije i čitavog modernog društva su naučni i politički rad, a ne rad „nižih slojeva”, radničke klase. Dakle, kategorija naroda i nacije utemeljuje se u zajednici, a ova u kulturno-komunikacijskom sistemu.

Kulturu čine jezik, vrednosne orientacije, stil života, način osećanja i mišljenja. Kultura modernog društva uslovjava nastanak modernih zajednica i neposredno utemeljuje samu zajednicu kroz oblikovanje kulturnog zajedništva, a savremena nacionalna kultura deluje i utemeljuje zajednicu, narod i naciju kao kulturno posredovanu i odnegovanu potrebu za pripadništvom drugom i celini.

Moderni narod (nacija) rezultat je kulture puka, trećeg staleža, odnosno građanstva i kulture izrasle na dugotrajnoj istorijskoj osobenosti naroda kao dela diskontinuirane celine sveta.

Nacija je autonomni, samoorganizujući sistem koji daje identitet društvu i njegovim delovima. Nacije, po Dojču, imaju svojstvo da, na najprikladniji način, objedinjuju (strukturiraju), povezuju u celinu interes i potrebe u cilju ispunjavanja svih zahteva „centara” i „periferija”. Ona je živa društvena zajednica čija je uloga da oduhvata osobnosti i raznolikosti svih društava u svetu i da ih udruži osiguravajući jednakost i samostalnost njihovog razvitka (izgradnje) koji bi odgovarao stupnju vlastitog razvitka zajednice od koje dobijaju identitet¹²⁾.

Talcott Parsons, polazeći od Veberove konцепције zajednice, utvrđuje da je nacija „socijalna zajednica koja čini središte solidarnosti i međusobne povezanosti članova i koja pruža konzensualnu podlogu za adekvatnu političku integraciju”. Većina evropskih nacija ima etničku podlogu, ali moderna nacija se izgrađuje na jednakosti, slobodnom odabiru i slobodnom udruživanju. Ona je slobodan ugovor između pojedinaca koji su međusobno izjednačeni. To, što nacija zavisi od volje pojedinaca, pokazuje da Parsons, kako ističe Lerotić, nije ni dopro do

¹²⁾ Karl W. Deutsch, Nationalism and Social Communication. In *Inquiry into Foundation of Nationality*, The M. I. T. Press, London, 1972; Zvonko Lerotić, Nacija (Teorijska istraživanja društvenog temelja i izgradnje nacija) *Kulturni radnik*, Zagreb, 1977. str. 66–68, 77–79, 83, 85, 111.

kategorije nacije kao grupnog identiteta jednakih individua.

Zajedništvo na nivou vrednosti daje, po Parsonsu, nacijsko svojstvo zajednice u kojoj članovi osećaju međusobnu povezanost kao i povezanost s celinom. A to su one iste vrednosti koje predstavljaju „ključni elemenat” građanske kulture i sveta uopšte. Tako je nacija posledica vrednosnog zajedništva svojstvenog građanskom društvu, sadržanom u kraljici francuske građanske revolucije: sloboda, jednakost i bratstvo. Time normativni poredak dobija funkciju integracije nacije, vrednosni sistem, funkciju stvaranja zajedništva, a država funkciju „najviše kolektivnosti” nacije, što, po Parsonsu, i razlikuje naciju od drugih zajednica¹³⁾.

Po Entoni Smitu nacija je rezultat kulture u najširem smislu. On smatra da je izvorište iz koga etnička zajednica sama sebe formira, kao modernu zajednicu, birokratski tip poretku savremenih građanskih društava. Nacija i nacionalizam se mogu shvatiti tek kroz prođor nauke i racionalno-birokratskog poretku građanskog društva u tradicionalne oblike etničkih narodnih zajednica. Nacija se ne može svesti na asocijaciju građana a ni na etničku zajednicu u kojoj bi jezik i kultura bili odlučujući. Ona je „masovna sekularizovana znanstvena zajednica odredene etničke strukture, čiji je nužan uvjet racionalna organizacija (birokracija) celokupne zajednice i svih njezinih pojedinačnih djelova“¹⁴⁾.

I Ernest Gelner polazi sa stanovišta teorije modernizacije i ističe da su narod i nacija nastali iz sprege procesa industrijalizacije, naučnog ovladavanja duhovnim vrednostima i prevlasti masovne kulture nižih slojeva. Nacija je, po Gelneru, tradicijom i istorijom ostvareno unutrašnje povezivanje mase, koja se — pismenošću, obrazovanjem i tehnološkim obučavanjem — uzdiže na nivo moderne asocijacije građana. Gelner unutar masovne kulture, posebno, ukazuje na jezik kao na opšti kulturni medij i okvir u kome, u najvećem broju slučajeva, izrastaju moderne nacije. A inteligencija — sloj koji suvereno vlada pisanom i govornom rečju — ključni je čimilac osvešćivanja mase u naciji a i izgradnje već formiranih nacija. Intelligencija omogućuje masi da se izdigne iz „nižeg oblika narodnog zajedništva” u naciju —

¹³⁾ Talcott Parsons, *Sociological Theory and Modern Society*, The Free Press, New York, 1967, p. 423, 430; Talcott Parsons, *The System of Modern Societies*, Prentice Hall, New Jersey, 1971, p. 13, 89 (Zvonko Lerotic, *Nacija — Teorijska istraživanja društvenog temelja i izgradnje nacije*, Kulturni radnik, Zagreb, 1977, str. 21—32).

¹⁴⁾ Zvonko Lerotic, *Nacija* (Teorijska istraživanja društvenog temelja i izgradnje nacije), Kulturni radnik, Zagreb, 1977, str. 52.

„društvo građana s punom mogućnošću da ostvara svoja prava i preuzmu odredene odgovornosti”, što je, po njemu, bit procesa izgradnje nacije¹⁵).

Po Debreu nacija, kao promenljiva kategorija, je „faza primarne determinante, koja ostaje ne-promenjena — kao jedna faza kulturne organizacije datog ljudskog kolektiviteta”. Nacija se pojavljuje posle istorijski određenog niza drugih načina kolektivnog opstanka i to iz klanova, plemenskih i rodovskih sistema, sve do „sekundarnih kulturnih formacija” (etničkih grupa — naroda i nacija). Ali, „bitno je da se uvidi da je pretpostavka da nacija bude prolazna istorijska kategorija, u isti mah, i tačna i pogrešna”. Nacija je i ono što su Grci nazivali „polis” i što se, proteže od vremena klana i roda do moderne nacije. To je ono što „proističe iz jedne prirodne organizacije koja odgovara *homo sapiens-u*, organizacije koja čini sam život nematerijalnim ili svetim. Taj sveti karakter sačinjava stvarno nacionalno pitanje Nacija je... isto tako ne-promenljiva kao i potreba za zatvorenim formacijama, za ogradom koja omogućuje da kolektivitet bude organski, jedan organizam — sa zidinama, granicama. Otuda pregrađivanje između onoga što je unutra i onog što je napole... Ne može biti kulturnog identiteta za pojedinca u jednom društvu bez razlikovanja i suprotnosti u odnosu na susednu sredinu, bez povačenja granica”¹⁶).

Pored austromarksističkog poimanja nacije, o čemu je već bilo reči u ovom radu, Roza Luksemburg određuje naciju kao kulturnu, duhovnu zajednicu, insistirajući na njenoj depolitizaciji¹⁷). Blizak poimanju Roze Luksemburg je, u marksizmu, i Leon Trocki koji piše da je „živuće srce” nacionalnog zajedništva kultura a njegov „životni organ” nacionalni jezik. Kultura, po Trockiju, obuhvata sve „interese materijalne i duhovne kulture”¹⁸.

Poimanje nacije, koje naglašava značaj kulture (u svim oblicima njenog poimanja — od poziva na kulturu kao takvu, preko ukazivanja na značaj idejnog-vrednosnog sklopa, pa

¹⁵⁾ Ernest Gellner, *Thought and Change*, London, 1965, pg. 116 Zvonko Lerotic, *Nacija* (Teorijska istraživanja društvenog temelja i izgradnje nacije), Kulturni radnik, Zagreb, 1977, str. 47, 48.

¹⁶⁾ Regis Debray, *Marksizam i nacionalno pitanje, Marksizam u Svetu*, Beograd, 10/1977, str. 89—92.

¹⁷⁾ Rosa Luxemburg, *La question polonaise et le mouvement socialiste* (Georges Haupt, Michael Lowy, Claudie Weill, „Les marxistes et la question nationale, 1848—1914, Farçois Maspero, Paris, 1974, pg. 182).

¹⁸⁾ Léon Trotsky, *Le droit des nations à l'autodétermination* (Les états-unis socialistes d'Europe, François Maspero, Paris, 1972, pg. 7).

do ukazivanja na spoj kulturnog i političkog uz davanje primata kulturnom itd.), uz pokušaje traženja i propitivanja njene veze s politikom, nastavlja se i danas. Ono je, uz stanovišta koja insistiraju na značaju političkog (posebno, države), i najrasprostranjenije u savremenoj pa i u jugoslovenskoj teorijskoj literaturi o naciji. Na primer Lerotić inspirisan, poput Polina¹⁹⁾, Veberom, ističe da nacija nije „primordialna društvena grupa” i da „nacionalna ideja kad se prihvati rađa naciju kao zbiljsku društvenu grupu”.²⁰⁾

Nacija, uzdignuta do idealnog sveta vrednosti iz koga proizilaze obaveze i prinude, nužnost da svaka nacija dosegne najvišu moguću razinu nacionalne kulture modernog društva, ulazi u svet vrednovanja, ideaala, ideologije i kulture. Ona ima funkciju da, kao idealna vrednost, kultivise, usavrši i razvije narodnu zajednicu u skladu sa zahtevima modernog društva. Zato, ona prekida svaku vezu sa samom zbiljom i, naprsto, kao vrednost obavezuje na poslušnost.

Po Lerotiću, kulturni identitet može biti „objekstan” (kada se zajednica u svom svekolikom ponašanju orijentiše tako da za ishodište svoga delovanja uzima vlastitu identifikaciju sa sfom moći: političke vlasti, birokratije i fizičke sile — identifikacija s vojnim režimom; s materijalnim i ekonomskim odnosima — novac, bogatstvo, zarada itd.) i „subjekstan” (kada je kulturna zajednica identična s onim što je čini zajednicom i to zajednicom kulture a ne političkom, zaradivačkom ili poslovnom).

Krajinji domet razvoja kulturne zajednice, po Lerotiću, je nacija. S nacijom se posebnost kulturnog života, izražena u posebnim identitetima, uzdiže kao najviša vrednost društvenog života i oblikuje kao narodna i nacionalna vrednost. S ovog polazišta Lerotić zaključuje da je, zapravo nacionalni identitet „ona posebna i početna tačka koju kultura treba eliminisati i uzdici do slobode (socijalizma) i do umetnosti (znanstveno-tehnologička razina)”. Kulturno narodno) nacionalni identitet je jedna među najvišim vrednostima, koja legitimira borbu za očuvanje identiteta i revolucionarne pokrete za oslobođenje²¹⁾

¹⁹⁾ Polin određuje naciju kao dijalektiku određnog tipa kulture i datog tipa političkog suvereniteta. Ova dijalektika nije nezaobilazni i univerzalni nacionalni okvir, već može stvarati različite oblike postojanja nacije (Raymond Polin, *L'existence des nation, l'idée de nation*, Presses universitaires de France, Paris, 1969, pg. 48).

²⁰⁾ Zvonko Lerotić, Nacionalna ideja i etnicitet (Etnos, narod, nacija, Gledišta, Beograd, 1—2/1983, str. 26, 29).

²¹⁾ Zvonko Lerotić, Kulturni pluralizam i federalizam, (Kulturni identitet i pluralizam u kulturi, Marksistička misao, Beograd 5/1982, str. 196, 197).

Nacija je, po Lerotiću zajednica koja, iako nastala iz naroda, za razliku od naroda nosi ideju zajednice kao vrednosti. Ideja vrednosti na kojoj se uzdiže nacija iste je vrste kao i ona imanentna kapitalu kao vrednosti koja oplodjuje vrednost ili kao moći koja rađa veću moć. A kako je, po Lerotiću, „kapital kao vrijednost najviša društvena moć suvremenosti, (to) nacija kao vrijednost objedinjavanjem, koncentracijom svih elemenata naroda iskazuje svoju moć”. I dalje, „Kapital je materijalizovani i ovosvetski oblik odnosa prema životu i prema pitanju smisla života, nacija je ovostrana zajednica ljudi koja sekularizuje potrebu čoveka za idealnom zajednicom” koju, po Lerotiću, Marks naziva „stvarnom zajednicom”. Postavlja se pitanje da li je nacija odista ta i takva zajednica. Za razliku od Lerotića odgovor no ovo pitanje potražio bih u poimanju nacije kao u biti izvedene iluzorne zajednice koja, mada zadovoljava i neke od stvarnih potreba ljudi za zajednicom, izrasta na otudenoin radu, na otuđenosti ljudi od sebe samih, od svoje generičke biti, time, i od „stvarne zajednice”. S ovog stanovišta naglašena je potreba da se raspravi odnos individue i nacije, a posebno problem otuđenosti stvarno postojećih ljudi te i otuđenosti nacije kao njihove zajednice.

Naciji kao vrednosti pripadaju, po Lerotiću, „prirodna” samoodređujuća prava. Odnosno, nacija kao vrednost je duh i volja jednog naroda koji stvara novu vrednost — državu. Nacija mora sama i sopstvenim društvenim moćima da osigura svoja prava. U tom cilju ona mora da bude politička zajednica, koja sve svoje moći okuplja da bi, kroz pravo na samoodređenje i pravo na vlastitost života, ostvarila svoju osnovnu vrednost. Ona je politički narod i zato što prikuplja političku podršku cele nacionalne populacije s ciljem osiguranja prava vlasništva i raspolažanja bogatstvom zemlje i svim stvarnim dobrima kao i radi osiguranja prava na vlastitost života shodno samostalnoj unutrašnjo-političkoj orientaciji i ideologiji²²). Moglo bi se zaključiti da Lerotić, u krajnjoj liniji, naginje onim određenjima koja vide naciju kao složenu društvenu zajednicu, koja se, na kraju krajeva, sažima, iskazuje u državi²³).

U raspravi o kulturi i naciji posebno o nacionalnoj kulturi u ovom radu, polazi se od toga da

²²) Zvonko Lerotić, *Načela federalizma višenacionalne države*, Globus, Zagreb, 1985, str. 50, 52, 53, 63.

²³) Stanovišta poput Lerotićevo i Polinovog možda ponašanja, ukazuju svu nesavršenost i nedovoljnu održivost klasifikovanja određenja nacije pod pojedine od određenica. Iako se njihova određenja nacije mogu smatrati pre prelazna nego čista ipak samih svrstao pod dominantnu odrednicu „kulturnog” jer je i ovo shvaćeno šire, te obuhvata sve ono što ne spada u uže shvaćeno prirodno, političko i ekonomsko.

reč „kultura” ima u svim evropskim jezicima slična značenja. Ali, pak, ne postoji njen jednoznačno određenje a ni jedinstveno tumačenje²⁴⁾.

U literaturi se ističe da je prvi pojam „kultura” definisao E. B. Tejlor u studiji „Primitivne Culture”, 1871. godine. Međutim, čini se, da bi bilo tačnije reći da je time samo započela rasprava o definisanju ovog pojma. Ova rasprava i do danas traje, posebno u antropologiji unutar koje, verovatno, prednjači američka antropologija. Tako, Balandie, na primer, nalazi da je do sada dato oko 250 različitih definicija kulture.²⁵⁾ Iskustvo s definisanjem kulture, ipak, ukazuje na pravilnost: u početku se ona određuje u vezi sa suprotnošću priroda — kultura, odnosno kao skup karakterističnih razlika između čoveka i životinja, kasnije, ona se prvenstveno određuje sa stanovišta vrednosti i ponašanja²⁶⁾. Ova pravilnost potvrđena je i u postojanju dva značajna pojma „kulture”: materijalne i duhovne kulture, ili u razlikovanju kulture i civilizacije.

Međutim, čini mi se, da je za raspravu, u ovom radu, dovoljno da se ukaže na to da u svom najopštijem značenju „kultura” označava „pravu čovekovu suštinu” i da uključuje sve što se odnosi na rad (odnosno intelektualno, etičko, fizičko i tehničko iskustvo). Ona je sveukupno čovekovo delovanje²⁷⁾. Kultura je celina društvenih formi komunikacija, uključujući i političke institucije, ali i društvenu organizaciju rada i načina mišljenja, odnosno to je ukupnost materijalnih i duhovnih vrijednosti koje je stvorio čovek. Kultura se sastoji od dve međusobno povezane oblasti: materijalne i duhovne²⁸⁾. Kultura je uslov nastanka i razvitka čoveka kao društvenog bića. Koreni su joj u istom onom tlu u kome su i koreni čoveka²⁹⁾.

²⁴⁾ Veselin Ilić, *Od kulturnog pluralizma ka identitetu nacionalne kulture* (*Etnos, narod, nacija, Gledišta*, Beograd, 1—2/1983, str. 57).

²⁵⁾ Georges Balandier, *Sociologija, etnologija i etnografija* (Georges Gurvitch, *Sociologija*, I, Naprijed, Zagreb, 1966, str. 116).

²⁶⁾ *Isto*, str. 115, 117.

²⁷⁾ Stevan Majstorović, *Kultura i demokratija*, Prosveta, Beograd, 1977, str. 19, 20.

²⁸⁾ Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, I, BIGZ, Beograd, 1980, str. 401; Đerd Lukač, *Stara kultura i nova kultura*, *Kulturni radnik*, Zagreb, 3/1971, str. 88; Dr Ivan Perić, *Savremeni hrvatski nacionalizam*, August Cesarec, Zagreb, 1976, str. 168.

²⁹⁾ Radoslav Dokic, *Utvrđivanje kulturnog identiteta* (Kulturni identitet i pluralizam u kulturi), *Marksistička misao*, Beograd, 5/1982, str. 191); Veselin Ilić, *Od kulturnog pluralizma ka identitetu nacionalne kulture* (*Etnos, narod, nacija, Gledišta*, Beograd, 1—2/1983, str. 53).

Kultura je u sebi izdiferencirana celina, kao što su to čovek i društvo, te i nacija³⁰⁾.

U dosadašnjem, klasno podeljenom društvu kultura je rezultat napora ljudi da ovladaju uslovima vlastitog života ali ona je, istovremeno, i proizvodnja sveta — uslova u kojima je čovek otuđen. Ona je oblik ostvarenja ljudskih suštinskih snaga ali i oblik svodenja čoveka na društvo; težnja čovekova za samorealizacijom ali i proizvodnje snaga njegovog otuđenja i ideološke samoodbrane.

Podelom rada duhovna kultura pre svega postaje proizvodnja vrednosti koje imaju funkciju socijalizacije, odnosno koje za cilj imaju podređivanje pojedinca društvenoj celini. To je stvaranje vrednosti preko kojih se društvena opštost pojedinca nameće kao realnost i to kao realnost koja stoji iznad pojedinca i potvrđuje vlast društva nad pojedincem³¹⁾.

Kultura ima i funkciju formiranja vrednosti koje su vezane za neostvarene ljudske težnje („kompenzatorska uloga“), lečenje ličnih osjećanja, sublimacije neostvarenih ličnih osjećanja, sublimacije neostvarenih ličnih ciljeva i slično („funkcija terapije“), ali i „dehumanizujuću funkciju“, onda kada se društvena celina oblikovala kao represivna, a pojedinac kao poslušno oruđe tog sistema. Ovo je, na primer, situacija koja se sreće u svim onim društвima i etapama istorijskog razvoja u kojima se nacija i nacionalna država, to jest vlast i država nameću kao najviše vrednosti, svetovna božanstva. I upravo je ova tačka u određenju kulture posebno značajna za analizu mesta i uloge kulture u određenju nacije.

Kultura kao delo ljudi vezana je za zajednicu ljudi³²⁾. Ta činjenica, uz delovanje kulture na nastanak i razvitak zajednice, omogućuje da se govori o kulturnom identitetu zajednica ljudi. Pri tome se pod kulturnim identitetom podrazumeva sve ono što čini osobenost, svojstvo određene zajednice, te i istorijskog oblika zajednice ljudi-nacije.

Po *Filozofskom rječniku* Matice Hrvatske identitet ili identičnost (lat. *identitas* od *idem* — isto) znači istovetnost, odnos po kome je neko biće, pojava, svojstvo, jednakо samo sebi. Naravno, nema trajne ni absolutne identičnosti, te po-

³⁰⁾ Esad Ćimić, diskusija (*Kulturni identitet i pluralizam u kulturi*), *Marksistička misao*, Beograd, 5/1983, str. 211.

³¹⁾ Miladin Životić, *Revolucija i kultura*, Filozofsko društvo Srbije, Beograd, 1982, str. 11—13.

³²⁾ Antonio Gramši, *Historijski materializam i filozofija Benedeta Kročea*, Naprijed, Zagreb, 1968, str. 44.

stulat identičnosti u potpunosti može vredeti samo u sferi misaonosti.

Vebsterov rečnik pod identitetom podrazumeva okolnosti ili činjenice istovetnosti u svim kvalitetima uzetim u razmatranje. Dakle, istovetnost, jednakost. A u drugom značenju, koje će se i upotrebljavati u ovom radu, okolnosti ili činjenice koje čine da su osobe ili stvari specifične³³).

Kulturni identitet je proces, odnosno, u svakom trenutku narod ili društvo ima određeni kulturni, društveni profil koji je rezultat promena kroz istoriju³⁴). No, kako je čovek jedini tvorac istorije, te i kulture, može se govoriti i o postajanju različitih kultura, a ne jedne jedine kulture. Međutim, u toj različitosti postoji i zajedničko univerzalno, jer uvek, je po sredi svesna, svršishodna stvaralačka i samostvaralačka de latnost čoveka kao čoveka³⁵).

Kulturni identitet se razvija u okvirima vrednosnog sistema određene zajednice to jest vlastite kulture ali i uz kritičko preuzimanje vrednosti iz drugih kultura. Pri tome, mora se imati na umu da se dejstvo kulturnog identiteta ne iscrpljuje na području kulture, već da ono obuhvata društvenost u celini. I zato, na primer, zahtev za priznavanjem kulturnog identiteta povlači za sobom i zahtev za ekonomskom i političkom, odnosno svekolikom autonomijom³⁶). Otuda je i svođenje kulturnog samo na nacionalni identitet, nastojanje da se kulturni identitet ne objašnjava iz same kulture i njenih tokova, već iz društvenih fenomena manje karakterističnih za kulturu, a više za određene interese koji se kulturi namenju i pretvaraju je iz cilja u sredstvo³⁷).

Uostalom, postoje različite ravni zasnivanja identiteta (personalne, grupne, klasne, lokalne itd.). Nacionalna ravan je samo jedna od njih, s tim što je to i ravan i istorijski ograničena — vezana za moderno građansko društvo (kapitalističko i socijalističko). A usled preplitanja ovih

³³) Sonja Liht, diskusija (*Kulturni identitet i pluralizam u kulturi*), *Marksistička misao*, Beograd, 5/1982, str. 206, 208.

³⁴) Ki-Zerbo (Vjekoslav Mikecin — Joseph Ki-Zerbo, O filozofiji i marksizmu u Africi, *Kulturni radnik*, Zagreb, 6/1983, str. 56, 57).

³⁵) Eduard Kale, Povijest i kultura, *Politička misao*, Zagreb, 4/1971, str. 475; Vjekoslav Mikecin, Razmatranje o povijesti i kulturi (Povijest i kultura, *Kulturni radnik*, Zagreb, 3/1979, str. 111, 112).

³⁶) Ružica Rosandić, Kulturni identitet (Kulturni identitet i pluralizam u kulturi, *Marksistička misao*, Beograd, 5/1982, str. 185, 186, 188, 189).

³⁷) Sonja Liht, diskusija (Isto, str. 206).

ravni nemoguće je govoriti o jednom identitetu osobe, te ni nacije. Postoji više kulturnih identiteta³⁸⁾. Na primer, može se govoriti i o postojanju kultura regija, područja (mediteranska, skandinavska, srednjeevropska, itd.), ali i o kulturnim stilovima i epohama. U svim ovim slučajevima je odredba nacionalne kulture obuhvaćena nekim od tih „posebnih“ ili „opštih okvira“. Pored ove činjenice važno je i da postoje sličnosti ali i značajne razlike unutar same nacionalne kulture. Nacionalna kultura je slojevita tvorevina. Ona je „rastavljena“ na materijalnu i duhovnu sferu života; ona je rezultat ukrštanja i međuuticaja mnogih kultura; zatim, to je nacionalno-etnički heterogeni kultura; na kraju, postoje dve kulture u svakoj naciji i to prema klasno-socijalnoj sadržini, nosiocima i usmernosti³⁹⁾. To je posebno uočljivo kod nacija koje nisu imale kontinuiraniji razvitak. Znači pored „unutrašnje“ slojevitosti kulture (kultura) može se govoriti i o postojanju, razvitku i međusobnoj borbi „starog“ i „novog“ u datoru nacionalnoj kulturi. To sve samo pokazuje da nacionalna kultura ne može sama sebi biti dovoljna.

U nacionalnoj kulturi se na osobeni način „opredmećuje“ društvenost kulture. Nacionalna kultura izrasta tako što prihvata i nastavlja najbolje tvorevine kulture prošlosti i što, istovremeno, stvara nove kulturne vrednosti⁴⁰⁾.

Nacionalni individualitet kulture i kulturni individualitet nacije su, u krajnjoj liniji, oblikovani unutrašnjom klasnom diferencijacijom i jačanjem dominacije užih društvenih slojeva nad celinom društva, zajednice (nacije), posebno delovanjem nosilaca vlasti. To je, u krajnjoj liniji, izraz dominacije i moći vladajuće klase u formiranju i održavanju (nacionalnog-kulturnog) individualiteta. I zato celina istorijskog procesa formiranja modernog građanskog društva, nacije i nacionalne kulture svedoči o važnoj ulozi politike, posebno države u njenom nacionalnom obličju.

U doba nastanka nacije preporoditeljski kulturni pokreti su oblikovali naciju novim emocijonalnim sastojcima, kulturnim vrednostima i sintezama. Kulturne institucije poistovećivane su s nacionalnom sudbinom i razvojem. Tako se, zapravo, odvija nacionalizovanje kulture u funkciji nacionalnog osvešćivanja i ujedinjavanja. A ovakav uticaj kulture na integrisanje ljudi u naciji najizrazitije se ispoljava u doba romantizma. To je doba kada se posebno književnost i umetnost nameću kao sinonimi kulture i to pre svega zbog svojeg uticaja na mase. Istovre-

³⁸⁾ Branimir Stojković, diskusija (*Isto*, str. 212).

³⁹⁾ Dušan Ičević, *Nacionalna kultura i kultura nacije*, Partizanska knjiga, Beograd, 1984, str. 25, 26.

⁴⁰⁾ *Isto*, str. 15.

meno, odvija se proces međusobnog susretanja države i nacionalne kulture. Svi nacionalni kulturno-politički programi težili su stvaranju samostalne nacionalne države, a nacionalna država pod dominacijom građanske klase je izrastala u glavnog tutora, mecenu nacionalnih kulturnih institucija i stvaralaštva⁴¹⁾. Sam proces nastanka nacije uslovio je da u teoriji postoji relativno široka saglasnost oko toga da nacionalna kultura utiče na nastanak i razvitak određene nacije, to jest na stvaranje i održavanje zajedništva ljudi u dатoj naciji. Naravno, i sama nacionalna kultura proizvod je zajednice, zajedničkog života i rada ljudi u dатoj zajednici – naciji. U tom smislu nema nacije bez određenog jedinstva kulture, a pojam nacionalna kultura neodvojiv je od pojma nacije⁴²⁾. Nacionalna kultura bi obuhvatala sve ono što stvaraju pripadnici određene nacije⁴³⁾. To je način življena i ukupno stvaralaštvo u okviru određene nacije. Ona obuhvata „materijalnu“ (agrikulturu i slično), ali i brojne „istorijske činioce“, tradiciju, običaje, nauku, umetnost, filozofiju, religiju, moral i uopšte celinu „duhovnosti“ jednog naroda. Stoga su neprihvatljiva – iako s pravom skreću pažnju na značaj kulture posebno one „duhovne“ za određenje nacije – inače rasprostranjena, shvatanja po kojima: „Nacionalna kultura su sva ona nastojanja što ih narod čini na području misli da bi opisao, opravdao i opjevao akciju s pomoću koje se konstituirao u narod i održao“⁴⁴⁾.

Jezik se, kao što sam već pokazao, iskazuje kao jedno od osnovnih sredstava opštenja ljudi u naciji i kao bitan elemenat nacionalne kulture. A u određenim istorijskim uslovima, može se pojavljivati i pojavljuje se i nacionalna književnost kao „jedan od najjačih i najrealnijih dokaza“ osobenosti date nacije⁴⁵⁾. Slično je i sa normama nacionalnog morala. Nacionalni moral nastaje, unutar određene nacije i države kao „najvažnija potpora zajednice“. To je „opšti moral“, ali postoje i morali „užih zajednica“: klase, naselja, porodice i slično, to jest „uži moral“⁴⁶⁾.

⁴¹⁾ Isto, str. 6, 7.

⁴²⁾ Prof. Jovan Đorđević, *Politički sistem, Privredni pregled*, Beograd, 1973, str. 648; Dr Stipe Suvar, *Odrednice nacije s marksističkog stajališta, Savremenosť*, Novi Sad, 1/1971, str. 42

⁴³⁾ Predrag Matvejević, *Pojmovi nacionalne kulture i literature, Književnost*, Beograd, 12/1981, str. 2234.

⁴⁴⁾ Frantz Fanon, *Prezreni na svijetu, Stvarnost*, Zagreb, 1975, str. 141.

⁴⁵⁾ Kole Čašule, *Zapis o naciji i književnosti (Klasno i nacionalno u svremenom socijalizmu, I, Naše teme, Zagreb, 1970, str. 311).*

⁴⁶⁾ Dr Radomir Lukić, *O socijalističkom moralu, Gledišta*, Beograd, 4/1961, str. 113; dr Radomir D. Lukić, *Sociologija moralu*, SANU, Beograd, 1974, str. 425–427.

Zapravo, svi ovi, ali i drugi „elementi“ kulture oblikuju naciju neposredno ili preko celine koja se naziva nacionalnom kulturom. Dakle, može se zaključiti da je nacionalna kultura krajnje složena i unutar sebe protivrečna celina. Posebnu liniju njenoj složenosti i protivurečnosti daje, kao što je već naznačeno, povezanost prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. S tog stanovišta posmatrana nacionalna kultura je ukupnost neprekinute aktivnosti niza generacija; reprodukcija i unapređenje kulturnih vrednosti kao kohezionih činilaca zajedništva⁴⁷⁾). Nacionalna kultura obuhvata nataloženu kulturnu baštinu stvorenu u prednacionalnim (etničkim, društvenim) zajednicama. Ona, u tom smislu, prethodi nastanku nacije doprinoseći njenoj individualizaciji, personalizaciji i homogenizaciji, poprimajući istovremeno, i sama nacionalno ubličenje⁴⁸⁾.

Formiranje posebnosti nacionalne kulture odvija se kroz procese: kreativni („ukupnost napora na oblikovanju i razvijanju različitih vrijednosti u kojima se izražava duhovni individualitet nacije“) i odbrambeni („odbrana od nametanja tudeg izraza, asimilacije u drugu, superiorniju kulturu, odnosno u onu koja se oslanja na političku silu i djeluje u funkciji političkih interesa“)⁴⁹⁾. Naravno, sve nacije nisu imale niti su mogle imati obe ove komponente. Zapravo, reč je o procesu izrastanja kulturne vrednosti iz „osnovnih društvenih slojeva“ i njegovom širenju na celinu nacije. To omogućava veću stabilnost nacionalnog individualiteta i veću sposobnost nacije za trajno saobraćanje sa svetom kroz давanje i preuzimanje, primanje kulturnih vrednosti. Sastavni deo ovog procesa je i uspostavljanje kulture kao posebne sfere društva u kojoj se određene društvene snage i institucije trajno angažuju na stvaranju, održavanju i razvijanju nacionalne kulture i individualiteta. To nacionalnoj kulturi umnogome daje obeležja elitizma. Ovakav koncept kulture odgovara samo podržavljenom poimanju kulture i nacije, koje obuhvata samo „zvaničnu“, institucionalizovanu, „izričito prihvaćenu“ kulturu. To je, uvek ona kultura koju nose viši slojevi (vladajuće klase) nacije i koja se, kao takva, mora „širiti“, nametati „masama“. Zapravo, to je „kulтивisanje“ (pre svega, kroz i preko državne i

⁴⁷⁾ Dr Ivan Perić, *Suvremeni hrvatski nacionalizam*, August Cesarec, Zagreb, 1976, str. 78, 168.

⁴⁸⁾ Prof. Jovan Đorđević, *Politički sistem*, Privredni pregled, Beograd, 1973, str. 648; Oleg Mandić, *Postanak i odumiranje nacije*, Narodne novine, Zagreb, 1963, str. 43–46; Dr Stipe Suvar, *Određenje nacije s marksističkog stajališta*. Prilog definiciji nacije (*Nacionalno i nacionalističko*, Marksistički centar Split, Split, 1974, str. 20, 21).

⁴⁹⁾ Dr Ivan Perić, *Suvremeni hrvatski nacionalizam*, August Cesarec, Zagreb, 1976, str. 168.

političke aktivnosti) „masa” koje usled toga postaju „nacionalne”.

Nastanak i oblikovanje kulture, u modernom značenju, usko je vezano s nastankom države, to jest s onim istim uslovima koji su doveli do nastanka države. Duhovni proizvodi čoveka u rodovskoj zajednici pripadaju vremenu koje tvori granicu između mitologije i kulture — kulture ljudske istorijske zajednice i kulturnih formi kulture neistorijskog (preistorijskog) čoveka⁵⁰). I sama država nastoji da utemeljuje svoju organizaciju i da opravda svoju vlastitu dominaciju nad državom i određenom kulturom⁵¹). Kao što je već nagovušteno, posebno razvoj nacionalne kulture zavisi od toga koliko je data nacija politički ujedinjena i konstituisana; ima li vlastitu državu ili ne, itd. Država je ta sila koja, posebno u evropskim nacijama — državama, nastoji da centralizuje i unifikuje nacionalnu kulturu; da je oblikuje i drži pod kontrolom. Zato država, na primer, utemeljuje i potpomaže kulturne i prosvetne institucije koje imaju za cilj da udruže ili objedine pojedinačne inicijative i napore, da usmere stvaralaštvo, posebno u obliku nacionalne kulture, prema potrebama nacije, u krajnjoj liniji, prema potrebama nacije-države. Kultura se ili potčinjava ili odupire takvim zahtevima. Na primer, deo nacionalne literature angažuje se samo na istraživanju i opisivanju prošlosti vlastite nacije, veličanju rođoljublja i podsticanju na nove nacionalne poduhvate, ali deo literature se suprotstavlja svodenju na ove teme i zahteve. Tako, na primer, Gete se, sledeći prosvetitelje, opredeljuje za „svetsku književnost”; Stendal proglašava nacionalni osećaj za „protivprirodan”; Bajron je „evropski pisac”, a Puškin nacionalnost „posmatra spolja” itd.⁵²).

Za naciju bez vlastite (nacionalne) države, pre svega, usled ograničenog političkog prostora, nacionalna kultura postaje osnovno sredstvo borbe za oslobođenje, izražavanje nacionalnosti i isticanje neposrednih zahteva nacije. Na toj liniji nastaje i Fihteeova formula „Kultura za slobodu”, („Kultur zur Freiheit”), koja će, nastala u nacionalno neujedinjenoj Nemačkoj, biti, kasnije, raširena duž Europe i u obliku zahteva: dužnost pisca je da odgovori na pitanje ili zahtev nacije. Tako se kultura politizira i prilagođava svoja sredstva (na primer, nacionalna litera-

⁵⁰) Veselin Ilić, *Od kulturnog pluralizma ka identitetu nacionalne kulture* (Etnos, narod, nacija, Gledišta, Beograd, 1–2/1983, str. 58).

⁵¹) Vuko Pavićević, *O nacionalnoj kulturi i vaspitanju socijalističke ličnosti* (Jugoslavenska kultura, Praxis, Zagreb, 3/1965, str. 400–405).

⁵²) Predrag Matvejević, *Pojmovi nacionalne kulture i umetnosti*, Književnost, Beograd, 12/1981, str. 2234, 2235.

tura — odgovarajuće žanrove, retoriku, tipove pisanja itd.) nacionalnim zadacima (patriotska poezija, istorijski roman, zavičajna proza, svojevrsna istoriografija i publicistika i slično). Mladi nacionalistički oslobodilački pokreti („Jugendsdeutschland”, „Giovanae Italia”, „Mlada Polska”, „Mlada Češka”, „Mlada Bosna” itd.) određuju upravo u osloncu na filozofiju, književnost i ostale tvorevine kulture osnovni program nacije. Takođe, i prosvetiteljski pokreti XIX veka postaju sve više nacionalni na štetu nekih bitnih ideja prosvetiteljstva (na primer, ideje univerzalnosti ili tolerancije). Za mladu Nemačku, na primer, karakteristična je i pojava (oko 1830. godine) pojma „tendencije“ (Tendenzz) i „tendenciozne literature“, koji će biti široko primenjivani u skoro svim nacionalnim literaturama a posebno kod onih nacija koje se bore za svoju samostalnost i ujedinjenje. Istovremeno, u prvi plan dolazi pitanje unifikacije, odnosno borbe protiv unifikacije. U savremenosti, to dovodi čak i do uvođenja pojma „planetarna“, „svetska kultura“, koji, takođe, u sebe uključuje opasnost uniformisanja i unifikacije, na primer, amerikanizacije. Međutim, opasnost po nacionalnu kulturu ne čine samo tendencije unifikacije već i pojedini oblici borbe protiv unifikacije mogu postati oblik zaštite konzervativnih koncepcata nacionalne kulture i njihove nespremnosti za otvaranje i šire saobraćanje⁵³⁾. Nije, takođe, ni svaka unifikacija denacionalizatorska. Na primer, unifikacija koja podrazumeava istorijski razvoj i prevazilaženje klasnih razlika i podela rada, iščezavanje nacija, države i klasa, sinonim je Marksovog poimanja univerzalizacije, univerzalnosti, koja ne samo da ne ugrožava kulturne osobenosti i različitosti, nego, sasvim suprotno, podrazumeva takve uslove u kojima bi mogli da se slobodno ispoljavaju i potvrđuju najraznovrsniji kulturni i stvaralački oblici. Razlike se više ne zasnivaju na društveno-ekonomskim razlikama, nego su, pre svega, izraz razlika i raznovrsnosti ljudskih ličnosti, individualnosti. Takva unifikacija omogućava stvarno jedinstvo u različitosti a bogatstvo kulturnih osobenosti i oblika ispoljavanje je raznovrsnosti „neponovljivih individualnosti“⁵⁴⁾.

Moglo bi se zaključiti da unifikacije, to jest unijačenje u uslovima društvene nadmoći jedne klase, uvek i nužno, ima značenje nasilnog spašanja, „socijalizacije bez solidarnosti“. I, upravo, u ovom kontekstu, zaoštreno se postavlja problem „malih kultura“⁵⁵⁾. Pridev „mali“ u određenju „mała kultura“ promenljivog je značaja.

⁵³⁾ Isto, str. 2239, 2240.

⁵⁴⁾ Stevan Majstorović, *Kultura i demokratija*, Prosveta, Beograd, 1977, str. 102.

⁵⁵⁾ Isto, str. 103.

Jednom, to je kultura malih (geografski ili demografski) zemalja, drugom prilikom to je oznaka za nižu vrednost, za nešto manje vredno ili manje razvijeno u odnosu na neki, unapred dat ili utvrđen kriterij, koji može biti različitog sadržaja. Slično je i s pojmovima — vrednostima „evropski”, „svetski”. Oni imaju različita značenja (od geografskih, preko političkih, vrednosnih do estetskih itd.).

I ovaj problem trebalo bi, čini mi se, rešavati tako što bi se pošlo od poimanja nacionalne kulture unutar koje se kultura poima kao rezultat delatnosti, ali i kao sama delatnost konkretnih, stvarno postojećih individua. Individua koje žive, rade, proizvode i reprodukuju se, zadovoljavaju svoje potrebe u zadatim, zatečenim, ali i svojom aktivnošću izmenjenim uslovima. To omogućuje da se uvidi da nacionalna kultura izražava pored opštijih i osobene konkretno-istorijske vrednosti. A problem „male kulture”, kao i svake nacionalne kulture, može se rešavati samo spoznavanjem nužnosti postojanja i razvijanja kulturnog pluralizma, koji je suprotstavljen konцепцији nacije — države koja podržava integrišuću ulogu kulture i tradicije vladajuće klase većinske nacije, koja političkim silom uspostavlja „jedinstvo” i poništava različitosti te poništava nacionalni i uopšte kulturni identitet nacija, etničkih i regionalnih zajednica; političkim sredstvima i pritiskom nametne nadnacionalni (državno-nacionalni) identitet; podržava i otuduje nacionalne grupe (majnine) od njihove tradicije, istorije i uopšte od matične nacije. Radi se o nametanju kulturnih oblika radi ostvarivanja i učvršćivanja odnosa dominacije.⁵⁶⁾

Nasuprot ovim pokazateljima poništavanja kulturnih i nacionalno-kulturnih identiteta je kulturni pluralizam. U prilog kulturnom pluralizmu idu i procesi difuzija kulturnih elemenata, u neko društvo i naciju, kao i prihvatanje kulturnih elemenata od strane tog društva i nacije⁵⁷⁾. Međutim, u društvu u kome postoji dominacija političke moći a u kulturi preovlađuju politički kriterijumi ili sa neprikosnovenim moralnim intenzitetom dejstvuju provinčijalnost, partikularizam, vladavina mediokriteta, težnja ka svim oblicima autokratije je zakonita. Istovremeno, u uslovima u kojima ljudi te kulture nisu slobodni i ravnopravni, u kojima je politički ugrožen istorijski i stvarački integritet kulture razvija se i snažna na-

⁵⁶⁾ Stevan Majstorović, *Kultura i demokratija*, Prosveta, Beograd, 1977, str. 20, 197; Stevan Majstorović, *U traganju za identitetom*, Slovo ljubve i Prosveta, Beograd, 1979, str. 239.

⁵⁷⁾ Lawrence Krader, *Etnologija i antropologija u Marxu*, Stvarnost, Zagreb, 1980, str. 47, 48.

cicalna preosetljivost, koja se lako pretvara u afektivnu nacionalnu svest koja predstavlja objektivnu podlogu nacionalizma. Tada nacionalizam postaje „državna ideologija”, koja kulturu pretvara u državno i političko sredstvo.

Kultura u svojoj biti nije puko sredstvo vlasti ili ekonomije. Ni kulturna integracija nije uklapljena u državne granice. Ona je provincijska, nacionalna, regionalna i kosmopolitska. Stoga je, na primer, zabluda i konceptcija „integralnog jugoslovenstva” i u nju ugrađeno verovanje u postojanje nekakve „jedinstvene jugoslovenske kulture”⁵⁸⁾. To je, u biti, zabluda, ista kao i ona o „čistoj nacionalnoj kulturi”. Nacionalna kultura može ostvariti svoj svestrani razvitätak, uspon i napredak samo kada se svojim stvaralaštvo uklapa u opšte kulturno stvaralaštvo čovečanstva i ako se neprekidno „prožima” s vrednostima toga stvaranja⁵⁹⁾. A proces univerzalizacije prati simultani proces individualizacije kulturnih vrednosti. Nacionalna kultura u tušu kada se rađa nacija izražava i univerzalne a ne samo posebne, nacionalne vrednosti⁶⁰⁾.

Čovek se stvaralaštvom suprotstavlja svim ograničenostima i otuda su plemenska, etnička, nacionalna kultura samo razdoblje u razvoju kulturnog identiteta i to podjednako značajna za ukupni razvoj kulture, kulturnog identiteta. Zatvaranje kulture u naciju redukovanje je kulture i nacionalnog identiteta. To je sprečavanje nacionalne kulture da svoju vrednost potvrди i izvan merila koje je sama sebi odredila.

O nacionalnoj kulturi može se govoriti samo u kontekstu gradanskog društva, odnosno postojanja nacionalnih zajednica⁶¹⁾. Zapravo, kultura koja se stvara u okvirima i uslovima postojanja određene nacije ima osobene nacionalne sadržaje i oblik. Istovremeno, ona po svom sadržaju prelazi okvire nacije, čak se može reći da je bitna osobina nacionalne kulture, već u doba nastajanja nacije, sadržana u težnji da se prekorače granice vlastite nacije, nacionalne kul-

⁵⁸⁾ Radomir D. Lukić, Nacionalno i internacionalno u Jugoslovenskoj kulturi, *Naše teme*, Zagreb, 8–9/1965, str. 1329, 1330.

⁵⁹⁾ Edvard Kardelj, Kulturno i ekonomsko pitanje međunarodnih odnosa (*Nacija i međunarodni odnosi*, BIGZ, Beograd, 1975, str. 75, 76, 78).

⁶⁰⁾ Rudi Supek, Nacija i nacionalna kultura (Jugoslavenska kultura, *Praxis*, Zagreb, 3/1965, str. 377–379).

⁶¹⁾ Radoslav Đokić, Utvrđivanje kulturnog identiteta (Kulturni identitet i pluralizam u kulturi, *Marxistička misao*, Beograd, 5/1982, str. 193, 194); Predrag Matvejević, Pojmovi nacionalne kulture i literature, *Književnost*, Beograd, 12/1981, str. 2237.

ture. Samo dok je kultura „narodnjačka”, zapravo dominantno seljačka mogla je odavati utisak samodovoljnosti i zadovoljstva „nacionalnim okvirima”. Ali, čim je napredovala do građanske kulture, kulture čoveka — građanina — buržuja, ona nastoji i mora da prekoračuje ove, nacionalne okvire. Ali, u ovom prekoračenju nije reč o „preskakanju” posebnih u prilog opštih, niti o odbacivanju opštih u prilog posebnih oblika. Ovi oblici uopšte nisu predmet nasilnog „opredeljivanja” jer duh i kulturne potrebe ljudi žive istovremeno na brojnim i raznovrsnim nivoima i u raznim oblicima. Uz to, sastavni element sadašnje, te i nacionalne kulture su i opštečovečanske, univerzalne vrednosti. U ovom svetu posmatrano zatvaranje kulture isključivo u nacionalne okvire dokaz je njene slabosti i nemogućnosti „spaja” s kulturama drugih naroda. Naravno, kultura se ne zatvara niti se otvara sama po sebi. To može činiti samo zajednica, odnosno stvarno postojeći i delatni ljudi. Prema tome, pitanje je uslova, društvenih okolnosti u kojima se zbiva i u kojima je moguće zatvaranje i otvaranje. A te društvene okolnosti se u kulturi samo manifestuju i donekle pojačavaju ili slabe. Trebalo bi uvažiti i napomenu da insistiranje samo na univerzalnim vrednostima u kulturi, bez uviđanja i njenih posebnih sadržaja i okvira, u mnogoće, može da „konstruiše” kulturu, kao nešto krajnje „apstraktno”, čak i „iz nečega”. I to je zanemarivanje dijalektike opštег i posebnog. Uostalom, u univerzalnim kulturnim vrednostima sadržane su i nacionalne vrednosti. Treba imati u vidu i da je slično ovome i pitanje kriterijuma vrednosti. Ono što je za nekoga pojedinca ili za određenu klasu, naciju itd. univerzalno za druge može biti nacionalno, čak i nacionalističko ili provincijalno.

Bitan uslov otvaranja, približavanja i „prožimanja” nacionalnih kultura je njihov sloboden razvitak. To podrazumeva, pre svega, ekonomsku i političku ravnopravnost ljudi i nacija. Odnosno, u meri u kojoj se ukida društvena i kulturna neravnopravnost jedne individue u odnosu prema drugoj, ukida se i nacionalna neravnopravnost u kulturi. Stvarna, istinska demokratizacija kulture — njeno „integrisanje” u najšire „mase” stanovništva — moguća je na osnovu snažnog i brzog razvijanja proizvodnih snaga i društvenih odnosa, široke i intenzivne razmene na „kulturnom planu”, umnožavanje „kulturnih veza” itd. Ostvarivanje „kulturnih veza” je, svakako, značajan element univerzalizacije kulture, posebno u današnje doba. Današnje doba karakteriše širina, raznovrsnost i intenzitet „kulturnih veza”, kao i njihovo pretvaranje u nužnost ali i gubljenje autonomnosti i potčinjavanje državi, jer postaju sastavni deo spoljno-političke aktivnosti, čime

se naglašava tendencija ka raznovrsnosti sa-
radnje⁶²).

Možda bi se ovaj deo rasprave mogao zaključiti na sledeći način: u stvarnosti postoji nacionalna pripadnost te ni kultura ne može biti anacionalna. Međutim, kroz nacionalnu kulturu se ostvaruje i opštelijudski sadržaj. Nacija i nacionalna kultura, već u građanskom društvu, doživljavaju poricanje svoje apsolutnosti i univerzalnosti. One se po raznim osnovima segmentiraju. A njihovo razaranje i stvaranje novih oblika i sadržaja zajedništva vrše snage revolucionarnog obrta građanskog društva. To određuje i stvarno mesto i značajan uticaj koji nacionalna kultura ima u određenju nacije. U poređenju s ovim stanovištem su, na primer, dve danas delujuće krajnosti, „predrasude”:

Prva je o kulturi kao o isključivom delu nacije, čime se zanemaruju stvari dometi sadržaja kulture, a posebno brojni, široki i raznovrsni uticaji „domaćeg” i „stranog”⁶³). Druga je iskazana, na primer, u obliku teorije o „socijalističkoj naciji”, koja osnažuje monocentrični obrazac kulture poistovećujući ga sa „socijalističkom kulturom” kojoj se pridaje nadnacionalni značaj. U ovoj konцепцији se socijalistička kultura određuje kao neprotivurečan pojam. Otuda i uverenje da odrednica „socijalistička” ujedinjuje sve osobnosti (višenacionalnost, tradiciju, stepen socio-ekonomskog razvoja itd.), da objašnjava prirodu te kulture, uslove u kojima nastaje (ukinute klasne razlike i izrabljivanje, puna ravnopravnost građana i nacije) kao i da iskazuje sva svojstva po kojima se ona razlikuje od „građanske kulture”. Uz to trebalo bi da ona označava istovetnost s istinskim, pravim vrednostima i humanizmom⁶⁴). Međutim, samo klasno, nacionalno i drugo strukturiranje stvarnosti socijalističkih društava smešta i ovu konцепцијu u sferu ideološkog.

⁶²) Drago Vučinić, *Kulturne veze kao faktor zbližavanja naroda i elemenat koegzistencije*, *Naša stvarnost*, Beograd, 7—8/1962, str. 20.

⁶³) Rudi Supek, *Nacija i nacionalna kultura* (Jugoslovenska kultura, *Praxis*, Zagreb, 3/1965, str. 366, 367).

⁶⁴) Stevan Majstorović, *Kultura i demokratija*, Pros-
veta, Beograd, 1977, str. 133, 134.

MARČELO KERINI

ETNIČKE MANJINE

MOĆ I OPŠTENJE*

Zaštita manjina gotovo da je postala lajtmotiv međunarodnih odnosa i odnosa u okviru jedne države, a istovremeno i predmet proučavanja različitih disciplina. Među tim disciplinama je i sociologija koja razvija različite pristupe među kojima naročitu pažnju privlače pristupi „funkcionalista“ i „konfliktualista“.

Nasuprot preovlađujućim tendencijama ujednačavanja vrednosti kroz masifikaciju, apstraktini kosmopolitizam, tenhokratsku birokratiju, viđenje funkcionalista zasniva se na uverenju da različitosti postojećeg treba sačuvati i proširiti (Bakli). U okviru svojih sistema biolozi, genetičari, evolucionisti smatraju da raznolikost stvarnosti nema samo estetsku vrednost već da je ona pre svega funkcionalna neophodnost u životnom kontinuitetu. Analogno tome različitosti jezika, vrednosti, kulturnih sistema, „naroda“ malih i velikih jesu i jamstvo ljudske fleksibilnosti i prilagodavanja na buduće izazove sredine, to jest izvor podsticaja, iskustava, sugestija za alternativna rešavanja nastalih i uvek novih problema koje čovek treba da rešava.

Iz perspektive teorije moći — konfliktta (Coser) sve društvene grupe, uključujući i manjine, bivaju zaštićene u meri u kojoj uspevaju da se konstituišu kao centri moći ili centri pritiska sa jednim jedinim ciljem — da „barem“ prežive: zaštita i emancipacija manjina retko se „poklanjam“, obično su one rezultat borbe i osvajaju se u sukobu i suprotstavljanju interesa.

Prema funkcionalistima, sistem se „modernizuje“ i postaje sve složeniji i diferenciraniji; i manjine počinju da se štite, čak favorizuju u ime pluralizma i tolerancije.

Konfliktualisti smatraju da manjine mogu da zatraže starateljstvo i zaštitu od matičnog na-

* Marcello Cherini, *Minoranze etniche, potere e comunicazioni sociali*, referat podnet na Međunarodnoj konferenciji o političkoj autropolologiji posvećenoj temi Etnicitet i moć, San Miniato 1-4. XI 1984.

roda ili međunarodnog sistema ukoliko su subjekt ili objekt ugovaranja i razmene, agresije ili neprijateljstva, u zavisnosti od odnosa koji postoji između dva ili više državnih sistema. U okolnostima neprijateljstva manjine su stalni izvor zategnutosti i predmet borbe. U klimi saradnje i razmene one mogu da preuzmu ulogu posrednika, „mosta”, olakšavajući komunikaciju i razumevanje. (S tim je povezana problematika otvorenih i zatvorenih granica).

Izgleda da su politički i ekonomski momenat dve ključne tačke u međuetničkim odnosima. Kada se prednost daje formirajući i učvršćivanju državnih struktura i ekonomskom razvoju (kao što je to slučaj u „mladim“ zemljama ili preindustrijskim društvima koja teže kulturnoj homogenosti, saglasnosti o vrednostima, to jest integraciji), problemi zaštite etničkih, nacionalnih, kulturnih ili plemenskih osobenosti su „luksuz“ koji sebi mogu da dozvole samo uz napredovala i bogata društva, kojima može da odgovara da i manjine mobilišu.

Međutim u okvirima aktuelne društvenoekonomske stvarnosti situacija se dosta izmenila. Ekonomski kriza je opšta i zahvatila je sve zemlje i bez sumnje izazvala je, i još uvek izaziva i izvestan stepen političke nestabilnosti.

Nedostaju preduslovi koji bi, prema teoriji, trebalo da favorizuju odnose između vladajuće (državne) većine i manjina, u cilju boljeg razvoja ovih potonjih.

Čak i u evropskim okvirima nestabilnosti pomenućih opštih pretpostavki, ekonomskih i političkih, ponovo aktualizuje u okolnostima najvećih sporova, latentnim ili ispoljenim, međuetničku stvarnost i to naročito u pograničnim oblastima gde žive brojne nacionalnosti ili etničke grupe.

Novi i različiti oblici političkih i društvenih konflikata često se prikazuju kao nacionalni, jezički ili religiozni sukobi.

Mnogi ističu potrebu da se razlozi društvenih i političkih sukoba preispitaju u svetu oživelih etničkih fenomena. Činilo se da nacionalni sukobi u Evropi pripadaju prošlosti, dok aktuelni sukobi Trećeg sveta liče na preistorijske. „Blokovska“ ideologija velikih sila i prevlast „ekonomskog“ podistema iako činioci homogenizacije na svetskom nivou, zaokupljali su i još uvek zaokupljaju opštu pažnju. Pretnja nuklearnog oružja, strah i siromaštvo postali su deo čovekove svakodnevice. I umesto da između dva rata, između jednog i drugog straha svet kreće prema zajedništvu i jednakosti, on teži ka razlikovanju, ka razdvajajanju na etničkoj osnovi.

Mnoge rasprave zasnovane npr. na ideologijama, na klasnoj borbi i tako dalje, i mnogobrojni ciljevi kojima se težilo u ime jednakosti, promašeni su. Stvarnost svedoči o veoma nejednakomernoj raspodeli moći i bogatstava. Upravo su se zbog toga mnoge grupe isključenih i diskriminisanih, prikraćenih, pobunile protiv ideološke laži i nedovoljne mobilnosti čiji je uzrok pogrešna politika industrijskog razvoja. Sukob je moguć (i u stvari se dešava) što se može videti širom sveta, čak i na etničkoj osnovi, kao odgovor na strukturalne i kulturne nejednakosti od strane grupa koje teže da promene „društvenu podelu rada“ (M. Hechter). Etnička solidarnost, stoga, predstavlja, ili bi trebalo da predstavlja, moderan oblik političke svesti sposoban da obeleži promenu.

Etničko-nacionalistička netrpeljivost javlja se i u obliku organizovanog pokreta koji može da ugrozi i sam državni poređak: misli se, na primer, na Baskiće, Severnu Irsku i Kosovo.

U ovim oblastima čak i oružani sukob, proizašao pre iz terorizma nego iz klasne svesti proletarijata, izgleda da potiče od difuznih etno-nacionalističkih stega koje prožimaju različitim intenzitetom brojne društvene slojeve (uobičajeno je već razlikovanje po njihovoј društvenoj osnovi „proleterskog“ i „nacionalističkog“ terorizma).

I u drugim okolnostima (geta u SAD, Korzika), etnička identifikacija ili nacionalni instinkt izgleda da u borbi preovladuju nad klasnim.

Međutim, nije reč toliko o uspostavljanju primata koliko o istraživanju veza između klase i etniciteta.

Neispunjeno marksističko proročanstvo, po kojem je trebalo da se sa nestankom antagonizma između klasa izgubi i neprijateljstvo između pojedinih nacija, ponovo ukazuje na neodrednost revolucionarne uloge dvaju pojmovnih kategorija o kojima je reč (setimo se skorašnjih događaja u Avganistanu).

Klasa čak ni u socijalističkim zemljama nije uspela da u jednu jedinstvenu kulturu spoji sve oblike otpora i borbe koji su postojali u kapitalizmu. Njene mobilizatorske sposobnosti, iako je dostignut visok stupanj polarizacije (na primer u „francuskom maju“), ipak su veoma oslabile u korist etničke i nacionalističke mobilizacije.

Mnogi tvrde da je nacionalna pripadnost mnogo opipljivija od klasne jer se, pored ekonomskog sistema koji je veoma važan, temelji na istoriji, tradiciji, jeziku i društvenim granicama grupa.

Etnički status i etnički identitet su mnogo šire kategorije i određuju sve ostale (F. Bart). „Kategorija etničkog se emotivno nameće i organizacijski je vezana i može da poprimi različite sadržaje i forme u različitim društveno-ekonomskim sistemima”.

Etnička problematika u celini, kao predmet proučavanja, do sada je bila veoma uslovljena vrednosnim sudovima društvene i kulturne sredine, koja ne tako retko, zahteva neposredna politička rešenja i u igru uvodi interes i konflikte koje je teško pomiriti.

U poslednje vreme učvršćuje se izvestan broj teorija koje su dovoljno snažne da opravdaju samostalnost sociologije manjina, i to naročito posle razmene metoda i iskustava između, s jedne strane, evropske tradicije (odane ideoškim i istorijsko-političkim aspektima) i američke, koja raspolaže podacima iz brojnih istraživanja i koja teži da rastuće društvene probleme reši na etničkim osnovama.

Društvene nauke, a naročito sociologija, ne zavaravaju se da će rešiti probleme manjina, a niti žele niti mogu da zamene moralno i političko opredeljenje. One nameravaju da rasvetle uzroke, posledice i međuzavisnosti društvenih pojava, da razjasne odnose između ciljeva i sredstava društvenog delovanja, i da argumentima podrže političke ciljeve vezane za određene vrednosti.

Najnovije, tek izložene tendencije, proširuju pojam manjina sa etničko-nacionalno-jezičkih grupa na sve marginalne, diskriminisane, proganjene, potlačene grupe, to jest na grupe koje su u podređenom položaju u političkom sistemu, i u „inferiornom“ položaju u sistemu društveno-političke stratifikacije (ovakvim pristupom bile bi obuhvaćene sve takozvane društvene manjine: religiozne i rasne, imigranti, mentalno oboleli, hendikepirani, homoseksualci i drugi).

Što se moći tiče, u izrazu „manjina“ nalazi se u osnovi na dvoznačnost. S jedne strane odnosi se na elemente kao što su „etnička grupa“, „nacionalna grupa“ umetnute u sistem, u kojem se većina stanovništva razlikuje po boji, jeziku, odeći, tradiciji, religiji i tako dalje. S druge strane, izraz ukazuje i na razlike u društvenoj i političkoj moći, na nejednaku raspodelu društvenih i političkih vrednosti, na podređene i nadređene uloge u društvenom sistemu odlučivanja .

Većina naučnika koji se bave ovim problemom saglasna je da manjinu ne određuju samo različita boja, jezik, vera i slično, već da je neophodno da ove razlike dovedu do različite i diskriminatorske raspodele moći.

Ideja postaje jasnija ako se kaže da antonim manjine nije većina nego vladajuća većina.

„Vladajuća je ona grupa unutar nacionalne države čija je kultura i/ili osobenost označena kao superiorna u društvu i koja različito i ne-ravnopravno tretira druge društvene grupe koje imaju drugačije kulture i osobenosti.” (Majer).

Neka grupa može biti označena kao manjina iako su njene dimenzije mnogo veće od dimenzija vladajuće grupe. Isto tako i malobrojna grupa može postati vladajuća bez obzira na brojnu većinu.

Ponudena definicija otvara vrata i svim drugim poteškoćama i nejasnoćama koje u sebi sadrži pojam moći. Ovde ne možemo da ulazimo u te probleme. Dovoljno će biti da utvrdimo dva osnova odnosa: moć ne postoji izvan neke odredene strukture, organizacije, sistema. U datom sistemu analize kao podela moći jeste jednostavno analiza strukture tog sistema. Ne može se govoriti o odnosima moći ako se ne uzmu u obzir odnosi u okviru sistema. Moć se zasниva na vrednostima i resursima. Moć ima onaj ko kontroliše raspodelu resursa, koja se vrši u korist ili na štetu pojedinaca.

Ova su dva principa (između mnogih koje srećemo u literaturi o moći) nezaobilazna pri proučavanju fenomena manjine, jer kada govorimo o manjinama treba, pre svega, da definisemo sistem moći u kojem one imaju status manjina. Definisanje neke grupe kao manjine u velikoj meri zavisi od raspodele društvenih vrednosti, to jest od razdvajanja onoga što je poželjno od onoga što nije, važno od nevažnog.

Prvi princip ukazuje na neophodnost definisanja strukturne sredine kojoj manjina treba da se odupre, drugi se odnosi na kulturnu sredinu, superstrukturu. Prvim principom se stavlja akcenat na mesto manjine u političkom sistemu, pravnom sistemu, sistemu školstva, a drugim, na njenu ulogu u dinamici vrednosti, ideja, ideologija, utopija, književnosti, umetnosti i tako dalje.

Neke manjine su u potpuno podređenom položaju, potčinjene, lišene svake društvene i političke moći, a samim tim i društvenih vrednosti.

Ova krajnost je veoma bliska ako ne i istovetna sa potpunom asimilacijom i nastankom grupe kao takve. Na suprotnom kraju, nailazimo na grupe čija su moći i vrednost proporcionalne njihovoj veličini. U tom slučaju grupu ne bismo okarakterisali kao manjinu u smislu u kojem smo manjinu definisali, već kao grupu ravnopravnu sa drugim grupama u pogledu

moći, ali od njih kulturno različitu. Izgleda da ravnoteža postoji samo kao ideal, što ne isključuje činjenicu da u nekim slučajevima ljudi pokušavaju da taj ideal i dostignu. Svaka grupa koja ima više moći, i tako remeti ravnotežu, jeste vladajuća grupa. Manjine se nalaze između dve navedene krajnosti i žive u uslovima veće ili manje zavisnosti, lišavanja i pokornosti.

Etnička pripadnost bi trebalo da se izvede iz jednog zajedničkog društveno-kulturnog modela koji podrazumeva, pre svega, elemente kao što su: jezik, teritorija, svest o pripadnosti i organizovanost.

U proučavanju etničkih problema važna su tri aspekta: uklapanje etničkih manjina u društvenu i kulturnu strukturu, prepostavka da se manjine vladaju u skladu s modelom koji je propisala grupa na vlasti i sistem vrednosti.

Ovaj poslednji aspekt — sistem vrednosti, veoma je važan kao sadržaj i matrica za druge kulturne i strukturne sfere. On nadgleda spoznajne i vrednosne procese, određuje ponašanje, daje značenje simbolima, ustanovljava izbor i tok radnji, utvrđuje ciljeve i kriterijume odlučujućih procesa. Na osnovu različitih vrednovanja vladajućeg sloja, koja se tiču fizičkog izgleda, sistema komunikacije, kulturnih modela i modela ponašanja, etničke manjine dobijaju manji ideo u vlasti a samim tim i manje mogućnosti za širenje „vlastitih vrednosti”.

Ako se dominantni sistem vrednosti zalaže za toleranciju, pluralizam, različitost (a po svoj prilici to se upravo sada dešava), on ne samo što „oplemenjuje” zajedničku svest veoma osetljivu na društvenu diskriminaciju, već podstiče i njenu racionalnost. On na taj način pokreće sve potencijale manjina, preuzimajući na sebe breme kulturnih razlika, čime postiže dve stvari: čini sistem efikasnijim, a ujedno je na vlasti sa pristankom manjina.

Planiranje, učestvovanje, porast kulturnog i ekonomskog nivoa — sve su to međusobno zavisni fenomeni, i reklo bi se da svi zajedno deluju u korist društvenog pluralizma i tako stvaraju ambijent u kojem manjine svih vrsta mogu da dobiju potpunu slobodu ili barem zaštitu.

Ovde skrećemo pažnju na sve oblike u kojima se pojavljuje „modernizacija”; ona je shvaćena upravo kao skup procesa vezanih za tehnološki progres na polju produkcije i komunikacije. Njene osnovne odrednice su kontrola širokog spektra delatnosti uz pomoć nauke i komunikacija. Procesi koji su označeni terminom „industrijalizacija” odnose se na ekonomiju, terminom „urbanizacija” na teritoriju, a

terminom „aktivacija” i „mobilizacija” na društvenu participaciju i na društvo u celini.

Fenomeni koji su posledica industrijalizacije i tržišne ekonomije (novi sistem podjela rada) i urbanizacije (preseljenje u ogromne blokove u teritorijalno specifičnim zonama, koje je odredio sam sistem), iskorenjuju pojedince i grupe iz izvornih prirodnih i kulturnih ambijenata koji se međusobno veoma razlikuju i nameću im nova društvena iskustva i zajedničku privrednu. To se sve češće događa kako u komunikacijama među pojedincima ili grupama, tako i na nivou institucija (tržišna razmena, organizacija rada, školstvo, političke organizacije i njihova aktivnost i drugo). Pojedinci i grupe iz prvobitnog stanja potpune pasivnosti, preko faze marginalnih javljanja, stižu do stepena aktivnog učestvovanja u zajedničkom društvenom životu.

U periodima pasivnosti i marginalnosti, tehničko-savremene i organizacijske promene odražavaju se mnogo brže u kulturi što može da izazove stvaranje jedne „izoštrenije” svesti o razlikama i otuđenosti, a kasnije i konflikte između različitih grupa. (Ovo je tipičan slučaj prve generacije emigranata).

Postepeno, kada konfliktne situacije zaprete da prerastu u sukob, kao rešenja se nameću samo dve mogućnosti, na prvi pogled kontradiktorne: ili integracija ili mobilizacija, ili napuštanje kulturnih specifičnosti u korist unificirane kulture (sinkretičke ili kulture vladajućeg sloja), ili spasavanje, valorizovanje i obrana tih kulturnih specifičnosti. To je u vezi sa posebnim aspektima procesa modernizacije: porastom obrazovanja i slobodnog vremena, i širenjem masovnih komunikacija.

U prošlosti su školovanje i slobodno vreme bili privilegija viših „slojeva” čiji interesi su se, naravno, poklapali s interesima vladajuće klase. Proces modernizacije je doveo do vertikalne pokretljivosti i znatnih slojeva etnički i jezički podređenih grupa, ali se taj proces često odvija u takvom brzinom da nije dopuštao njihovo potpuno uklapanje u novi vladajući sistem; na taj način ostajale su netaknute njihove veze sa „kulutrom manjine”. Oni sada poseduju izvesne potencijalne (intelektualne sposobnosti i mogućnost raspolaganja svojim vremenom) koje mogu da upotrebe u korist te kulture. Ipak, po svoj prilici, dolazi do potpune integracije radničke klase budući da je slabije uključena u društveni život, a izložena je direktnom pritisku vladajućeg sistema.

Smatra se da mas-mediji najviše utiču na propagiranje jezičkih i etničkih manjina. Treba istaći da su dnevna štampa, časopisi, bioskop, ploče,

radio i TV osnovna sredstva preko kojih vladajući sloj nameće podjednako svoj jezik, svoje vrednosti i svoje ideje, i briše lokalne razlike. To podrazumeva i sama definicija modernizacije u kojoj je naglašena važna uloga kontrole nad širokom skalom informacija. Zapaža se da audiovizuelna sredstva mogu da deluju i u suprotnom smeru. Ona prevladavaju zajedničku poteškoću lokalnih jezika i dijalekata — potrebu za jedinstvenim pravilima čitanja i pisanja. Lokalni jezici su morali da se povuku pred pisanim i književnim jezikom sve dok je štampa bila osnovno sredstvo komunikacije. Sada su čak i radio i TV pristupačni i na lokalnom nivou, postaju sredstva koja će pomoći da se etničko-jezičke razlike ponovo uspostave i vrednuju.

Često zanemarivan aspekt procesa modernizacije odnosi se na takozvanu „welfare state”. Moderna država se sve više meša u svakodnevni život građana: u posao, sigurnost, školovanje, kulturu i drugo. Uprkos tendencijama međunarodne integracije država je u društvenom životu ljudi važnija nego ikad. Jezik, običaji, propisi vladajućeg sloja postaju sve važniji elementi za pripadnike manjina. U manje funkcionalno integrisanim društvima kontakti između podanika i vlasti bili su retki i formalni, i jezik nije predstavljao problem. U modernim društvima, u „welfare state”, građanin svakog dana ima posla sa činovnicima, vlastima, uređima, i problem jezika se stalno nameće.

U zemljama kao što su Indija i Japan proces političke modernizacije unišio je kruti kastinski sistem raslojavanja i uveo sistem formalne jednakosti. Kulturno nasleđe je ipak zadржало neke oblike diskriminacije koje je tradicija „posvetila”; oni izvan kaste, nedodirljivi, sve više se ističu kao manjinska grupa i zahvaljujući porastu svesti svesno o njihovom položaju i oni pokušavaju da unište te oblike diskriminacije.

Mobilizaciju bilo koje društvene zajednice olakšao je razvoj sredstava komunikacije koja su tipičan fenomen modernog društva. Oni koji se bave društveno-političkim naukama oduvek su isticali važnost komunikacija, pre svega ulogu štampe i kulturnog ispoljavanja. Ovo je naročito značajno za manjine čije su etničke i kulturne razlike u bliskoj vezi sa jezičkim izražavanjem. Danas razvoj elektronskih sredstava društvene komunikacije (radio i TV), pruža jezičkim i nacionalnim manjinama jednu ambivalentnu mogućnost, bez sumnje veoma značajnu. Ako vladajući sloj ima monopol nad sredstvima komunikacije, to može da dovede do nestanka potkulture. Međutim, ako manjina uspe da ih iskoristi, njene šanse da „preživi” postaju mnogo veće.

Stručnjaci nas uče da su u procesu komunikacije značajna četiri faktora ili elementa: saopštavalac, poruka, sredstvo komunikacije i primalac. Oko svakog od ova četiri elementa pojednostavljenog modela procesa komunikacije stvara se široki spektar problema i istraživanje u ovom polju kreće se uglavnom u četiri osnovna pravca. Veoma važan element komunikativnog procesa koji tek kasnije dolazi do izražaja, jeste delovanje, to jest uticaj, koji može imati poruka. Ovaj pojednostavljen model, naravno, sa određenim specifičnostima, može se primeniti da se prikaže masovno komuniciranje; saopštavalac poruke je obično neka organizacija ili institucija, poruke su jasne i često se odnose na neki aktuelni dogadjaj, sredstva komunikacije imaju izvesnu tehničku podlogu, a primalac poruke je publika ili „audience“, ili poveća grupa pojedinaca, na neki način uređena, i u izvesnom smislu anonimna (klapper).

Struktura na koju se oslanjaju sredstva informacije i komunikacije, takođe, je važan element pri analizi komunikativnog procesa uopšte, a naročito kada je predmet analize „medij“ kojim raspolaže manjina.

Treba podvući i drugi aspekt koji se odnosi na uloge masovnih komunikacija u društvenom sistemu. Jedna od najvažnijih uloga jeste, normalno, širenje informacija, zatim funkcija integracije i konsolidacije društva, prenošenje i održavanje / menjanje kulturnih modela (vrednosti, normi, stavova, modela ponašanja), i društvena kontrola.

Osim ovih elemenata ili aspekata, bitnih za proces komunikacije, u jednoj višeetičkoj sredini treba istaći etničku dimenziju ili varijablu koja na različite načine ulazi u ovaj proces; misli se na postojanje raznih „sredina“ koje se međusobno razlikuju i sa etničko-jezičkog stanaštva.

Ova analiza se nužno ograničava na funkcije koje mas-mediji razvijaju u zajednicama etničkih ili nacionalnih manjina i na značenju koje mogu imati u međuetničkim odnosima između vladajućih grupa i manjina.

U nekim slučajevima sredstva komunikacije razvijaju izuzetno značajnu ulogu u buđenju svesti o pripadnosti jednoj etničkoj grupi. Uz pomoć mas-medija neka kultura se može revalorizovati delovanjem na pojedine slojeve, ili, u slučaju rasutih etničkih grupa, na zone, da postanu „svesni“ kulturne različitosti, a tek onda se prelazi na aktiviranje političke svesti i isticanje sopstvenih društvenih zahteva. Ogroman značaj u ovome imaju široka rasprostranjenost novina, stvaranje pozorišnih družina ili postavljanje novog radio/tv predajnika.

Druga funkcija odnosi se na održavanje/očuvanje kulturnih modela u okviru jedne grupe. Sredstva komunikacije su, u ovom slučaju, skoro postala deo grupe. Opasnost može da predstavlja puko „održavanje“ koje polako vodi ka „uspavanosti“ ili „folklorizaciji“ kulturnih modela. Dakle, „održavanje“ treba da ima dvostruko značenje, u izvesnom smislu kontradiktorno: s jedne strane, zadržati kulturne modele koje je stvorila tradicija i koji se razlikuju od onih drugih etničkih grupa, a s druge strane, te promene i kulturne zahteve treba preformulisati savremenijim jezikom.

Sredstva komunikacije treba, dakle, da izbegnu opasnost „folklorog tradicionalizma“, kao i opasnost masifikacije i kulturne učaurenosti. Obe ove pojave vode iščezavanju grupe kao osobene kulturne zajednice.

Veoma je važna i uloga koju mas-mediji imaju u društvenopolitičkom životu etničke grupe. Sredstva komunikacije mogu i treba, sa jedne strane, da reflektuju javno mnjenje sa svim problemima, potrebnama, zahtevima i aspiracijama odredene etničke zajednice, a sa druge strane ona mogu da bude nove nade, predlažu nova rešenja, pokreću nove procese. Opasnost, koje se treba čuvati, jeste manipulisanje informacijama radi postizanja ciljeva suprotnih ciljevima same grupe ili šireg društva.

Integrativna funkcija sredstava komunikacija u okviru neke etničke grupe može se uočiti i u činjenici da su — a to važi naročito za rastute i izolovane grupe — ta sredstva neophodna veza u održavanju kontakta između raznih delova, za postojanje svesti o pripadnosti jednoj široj zajednici, za kruženje informacija među različitim delovima sistema. Samo na ovaj način može se predvideti pravi odgovor etničke grupe na izazov okoline i na brzi ritam promena, koji odlikuje savremeni život. Veća izolovanost etničke grupe ili jednog njenog dela, praćena malobrojnošću može da stvorи uslove pod kojima se, i bez pomoći sredstava komunikacija, održavaju osobna etničko kulturna obeležja što može da označava i nepostojanje veza sa procesima i tokovima društvenog života izvan grupe. Međutim, kada grupa kontaktira sa drugim grupama ili dolazi do mešanja grupa, komunikacija kroz mas-medije pomaže, čak i zamenjuje interpersonalne veze neophodne održanju određene grupne kohezije.

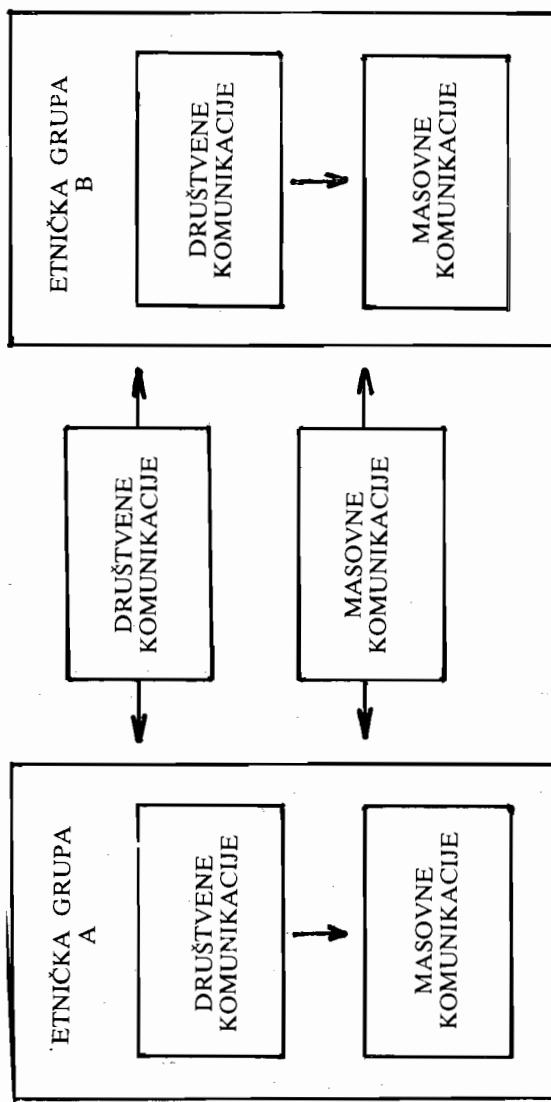
Kada je reč o novcu potrebnom za dotiranje sredstava komunikacije, teorijski, finansijska sredstva može da obezbedi ili sama etnička grupa ili šira zajednica, a pre svega etnički najbrojnija grupa (najčešće vladajuća). U pr-

vom slučaju grupa oskudeva u sredstvima komunikacije, naročito kada se radi o etnički malobrojnim grupama slabe društveno-ekonomske moći. U drugom slučaju, može da se javi opasnost da subvencija podrazumeva i kontrolu što bi imalo za posledicu kulturno osiromašenje ili manipulisanje koje šteti etničkoj grupi. U svakom slučaju, sredstva komunikacije kojima raspolaže jedna etnička grupa treba da budu efikasnija i istovremeno agilnija i jeftinija i potpuno autonomna. Kompleksnost fenomena komunikacija i teško prepoznavanje fenomena koji načinju raspravu o problemima etničkih grupa — iz analitičkih razloga razdvojenih na sam život grupe i na odnose s drugim grupama — vodi ka značajnim ograničenjima u analizi i empirijskom istraživanju. Ko god je spreman za terensko istraživanje taj mora da vodi računa o velikom broju varijabli (o komunikativnim procesima među pojedincima, među različitim segmentima jednog društva, o specijalizovanoj komunikaciji jedne posebne društvene kategorije, o komunikaciji u formalnim organizacijama). U slučaju kada dve ili više etničkih grupa žive zajedno na jednoj teritoriji treba, pre svega, pokušati s određivanjem tipologije odnosa koji postoje između samih grupa; ustanoviti postojanje konfliktnih odnosa ili odnosa saradnje između grupa, prisustvo ili odustvo izvesnog stepena i vrsti moći, načina na koji se artikuliše etnička stratifikacija, veće prisustvo jednog tipa strukture nego drugog, veću ili manju integraciju grupe i u nekim slučajevima različitu brojnost i „snagu“ grupe. Sve su ovo varijable koje se upliću i modifikuju proces komunikacije između grupa.^{**)}

Da zaključimo: sudsbita manjina u modernom društvu je otvorena, neodređena. Teze o progresivnoj „masifikaciji“ čovečanstva ili o „racionilaciji“ sistema koji bi eliminisao sve što se razlikuje od njegove „jednodimenzionalnosti“ (Markuze), su hipotetične u istoj meri kao i teze „neo-anarhista“ (Manikas) o jednom budućem svetu koji bi bio sastavljen od bezbroj lokalnih zajedница, samodovoljnih i veoma različitih među sobom; ili one „sistemske“ o svetu kao složenoj mreži međuzavisnosti, koje neće ukloniti razlike između grupa već će ih osloboditi okova rođenja i vezanosti za određeno mesto, što je odlika nacionalno-teritorijalne države (Barton).

Razvojni procesi sistema mogu da iskorene jedne, a istovremeno favorizuju druge manjine. Mogu da unište one tradicionalne, a da stvore manjine novog tipa. Dinamika vrednosti može da podstakne bilo uništavanje manjina, asimilacijom, bilo zaštitu manjinskih grupa, ali isto

^{**)} U Italiji su poznata istraživanja R. Guberta u oblasti Trento i ISIG-a (Institut za međunarodnu sociologiju u Gorici), u severoistočnoj oblasti zemlje.

tako i da poveća njihovu marginalnost, diskriminaciju i represiju. Situacija je složena jer je fenomen manjine veoma diferenciran, a složena je i stvarnost koju nazivamo „modernim društvom”. Međutim, u rešavanju sudsbine manjina najvažniju ulogu imaće komunikacije.

Ovo ponovno ukazivanje na složenost problema služi kako da se opravda i uvede naučna analiza tog problema, tako i da se obeshrabre pojednostavljeni pristupi koji često završavaju u ideologiji i invenciji. Treba se, weberovski, odupreti težnji da se uzroci društvenih proble-

ma svode samo na jedan, uključujući tu i problem manjine, i da se tako sve rešava po istom receptu. Društvene, etničke, religiozne i druge ugnjetene manjine postoje u svim društvenim sistemima, prošlim i sadašnjim, na Istoku i Zapadu, Severu i Jugu. Poboljšanje njihovog položaja zahteva, pre svega, poimanje opštih društvenih procesa koji ih stvaraju, oblikuju, održavaju, pritiskaju i uništavaju. Tome cilju ne služi samo poetska intuicija ili politička odgovornost, već je neophodno i naučno istraživanje.

(Prevela s italijanskog
VESNA ŠKARE)

Literatura

- D. Bell, *Ethnicity and Social Change*, Ethnicity, Harvard, University Press, Cambridge, 1975
- A. Boileau — R. Strassoldo — E. Sussi, *Temi di sociologia delle relazioni etniche*, I.S.I.G., GO, 1975
- A. Boileau — E. Sussi, *Dominanza e minoranze*, Grillo, UD, 1981
- M. Cherini, *Etnicità e classi: elementi di riflessione sulle dinamiche confinarie*, Giuffrè, MI, 1982
- M. Cherini, *La minoranza etnica italiana in Jugoslavia*, Giuffrè, MI, 1983
- G. Delli Zotti, *Relazioni transnazionali e cooperazione transfrontaliera*, GO, 1983
- R. Gubert, *La situazione confinaria*, Lint, TS, 1972
- R. Gubert, *L'identificazione etnica*, Del Bianco, UD, 1976
- M. Hechter, *Il colonialismo interno*, R., & S., TO, 1979
- J. Klapper, *Gli effetti delle comunicazioni di massa*, Etas-Kompass, MI, 1964
- D. Sedmak — E. Sussi, *L'assimilazione silenziosa*, ed. Stampa Triestina, TS, 1984
- S. Salvi, *Le nazioni proibite*, Vallecchi, FI, 1973
- R. Strassoldo, *Temi di sociologia delle relazioni internazionali*, I.S.I.G., GO, 1979

KNJIŽEVNOST KAO KOMUNIKACIJA*

Ako ukratko izložimo elemente osobnosti književnosti koje smo do sada ustanovili, videćemo da su tu u pitanju tri elementa:

1. Književnost se razlikuje od drugih umetnosti po tome što je ona istovremeno stvar i značenje.
2. U našem društvu jedno od obeležja književnosti predstavlja potpuno podudaranje jednog institucionalnog oblika i slobode pisanja ili njihovo sukobljavanje u prostoru s one strane jezika.
3. Književnost se sastoji od dela u kojima je tvorevina mašte ustrojena pomoću struktura homolognih društvenim strukturama datog društvenog stanja.

Obratimo pažnju na činjenicu da ova tri mera upućuju na književnost shvaćenu kao nešto što nastaje, nešto što je stvoreno, a ne kao na nešto što se opaža. Međutim, očigledno je da je književnost književnost samo ukoliko se čita. „Književni predmet je”, kao što to Žan-Pol Sartr (Jean-Paul Sartre) kaže, „čudna čigra koja postoji samo dok se vrti. Da bi se ona ukazala, potreban je stvarni čin koji se zove čitanje, i ona se vrti pred čitaocem dok god on čita delo. Izvan čitanja postoje samo crne linije na hartiji“.¹⁾ Otuda proizlazi zaključak da će se „delo duha, taj stvarni i imaginarni predmet ukazati zahvaljujući zajedničkom piščevom naporu i čitaočevom naporu. Umetnost postoji samo za drugog i zahvaljujući njemu“²⁾. Ali taj „neko“ za koga pisac piše i taj neko ko čitajući dovršava delo (tu nije obavezno u pitanju ista osoba, i, u stvari, retko kad je u

¹⁾ Poglavlje iz knjige *Le littérature et le social. Éléments pour une sociologie de la littérature*, Paris, 1970.

²⁾ J.-P. Sartre, *Qu'est-ce que la littérature?*, Paris, 1948. /Collection Idées, NRF./, p. 52.

³⁾ *Ibidem.*, p. 55.

pitanju ista osoba) nisu neki večni, univerzalni i bestelesni entiteti. I čitaoци i pisci su jedinke koje žive u istoriji: „Tim ljudima koji su zagnjureni u istu istoriju i koji na isti način doprinose njenom stvaranju, knjiga omogućava da među sobom uspostave dodir koji počiva na istoriji”³⁾.

Ovde se ukazuje put kojim možemo ići: književnost, barem onakva kakvu je sagledavamo u naše doba, odlikuje se time što se služi osobenim oblikom opštenja — knjigom. To svojstvo ni iz daleka nije dovoljno da bismo pomoću njega razrešili problem osobnosti književnosti, jer je sama knjiga, nasuprot onome što izgleda, istorijska pojava koju je prilično teško pojmiti.

Knjiga je „naprava” za prenošenje reči, jedina i u svakom slučaju najefikasnija „naprava” kojom je čovečanstvo raspolažalo sve dok se u XX veku nisu pojavila audiovizuelna sredstva opštenja.

Najprimitivniji vid prenošenja reči predstavlja njegovo usmeno prenošenje. Taj vid zahteva najmanje inicijative od onih pred kojima se govori. Ako je to potrebno, onaj ko govori ide od naselja do naselja, kao što to, na primer, čini putujući pripovedač koga još možemo sresti u Africi i u Aziji u oblastima nastanjenim raštrkanim seoskim životom kome je taj vid prenošenja reči posebno prilagođen. Uostalom, taj pripovedač nastoji da se istovremeno obraća, koliko je to god moguće, manje-više većim grupama slušalaca — na primer na posebima, ili na širokom pijačnom prostoru.

Prenošenje reči putem obraćanja, na jednom mestu okupljenim, slušaocima postaje sistematicno sa pozorištem. Njegova prednost sastoji se u tome što se njime postiže mnogo veći učinak nego neposrednim usmenim prenošenjem reči pojedinim slušaocima. Zauzvrat, taj način prenošenja reči može se primenjivati samo u onim sredinama, u kojima se javio — makar u zametku — gradski ili barem zajednički način života. Pre nego što se trajno vezalo za grad, pozorište se selilo iz mesta u mesto. Ono je bilo takvo još i u vreme kada su komedije Lope de Vege bile prikazivane u dvorištima krčmi i kada su i seljaci mogli da ih gledaju.⁴⁾ Ali trajno vezivanje pozorišta za određena mesta predstavljalo je neposrednu posledicu pojave naprednih gradova kako u starom veku, tako i od renesanse pa naovamo u Zapadnoj Evropi. Pro-

³⁾ Ibidem., p. 90.

⁴⁾ Vidi N. Salomon, „Sur les représentations théâtrales dans les pueblos des provinces de Madrid et de Tolède (1589—1611) in *Bulletin Hispanique*, No. 4, octobre—décembre, 1960.

ces urbanizacije bio je sve do XX veka praćen neprestanim povećavanjem broja stalnih ili polupokretnih pozorišta.

Usmeno prenošenje reči malobrojnim grupama slušalaca ili njihovo prenošenje velikim grupama okupljenih slušalaca veoma su brzo dostigli svoju najveću mogućnu efikasnost. Usavršavanje prevoznih sredstava i razvoj kolektivne gradske arhitekture povećali su njihovu efikasnost, ali ni jedan ni dugu od tih dva postupka nije se mogao u tehničkom pogledu dalje usavršavati. Pošto su bili osuđeni na to da do kraja sačuvaju svoju zanatsku prirodu, oni nisu mogli da prate evoluciju industrijskog društva tako što bi zadovoljavali potrebe za opštenjem koje su neprestano rasle. Još od kraja srednjeg veka uspon trgovačke buržoazije dobija, meren aršinom onog doba, vid pravog omasovljavanja. Iz veka u vek, iz generacije u generaciju, to kretanje se neprestano ubrzavalo sve do naših dana: najpre se, u XVIII veku, na društvenoj pozornici pojavila sitna buržoazija, zatim se, u XIX veku, na njoj pojavio proletarijat, i naposletku, u XX veku, „treći svet“. Danas se masama ljudi koje na ovaj ili onaj način opšte na Zemlji pomoći reči svake godine pridružuju nove mase čiji broj dostiže stotine miliona.

Da bi udovoljilo svojim novim potrebama, industrijsko društvo u povoju reagovalo je onako kao što je bilo prirodno da reaguje: ono se okrenulo „mašini“, to jest knjizi. Knjiga je proizvedeni predmet koji u sebi nosi kodiranu poruku. Suočena sa takvim predmetom, mašinska civilizacija se suočila s nečim što joj je bilo dobro poznato. Bilo je relativno lako usmeriti nastojanje za mehanizovanjem opštenja na proizvodnju jednog predmeta u velikom broju primeraka i na njihovo rasturanje. To je bilo i učinjeno najpre zahvaljujući korišćenju štamparije; a naposletku, početkom XX veka, pojavili su se u visokom tiražu odštampani dnevni listovi i knjige, koji su tada predstavljali najbolji sistem prenošenja reči koji se mogao zamisliti.

Korišćenje štamparije dovelo je do značajnih promena u oblasti kulture. Ako podemo od toga da postoje tri stupnja kulture: klerikalna ili inicijatička kultura, demokratska ili elitička kultura i svetovna ili masovna kultura, vidimo da je za svega nekoliko godina prenošenje pisane reči prešlo sa stupnja inicijacije na elitički stupanj, pri čemu su klerika upućenog u veštinu odgonetanja pisanog dokumenta zamenili književno obrazovani čovek, humanist, i *belesprit*; sva trojica predstavljali su građanski *demos* i tvorili elitu nazivanu upravo rečju „la littérature“, koja je u toj epohi označavala povlašćeni položaj književno obrazovanog čoveka, čoveka koji čita knjige.

Kasnije će, u toku XIX veka, sama neophodnost efikasnijeg opštenja među njegovim „točkićima“ primorati industrijsko društvo da upuće veliki broj ljudi u tehniku odgonetanja pisanih peruka i da širi naviku čitanja. Proletarijat koji je postao svestan sebe i svog položaja u društvu proglašće opismenjavanje za jednu od stvari za koje se bori i pretvoriće pismenost u svoje oružje. U toku poslednjih sto godina ostvarivao se mukotrpni prelaz sa stupnja elitičke kulture na stupanj masovne kulture. Razdiran unutrašnjim sukobima, prožet osećanjem krivice, književno obrazovani čovek postao je *intelektualac*. On je počeo da označava sebe tom rečju u vreme kada je izbila Drajfusova afera, koja je predstavljala prvi izraz nedovoljno postojane želje za pobunom koju je on povremeno ispoljavao.⁵⁾ Svestan činjenice da sâm predstavlja sastavni deo odbrambenih struktura koje je buržoaski *demos* izgradio, intelektualac prihvata taj položaj ili se ne miri s njim, ali uvek strahuje — čega je manje-više svestan — od provale *haosa* u kulturu. Čak i onda kada je iskreno revolucionarno nastrojen, čak i onda kada živi u zemlji u kojoj je, kako se pretpostavlja, klasna dominacija ukinuta, on na razne načine, prikriveno ili otvoreno, grčevito pokušava da sačuva svoj povlašćeni položaj i nastoji da očuva književnost kao ustavovu. To se dâ ostvariti utoliko lakše zato što se pisci regрутiraju iz redova intelektualaca i što ovih ima toliko koliko je potrebno da bi postojalo čitalačko tržište. Intelektualac stvara, čita, kritikuje, vrednuje, predaje svoju književnost ne izlazeći iz zatvorenog kruga. Više od polovine književnih dela i dela o književnosti koja su u svetu objavljena 1970. godine napisalo je i čitalo deset miliona evropskih intelektualaca (ne računajući tu sovjetske intelektualce), ili 0,3% celokupnog stanovništva na Zemlji.

Dovevši do kristalizacije književnosti kao ustanove, štamparija je isto tako doveća i do okamenjivanja dela. Pogreške prepisivača koje bacaju erudite u očajanje, ali isto tako i omogućavaju njihov opstanak, uvodile su u delo nešto što ga je iskrivljavalо, ali i što mu je udahnjivalо život. Zamjenjivanje neke, iz jezika iščezle, reči, koja je postala nerazumljiva nekom prepisivaču, bliskom rečju predstavljalo je stvarni čin saradnje jednog čitaoca s jednim piscem, prihvatanje tog pisca u jednom novom istorijskom kontekstu, pa, prema tome, i novu povoljnu mogućnost za njegovo delo da i dalje živi.⁶⁾ Pronalaskom štamparije tekst je postao

⁵⁾ Jedan od prvih tekstova u kojima je imenica „intelektualac“ upotrebljena je, kako izgleda, pismo *Protestation des intellectuels* objavljeno 1898. godine u listu *l'Aurore*.

⁶⁾ R. Escarpit, „Creative Treason“ as a Key to Literature, in *Yearbook of Comparative and General Literature*, Bloomington, Indiana, № 10, 1961.

nešto što se *ne sme menjati*, postao je predmet, nešto što je nečija svojina, što nosi nečiji potpis i ima neku vrednost. On se prodaje, na ceni je, gubi vrednost, u njega se ulaže novac. Pisac ulazi kao isporučilac sirovine u proizvodni sektor industrije knjige. U tom sektoru on je najpre u položaju radnika koji iznajmljuje svoj rad — nekakvog radnika koji umesto svilenih niti upreda niti reči — a potom u položaju poljoprivrednog proizvođača koji nekom meštaru ili nekom zastupniku poverava prodaju svojih proizvoda na tržištu, a koje je neobično slično tržištu u pariskim Halama, da bi na kraju bio ili u činovničkom položaju, ili u prikrivenom najamnom odnosu, slično fudbaleru-profesionalcu, koji pored pisca predstavlja jednog od onih retkih najamnih radnika koje njihov poslodavac može da kupi ili proda na osnovu ugovora. Uostalom, njegov elitistički, učeni stav sprečava ga da, kao pisac, postane stvarno klasno svesna jedinka. Stoga se on zadovoljava skromnim delom prihoda od prodaje svojih knjiga i još skromnijim uticajem na sve ono što određuje sudbinu njegovog dela. Celokupni mehanizam opštenja izmiče njegovom nadzoru. Između njega i njegovog čitaoca nalazi se ogromni, književnosti kao ustanovi svojstveni, sistem odabiranja i razvrstavanja po vrednosti: izbor koji izdavač vrši, knjižareva orientacija, kritičarev sud, i, naročito, „prijemni ispit” posle koga njegovo delo biva uvršćeno u korpus delâ priznatih školskih pisaca.

Ako ne želi da dopusti da bude otuđen, kao točkić tog ogromnog mehanizma, bilo na razini serijske industrijske proizvodnje, bilo na razini akademskog „zaštitnog znaka”, ako ne može da pristane da se uljuljkuje lažnim spokojstvom i lažnim univerzalizmom, koje mu nude prazni prostor i mûk kulâ od slonove kosti, pisac ostaje jedino da se opredeli za neki društveno-politički stav. Ali, neuporedivo je lakše opredeliti se za jedan društveno-politički stav kao jedinka, nego kao pisac. Tim putem krenuli su najpre romantičari, a potom su drugi pisi sledili njihov primer. Bajronova odluka da ode da se bori za slobodu narodâ, i njegova smrt u Misolongiju predstavljaju nešto više od simbola. Ta njegova odluka predstavljala je čin pobune pesnika koji se osećao sputan u svojoj skučenoj društvenoj grupi, to jest u britanskom plemstvu, čin na koji se on odlučio u vreme kada je — usled naglog širenja razmera izдавanja knjige koje je iznenada bilo mehanizovano, industrijalizovano — njegovo delo počelo da prodire u široku čitalačku publiku sa kojom on nije mogao da uspostavi nikakav do-

⁷⁾ R. Escarpit, *L'acte littéraire est-il un acte de communication?* in *Filološki pregled*, Belgrade, 1-2, 1963, pp. 17-21.

dir. Zahvaljujući svom ličnom političkom opredeljivanju on se uklopio u tu publiku na razini akcije, oslobodio društvene tamnice u kojoj je bio zatočen, ali njegovo delo je i dalje ostalo sputano načinom pisanja i književnim aparatom klase kojoj je pripadao. Počev od 1819. godine on ustaje protiv tog načina pisanja prelazeći sa delâ kao što je *Cajld Harold* na dela poput *Don Žuana*, ali tada mu se pomenuti aparat suprotstavlja. Njegov izdavač i prijatelj Džon Marej (John Murray), koji je objavio njegova prethodna dela, nije objavio *Don Žuana*, koji se pojavio u malo poznatom listu jedne grupe borbenih liberala.⁸⁾ Tek posle pesnikove smrti, pošto je on bio proglašen za heroja, pretvoren u mit i istrgnut iz okvira svog konkretnog položaja u engleskom društvu tog doba, njegov izdavač objavio je dela koja je ranije bio odbacio, a akademска i univerzitetska kritika uklepila je pesnikovu pobunu u društveni poređak raspravljujući o njoj kao o posledici psihološke revolucije.

Položaj savremenog pisca ne razlikuje se bitno od položaja koji smo upravo opisali. Pojava sredstava za masovno opštenje dovela je samo do istovremenog poboljšavanja i pogoršavanja tog položaja. On je poboljšan zato što je mašinska civilizacija ponovo omogućila prenošenje napisane reči na jednom mestu okupljenim osobama (bioskop) i neposredno usmeno prenošenje napisane reči (radio i televizija) pa čak i snabdela štampani dokument dodatkom u obliku industrijski proizvedenih predmeta na kojima je poruka automatski kodirana i sa kojih se automatski dekodira (gramofonska ploča, magnetofonska traka), omogućavajući tako da se prenošenje napisane reči protegne na muziku i na izgovorenu reč. To je oslobođilo knjigu izvesnih obaveza — baš kao i novine, uostalom — pa je ona povratila deo svoje kulturne osobenosti. Pored toga, pošto je ona uključena u mrežu sredstava za masovno opštenje, knjizi koristi sve ono čime se ona služi — adaptacije, komentari, posredna upućivanja — a ona je i sama postala sredstvo masovnog opštenja: zahvaljujući revolucionarnoj promeni u proizvodnim postupcima i metodama rasturanja knjige, pojavila se knjiga koju mi u Francuskoj nazivamo „džepnom knjigom”; ona je predstavljala barem privremeni način udovoljavanja potrebi za čitanjem koja iz godine u godinu postaje sve šira i sve nedložnija.⁹⁾ Nasuprot onome što je Maršal Makluan tvrdio, koliko na senzacionalan toliko i na proizvoljan način, položaj knjige u današ-

⁸⁾ R. Escarpit, *Lord Byron, un tempérament littéraire*, Paris, 1957, vol. I, pp. 93—111.

⁹⁾ R. Escarpit, *La Révolution du Livre*, Paris, 1957, vol. I, pp. 93—111.

njem svetu se ne pogoršava.¹⁰⁾ Između 1950. i 1966. godine trostruko se povećao broj radio-aparata u svetu, ali je, zauzvrat, 1966. godine objavljeno, u odnosu na 1950. godinu, dvostruko više naslova u trostruko većem broju primera.

Zvučni fon koji neprestano održavaju sredstva za masovno opštenje u svim svojim vidovima — uključujući tu i reklamu i propagandu — predstavlja za književnu modulaciju izvanredno efikasan „noseći talas” čije je preimutstvo u tome što ga nikakva društvena brana ne može zaustaviti. Pojavljivanje neke značajne, ali teške knjige, o kojoj se pre pedeset godina govorilo u najboljem slučaju u dvanaestak „dobrih” listova, izazvaće pre ili posle izvesnu reakciju u nekoj televizijskoj emisiji koju gleda nekoliko desetina miliona gledalaca, a oni će, s druge strane, tu knjigu možda moći da nađu na odeljenju za knjige robne kuće u kojoj se snabdevaju. Pored toga, sva zajedno uzeta sredstva za masovno opštenje „uključuju u svet” i najizolovanije, najsiromašnije grupe, pružaju im širu i potpuniju predstavu o stvarima, budeći u isti mah u njima želju za upoznavanjem drugog bez koje se ne može javiti bilo kakva kritička svest.

Na žalost, toj duhovnoj radoznalosti pružaju se različiti odgovori, ali niko od onih koji je ispoljavaju nema mogućnosti da postavlja pitanja, pa se stoga može reći da su sredstva za masovno opštenje otežala piščev položaj. Doista, svim tim sredstvima zajedničko je to da šalju informaciju iz jedne tačke, ali, zauzvrat, ona nemaju gotovo nikakvu mogućnost da prime odgovor-pitanje slušalaca radija i gledalca televizijskog programa. Međutim, opštiti ne znači samo odašiljati i primati poruke, nego znači i sudjelovati na svim razinama u ogromnom broju najrazličitijih razmena koje se ukrštaju i međusobno pojačavaju. Zvučni fon koji definije jednu kulturnu zajednicu ne sastoji se samo od raznih emisija, nego isto tako — i pre svega — i od različitih odjeka koji su preobraženi u svestima pojedinaca. U svom sadašnjem vidu, mreža sredstava za masovno opštenje ne beleži te odjekе. Usled toga primaci po pravilu primaju upućene poruke ne pasivno, već ravnodušno, i ta reakcija zapaža se i onda kada je u pitanju opštenje posredstvom knjige. Običnog čitaoca retko kad privlači knjiga koja mu se nudi zato što on nema onu mogućnost koju poseduje čitalac iz intelektualne zajednice da sa svoje strane „ubaci”

¹⁰⁾ Pre svega u knjizi *The Gutenberg Galaxy*, Toronto, 1962. Često tačne i oštroumne ideje Maršala Makluana ponekad su bile pogrešno shvatane zbog reklamnog oblika u kome je ovaj istraživač smatrao da treba da ih izloži, što ga je navelo da izriče tvrdnje koje ne počivaju ni na nekom stvarnom iskustvu, niti na nekom ozbiljnном razmišljanju.

svoj vlastiti proizvod u komunikacijsku mrežu, i zato što je pozvan da po svom nahodenju koristi stav čijem nastanku on nije doprineo.

Taj zahtev za sudelovanjem, za dijalogom, za „zatvaranjem informativnog kruga”, za „ubacivanjem odgovora primaoca poruke”, za povratnom spregom — a postoje i mnogi drugi termini kojima se on može označiti — postoji u svim oblastima u kojima se ostvaruje opšteće, ali on je osobito kategoričan u opštenju posredstvom knjige koja predstavlja vid opštenja sa najjačim individualnim obeležjem pošto čitalac neminovno ostaje sâm sa piscem onda kada čita njegovu knjigu.¹¹⁾

Međutim, sasvim je očigledno da je postojanje povratne sprege bilo dovedeno u pitanje onog trenutka kada je bilo upotrebljeno pismo i kada je publika postala brojnija od grupe ljudi koju pripovedač može oko sebe da okupi, to jest brojnija od onoga što se u rimskoj vojsci nazivalo rečju *manipula*, „ono što se može držati u ruci”, što znači u trenutku kada je ta grupa prerasla broj od četrdesetak ljudi sa kojima se glasom i pokretom ruke može opštiti u svim smerovima. Ratovanje je konkretni čin samo na razini *manipule*: iznad te razine mora se pribegavati apstrakcijama kojima se koriste taktika i strategija. U naše doba brojno stanje *manipule* opet se javlja u kulturno-umetničkim društvima, u broju učesnika na skupu koji se naziva „okrugli sto”, i u seminaru, i možda će ti oblici rada moći da izvuku književnost iz izolacije u kojoj se ona nalazi.

Nije čudno što se sredinom XX veka drama ukazala kao najživljiji deo književnosti, a verovatno i kao onaj njen deo koji je, u najdubljem smislu reči, okrenut najširim slojevima iako se, kao što znamo, pozorište i dalje služi zanatskom tehnikom koja je manje prilagođena masovnom opštenju nego, na primer, džepna knjiga. Simptomatično je da je Žan-Pol Sartr izabrao da u drami a ne u romanu saopštava svoje ideje. Stvar je, naime, u tome što između pozorišta i pisane književnosti postoji ista razlika kao između poezije i proze. Pozorište nije sredstvo opštenja, nego opštenje, i to na nekoliko razina. Grupa ljudi koju sačinjavaju glumci i gledaoci ostaje u onim okvirima u kojima je ostvarljivo opštenje glasom i pokretom. Čak i ako ne prisustvuje pred-

¹¹⁾ Problemi koji se postavljaju u vezi sa „zvučnim fonom” i „povratnom spregom”, u naizgled veoma različitim područjima, bili su razmotreni na tri značajna skupa održana u toku poslednjeg tromesečja 1969. godine: na skupu za proučavanje reklame, održanom 22. oktobra u Marliju, na simpoziju o televiziji koji je Belgija radio-televizija organizovala u Bruselu od 26. do 30. novembra, i na sastanku Lige za mentalnu higijenu, održanom u Parizu 29. i 30. novembra.

stavi svog komada, pisac nije izolovan jer su-deluje barem isto onoliko koliko i reditelj nje-govog komada u kolektivnom stvaranju. U nekadašnjim španskim pozorišnim trupama reditelje su nazivali rečju *autor*, a pisca komada rečju *poeta*. S druge strane, svako pri-kazivanje jednog komada u pozorištu pred-stavlja izvoran doživljaj i za gledaoce i za glu-mce u isti mah. Svaki put na pozornici biva ustrojen i izgrađen jedan istovremeno nestva-ran i stvaran svet.

Čitalac može samo nasumce da projicira svoje viđenje sveta prema viđenju sveta za koje pretpostavlja da je svojstveno piscu čiju knjigu čita. Isto onako, kao što pisac zamišlja čitaoca na izvestan način, tako i čitalac zamišlja pisača na izvestan način. Poželjno je da te predstave budu tačne, ali je naročito važno da one bu-du saglasne, da se ne isključuju. Opštenje po-moću književnog dela podrazumeva obostranu mitologiju.

Kada su pisac i čitalac savremenici ili suna-rodnici, te mitologije najčešće se napajaju na istim izvorima i stvaraju se od građe koju pru-žaju kritička tumačenja dotočnog književnog dela ili obaveštenja opšte prirode. Može se čak dogoditi da se među njima ostvari sklad i da one jedna drugu pothranjuju u kružnom toku koji je sličan Larsenovom efektu u elektro-akustici, koji se javlja onda kada se mikrofon približi zvučniku sa kojim je povezan. U tom slučaju delo više ne predstavlja jedan jedini zvučni signal sa izvesnim značenjem, nego predstavlja šum. Tako nastaju književne mode — bajronizam, na primer, koji je nastao izme-
du 1812. i 1815. godine

Mitologija čitaoca koju pisac za sebe stvara mahom je protivrečna. Čitalac *kome* on piše i čitalac *za koga* piše retko kad su jedna te ista osoba. O čitalačkoj publici prema kojoj njegov izdavač nastoji da usmeri njegovu knjigu on stiče približnu predstavu koja počiva na pret-hodnim iskustvima, na pismima koja mu čitao-ci šalju, na komentarima koje čuje ili čita. Ta predstava postaje opsessivna i sposobna da iza-zove Larsenov efekat samo onda kada je pišće-va knjiga doživela veoma veliki uspeh. Zauz-vrat, publika-sagovornik, kojog se pisac obra-ča, za njega je istovremeno prisutnija i nes-tvarnija od one prve publike. Ona može imati nerazaznatljivo lice „potomstva“ ili nepozna-tih ljudi koji će na nekom dalekom žalu ot-kriti tu u more bačenu bocu, ali to lice se po-nekad pretvara u određenu fizionomiju, postaje reljefno. Pisac na njemu svesno ili nesvesno razaznaje skriveni kostur, i iza izraza koji se na njemu brzo smenjuju uočava stvarnost iz-

raženih sukoba. Mitska predstava o toj publici tada možda dobija širu, trajniju vrednost, možda se približava onom univerzalnom čitaocu prema kome stremi celokupna književnost nikada ne uspevajući da do njega dopre.¹²⁾

Čitalac se sukobljava sa manje teškoća dok gradi svoju mitologiju o piscu. Pre svega, ako je završio neku tradicionalnu srednju školu ili neki tradicionalni fakultet, za vreme tog školovanja nastavnici su mu, tumačeci književna dela, dali i uputstvo kako da ih čita, rekli koje su „prave“ piševe namere i šta o njima treba da misli. Tu nije uvek posredi obmana, ali je često u pitanju beskorisno znanje. Dozmati kakav je čovek stvarno bio neki pisac, to predstavlja ostvarljivu, ali potpuno proizvoljnu intelektualnu akrobatiju. Sa književnog stanovišta gledano, traženo je da se ustanovi šta se sa njegovim delom može učiniti. Međutim, ono što se sa njegovim delom može učiniti u nekoj drugoj istorijskoj situaciji — u drugoj društvenoj ili etničkoj grupi, u drugom veku, drugoj civilizaciji — neminovno se razlikuje od onog što je pisac svesno želeo da se učini sa njegovim delom.

Označitelj se uvek može odgonetnuti sa izvesnom tačnošću, dok to nije moguće onda kada je u pitanju označeno, jer to odgonetanje zavisi od čitavog jednog niza skupa iščezlih konotacija, zaboravljenih iskustava i onog sistema neizrecivih očiglednosti koji svako društvo stvara za svoju sopstvenu upotrebu.¹³⁾ Italijanska izreka *Traduttore, traditore* ne predstavlja praznu formulu, nego iskaz kojim se potvrđuje postojanje jedne neizbežne činjenice. Svaki prevod predstavlja izneveravanje izvornika, ali to izneveravanje je možda stvaralačko onda kada omogućava označitelju da nešto označava čak i ako je ono izvorno označeno postalo neoznačljivo. A, svako čitanje dela izvan konteksta u kome su ona stvorena — a tako većinu dela čitaju oni koji nisu intelektualci — predstavlja u izvesnoj meri prevodenje.

To, drugim rečima, znači da je besmislena rasprava koja se neprestano vodi o prilagođavanju književnih dela. Prilagođavanje dela predstavlja samo osoben vid njihovog čitanja.

Projicirajući u par Hektor-Andromaha mitologiju vojnika koji je učestvovao u prvom svet-

¹²⁾ U vezi sa prethodnim stranicama vidi u R. Escarpit, *Sociologie de la littérature*, Paris, 1958, pp. 98—108.

¹³⁾ Čini nam se da na tom pojmu očiglednosti počiva misao Rože Kajoa, a naročito u zbirci njegovih ogleda objavljenoj pod naslovom *La Communion des écrits*, Mexico, 1943. Taj pojam pokušali smo delimično da opišemo u našoj knjizi *L'Humour*, Paris, 1960, pp. 93—95.

skom ratu i ratne udovice, Žirodu je svakako izneverio Homera, ali je njegovo delo približio novim čitaocima udahnuvši mu pravi život. Može se čak dogoditi da onaj ko prilagođava neko delo odbaci ono što je njegov pisac smatrao bitnim, a zadrži ono što je sporedno. Tako su adaptatori *Robinzona Krusoa* i *Guliverovih putovanja* zadržali u svojim adaptacijama samo pomorski i egzotični, ukrasni okvir iz tih dela, prenebregnuvši pri tom — zato što im se činilo da se ono teško može preneti — njihovo dubinsko, implicitno značenje. Sovjetski scenaristi su s lakoćom izmisili jednog Gulivera koji učestruje u klasnoj borbi, dok se neobični Robinzonovi doživljaji već tri veka koriste za ilustrovanje svakojakih ideologija koje sa Defoom prividno nemaju nikakve veze.

On sa njima samo prividno nema nikakve veze, jer se ne može izneveriti bilo koje delo, niti se jedno delo može izneveriti na bilo koji način. Svaki informativni tekst može se potpuno pogrešno protumačiti, ali tada je informacija koju on prenosi potpuno eliminisana. Samo na književno delo mogu se nakalemljivati nova značenja a da pri tom njegov identitet ne bude uništen.¹⁴⁾

Tako dolazimo do četvrtog merila za određivanje književne osobenosti: *književno je ono delo koje se „može izneveriti”, kojim se do te mere može raspolagati da mu se u nekoj drugoj istorijskoj situaciji sme pripisati — a da ono pri tom ne izgubi svoj identitet — smisao koji se razlikuje od očiglednog smisla koji je ono imalo u istorijskoj situaciji u kojoj je nastalo.*

Ta njegova raspoloživost nije, razume se, neskrpna. Dela koja nazivamo delima neprolazne vrednosti jesu dela čija skrivena sadržina još nije u potpunosti otkrivena. Možemo samo reći da je jedno delo utoliko „književnije” — to jest da je ono sa književnog stanovišta „dobro” — ukoliko je njegova raspoloživost, pa prema tome i njegova komunikativna moć trajnija i veća.

Na ovom zapažanju može se zasnovati jedno vrednosno merilo. Pomoću njega se, u svakom

¹⁴⁾ Vidi R Escarpit, "Creative Treason" as a Key to Literature, op. cit. „Mogućnost izneveravanja književnog dela” počivala bi na moći koju ono poseduje da odoleva potpunom odstranjuvanju entropije iz njega. Tu moć J. Kristeva ovako definiše u svom članku („Problèmes de la structure du texte”) (*Nouvelle Critique*, april 1968, p. 55): „Neki sovjetski semiotičari, na primer, ‘koji se u svojim istraživanjima oslanjaju na teoriju informacije, napominju da je „književan“ onaj diskurs iz koga nije odstranjena entropija, drugim rečima onaj diskurs čiji je verovatni smisao mnogostruk, otvoren, nedefinisan. Čim se iz njega potpuno odstrani entropija, dakle onda kada je smisao konačno utvrđen, diskurs se više ne opaža kao književan.

slučaju, može objasniti zašto neko delo može u jednom razdoblju i na jednom mestu da doživi izvanredan uspeh odmah pošto se pojавilo a da potom zauvek padne u zaborav, dok neko drugo delo može da, neprimećeno, obide ceo svet i preturi stotine godina preko glave da bi se iznenada pojavilo, kao izbor koji šiklja, među širokim čitalačkim masama o kojima njegov tvorac nije mogao ni da sanja. Ko danas čita Kazimira Delavinija (Casimir Delavigne), koji je oko 1830. godine bio jedan od najpopularnijih pisaca u Francuskoj, dok je u to isto vreme Stendal, koga su njegovi savremenici slabo poznavali, pisao za *happy few* roman *Crveno i crno*, koji je samo u toku 1966. godine bio ponovo objavljen u Nemačkoj, Mađarskoj, Japanu, Poljskoj, Rumuniji, Velikoj Britaniji, Čehoslovačkoj, Turskoj i Sovjetskom Savezu, a dva puta u Španiji i Italiji? Etjen de Žui (Etienne de Jony), pisac iz istog razdoblja, koji je u vreme kada je živeo i pisao bio slavniji od Stendala, pao je u Francuskoj posle svoje smrti potpuno u zaborav, a potom je jednoj generaciji španskih i latinoameričkih *kostumbriста* služio kao uzor.

Bilo bi, zacelo, opasno ograničavati književnu vrednost dela na uspeh koji je ono postizalo u različitim razdobljima. Njegova vrednost može da proizlazi i iz neposrednog opštenja, koje omogućava svakoj jedinki iz neke društvene grupe da u čitanju nalazi svakog dana materijal za dijalog između svoje slobode, s jedne strane, i, s druge strane, slike jednog vida date istorijske situacije, sagledanog posredstvom pišeće svesti. Ali nije izvesno da se ta vrednost može pominiti s onim što je naše kulturno društvo u stanju da zamisli kao književnost.

Uklapanje sociološkog u književno

Iz onoga što smo do sada rekli može se izvući zaključak da su književnosti kao *procesu* svojstveni *projekat, medijum i čitaočev postupak*.

Projekat je sirovo delo onakvo kakvog ga je pisac zamislio, htio da napiše i ostvario. Pre bilo kakvog pišećevog pokušaja da se izrazi, dešlo i pišećeva svest već u velikoj meri prevazilaze svoje okvire. Projekat je ona tačka u svesti u kojoj se oni ukrštaju, i sociološko u njemu preteže nad psihološkim, jer je, da bi se on ostvario, potrebno da ga pisac dijalektički strukturiše na razini izraza i na razini sadržine. U tradicionalnim genetičkim kritikama istraživači razmatraju samo primarno sučeljavanje „forme“ i „sadržine“ ne videći pri tom da je tu u pitanju neka vrsta igre „pet igrača i četiri čoška“ u kojoj pisac treba da se ulhvati u koštač sa teškoćama u prostoru s one strane jezika da bi

svoj način pisanja postavio ispred onog što istorija „upisuje” u njegov svet, da se uhvati u koštač sa teškoćama u području raspoloživosti sadržine da bi jedinstvenost svog viđenja sveda postavio ispred struktura date istorijske situacije i u isti mah usmerio dijalektiku između izražavanja i sadržine ka traganju za stajnjima ravnoteže između reči-stvari i reči-znaka koja se neprestano uzajamno smenjuju i neprestano bivaju dovođena u pitanje. Pomoću tog četvorostranog rasporeda može se ostvariti bezbroj kombinacija koje su sve od reda jedinstvene i originalne, a među njima su najknjiževnije — kada se ocenjuju polazeći od merila koja smo usvojili — one u kojima je najveća mogućna istoričnost spojena sa najvećom mogućnom individualnošću i najvećom mogućnom izražajnošću.

Medijum je knjiga ili barem pisani dokument. Na razini medijuma književnost kao aparat, o kojoj će kasnije biti reči, podudara se sa književnošću kao procesom. On predstavlja neku vrstu prese koja linearno koduje višedimenzijsko delo. Pored toga, piščev jezik se u njemu stapa sa pomoćnim jezicima koji se, da se poslužimo terminologijom kojom se lingvisti služe, izražavaju na planu „sintagmi” (tu je u pitanju knjiga sa svojim materijalnim ustrojstvom) i na planu „sistemâ” (tu su u pitanju način na koji je tekst odštampan, povez, biblioteka u kojoj je dotična knjiga objavljena, itd.). I u jedne i u druge utisnut je pečat istorijske situacije u kojoj je knjiga nastala. *Svitak* od papirusa, krhak i oblikom prilagođen neprekidnom čitanju (njega su čitali klericili književno obrazovani diletanti), čvrsti *codex* od pergamenta koji je takođe bio prilagođen svojoj nameni (ona se sastojala u tome da on svakodnevno služi kao izvor obaveštenja čitaocu koji je bio manje obrazovan od one dve maločas pomenute vrste čitalaca) i štampana knjiga, taj tipični proizvod industrijske, odgovaraju izvesnim oblicima društva čiji skriveni pečat nose, bez obzira na to kakva im je tekstualna sadržina. S druge strane, omot knjige, njen format i njena cena otkrivaju — bez obzira na to kakvo osobeno značenje imaju — na kome je stupnju organizacije društva ona proizvedena.

Ostaje nam da govorimo o čitaočevom postupku. Čin čitanja u osnovi predstavlja reprodukovanje onoga što je bitno u činu pisanja, ali čitalac nema nikakav projekat, nego poseduje izvesnu predispoziciju. Ona proističe iz obrazovanja koje je dobio u školi, iz iskustva koja je do tada stekao čitajući druge knjige, njegove obaveštenosti, a pre svega iz skupa problema sa kojima se sâm suočava. Psihološko je tu usko povezano sa društvenim. Problemi po-

lazeći od kojih čitalac odgoneta značenje knjige koju čita i dograđuje delo u onim njegovim vidovima koji ga se lično tiču, mogu se nalaziti u ravni njegove svesti ili njegove podsvesti, mogu biti ili ne biti izraženi, ali oni uvek nose pečat njegove ličnosti. Čitajući delo čitalac se istovremeno kreće na dva plana: s jedne strane, na planu pojmovnog mišljenja i objektivne uobrazilje — a oni su oboje socijalizovani — i, s druge strane, na planu sanjarenja, opsesija i frustriranosti, s tim što svi oni izražavaju njegovu slobodu u situaciji koju dotična knjiga svodi na osoben doživljaj. Velika razlika između čitaoca i pisca sastoji se u tome što za pisca psihološko *prethodi* formulisanju dela pa se, prema tome, gotovo u potpunosti nalazi izvan procesa, dok za čitaoca ono predstavlja jedan od bitnih elemenata njegove predispozicije onda kada on pristupa delu i kada se uključuje u proces zahvaljujući kome ono nastaje. Stoga je pojmljivo što izvesna ravnoteža — bilo da je tu u pitanju potpuno podudaranje ili suprotstavljanje — treba da se uspostavi između čitačeve predispozicije i stava tog društvenog proizvoda koji knjiga predstavlja. Ovde ponovo, ali u drugačijem obliku, otkrivamo onu igru „pet igrača i četiri čoška“. Čitalac može samo svesno da se suoči sa delom da bi svoju misao postavio pred jednu formalizovanu sadržinu i da bi svoju slobodu postavio pred svoju sopstvenu predispoziciju, ali u isti mah mora, uporedo sa dijalektikom reči-znaka i reči-stvari snažno da doživi dijalektiku svesnog i nesvesnog. Iz tога očigledno proizlazi da isti čitalac može da čita isto delo na bezbroj načina.

U čitanju kao procesu povratnu spregu obezbeđuju prevod, adaptacija, ilustracija, jednom reči sve ono što predstavlja *delo nakalemljeno na izvorno delo*. Posrednik najpre čita dato delo, a zatim na osnovu svog doživljaja tog dela stvara predstavu o pišćevom projektu, koji prihvata kao svoj sopstveni projekat i ostvaruje onako kao što je pisac ostvario projekat od koga je bio pošao. On može da se uključi u proces stvaranja dela u stadijumu zamišljanja dela ili u stadijumu „igre četiri čoška“, i u tom slučaju može da odbaci dva „čoška“ prihvatajući kao objektivnu datost sadržinu dela onakvu kakvu je on opaža. To je razlog što postoji, kao što to Žorž Munen (Georges Mounin) kaže u jednom svom delu, prevodi koji su nastali kao plod čitanja izvornika kroz „providne naočare“ i prevodi koji su plod čitanja dela kroz „obojene naočare“¹⁵⁾. Ali ma kakvog tipa bili prevod, adaptacija i ilustracija jednog dela, oni svakako predstavljaju vid povratne sprege, to jest uklapanje iz čitanja proizašlog doživljaja-

¹⁵⁾ G. Mounin, *Les belles infidèles*, Paris, 1955, pp. 109 à 156. Vidi od istog pisca i delo *Les problèmes théoriques de la traduction*, Paris, 1963.

ja u dato delo na razini načina pisanja. To je toliko neosporno da filmska, radiofonska i televizijska adaptacija nekog dela ili njegova adaptacija za strip predstavljaju *sastavni deo* čitanja i da se čitačev stav može definisati na osnovu njegovog reagovanja na „film snimljen po dotičnoj knjizi“ ili „knjigu napisanu na osnovu dotičnog filma“. Pored toga, to je razlog što se knjiga osavremenjuje prevedom koji čitačevu istorijsku situaciju uvodi u projekat i u njegovo ostvarivanje: često se dogada da neko klasično remek-delo doživi u prevodu ogroman uspeh u celom svetu, dok je u izvornom obliku, u zemlji u kojoj je nastalo, ono bilo relativno nepristupačno širokim krugovima čitalaca. Čim je treba primeniti na knjigu tehnika *rewritinga*, to jest prerade, čija je primena dopuštena onda kada je u pitanju prilagodavanje književnih dela audiovizuelnim sredstvima opštenja, izaziva zgražanje onih koji se drže tradicionalnih stavova koji potiču iz vremena inicijatičke kulture, ali pošto je knjiga sada ušla u mrežu masovnog opštenja, ne postoji nikakva nepremostiva teškoća zbog koje se ta tehnika ne bi mogla na nju primenjivati.

A sada treba da usmerimo našu pažnju na književnost kao aparat. Kao takva, ona podrazumeva *proizvodnju, tržište i potrošnju*.

Proizvodač je čovek koga ćemo označiti sveobuhvatnom rečju „izvodač“, to jest poslovni čovek koji odlučuje da objavi izvesno delo i koji preuzima brigu o njegovom štampanju i rasturanju. U stvari, specijalizovanje izdavača (koji je ranije bio štampar ili knjižar) počinje od kraja XVIII veka, i danas je uočljiva težnja da se njegova delatnost rasporedi na dve oscbe — na izdavača u užem smislu reči koji zaključuje ugovor s piscem, i oligopolističkog distributera koji taj proizvod plasira na tržištu.

Književni proizvod je plod niza odabiranja izvršenih pomoći raznih društvenih, ekonomskih i kulturnih filtera među projektima koje su pisci ostvarili pretvorivši ih u dela. Taj ostvareni piščev projekat propada ako ga još pre pokretanja tog mehanizma odabiranja neki izdavač ne prihvati. S druge strane, knjiga uopšte i književno delo u velikoj meri izlaze iz okvira u koje se stavljuju. Među knjigama objavljenim u celom svetu samo 20%—25% naslova i 15%—20% primeraka smatraju se književnim delima¹⁰⁾ što ne znači da se one ostale ne uklapaju u književnost kao proces.

¹⁰⁾ To jest svrstava se u VIII grupu Djuijeve decimalne klasifikacije koja odgovara XXI grupi nove Uneskovе klasifikacije. Ne postoji nikakvo strogo meroilo na osnovu koga se ova ili ona knjiga može svrstati u te kategorije, i dovoljno je zaviriti u Uneskov *Index Translationum* da bi se video kako isto delo može da bude svrstano u grupu „Književ-

U zemljama sa tržišnom ekonomijom izdavač procenjuje svaki rukopis držeći se opštег mera ekonomske rentabilnosti. On od pisca otvarača kupuje ona njegova dela za koja misli da će se dobro prodavati na tržištu. Način isplaćivanja autorskog honorara određuje se ugovorom. Tu može biti u pitanju prosto-naprosto otkupljivanje autorskih prava odsekom, a može čak biti u pitanju i uspostavljanje prikrivenog "najamnog" odnosa onda kada pisac poseduje "zaštitni znak" koji je dovoljno pouzdan da bi izdavač pristao da redovno ulaže svoj kapital u njega. Otuda izdavač sputava pisca koji se nalazi u dvomislenom položaju pošto je njegov projekat upravo plod dijalektike u kojoj on ispoljava svoju individualnu slobodu. Ta protivrečnost obično se prikriva pomoću jezičkog dovijanja koji taj ekonomski odnos predstavljaju kao kulturni odnos.

Pored toga, kada su u pitanju književna dela, odabiranje rukopisa na osnovu ekonomskih razloga dopunjava se odabiranjem-razvrstavanjem po vrednosti koje vrši elitistički nastrojena zajednica intelektualaca, koja kod izdavača upućuje svoje predstavnike: to su glavni urednici, savetnici, stalni recenzenti, ili prosto-naprosto izdavačevi poznanici. Događa se čak — to obično ima teške posledice — da je izdavač intelektualac. Književnim delom smatra se ono delo koje su kao takvo videli ti prethodni cenzori koji, bilo da se objektivno suprotstavljaju ili ne suprotstavljaju vladajućoj klasi, reproducuju njene ponekad oprečne, ali uvek u jedan sistem zatvorene različite ukuse. U socijalističkim zemljama ti cenzori obično predstavljaju vladajuću ideološku grupu, a po vrhu toga poseduju ekonomsku moć koju poseduje izdavač u kapitalističkim zemljama.

Taj razgranati, ali vrlo koherentni žiri ne zadovoljava se samo odabiranjem datog proizvoda, nego i podstiče njegovo stvaranje, doprinosi, dajući savete piscu, da on ispadne što bolji, "pripitomljava" ga učvršćujući ga u razne biblioteke. On ide čak toliko daleko da dopušta genetska istraživanja u onim poluzvaničnim ili ilegalnim laboratorijama koje se označavaju rečju „avangarda“, s tim što pušta da propadnu čudovišni proizvodi, proizvodi koji nisu u stanju da se održe ili koji ugrožavaju red u književnosti, dok one ostale pridružuje fondu knjiga koje se mogu plasirati na tržištu.

Književno tržište bilo bi relativno jednostavno da književnost nije ono što jeste. Knjiga se

nost" u jednoj, a u grupu "Prirodne nauke", ili "Istorijska filozofija" u nekoj drugoj zemlji. S druge strane, u vezi s tim postavlja se pitanje da li su docičnu knjigu čitaoci shvatili kao književno delo u zemlji u kojoj je ona kao takva uvedena u kataloge, i zašto su je shvatili kao takvu.

može prodati kao i bilo koji drugi proizvod ako zadovoljava neku potrebu koja se može otkriti, kao što je to slučaj sa knjigom-predmetom ili funkcionalnom knjigom. Kada je u pitanju prodaja enciklopedija, školskih knjiga, knjiga posvećenih kulinarstvu i pornografskih knjiga, mogu se izraditi studije tržišta, davati prognoze i praviti planovi. Pošto je odgovor koji čitaoci daju kada se suoče sa takvim knjigama institucionalizovan ili stereotipan, za njega važe statistički zakoni. Na žalost, u književnom procesu je, kao što znamo, svaki čin čitanja svake jedinke jedinstven i nezamenljiv. Njegova povezanost sa ostalim činovima čitanja iste jedinke, ili na činovima čitanja nekih drugih jedinki u najvećoj meri je slučajna. Otuda je — čak i ako se čitaočevo ponašanje označi dvočlanom formulom: „kupuje datu knjigu” ili „ne kupuje je” — veoma teško zaključiti na osnovu te odluke da li će on kupiti ili neće kupiti neku drugu knjigu. Izdavanje književnih dela predstavlja delatnost koja se *per definitionem* ne može programirati. Međutim, svaka izdavačka delatnost neminovno zahteva, da bi opstala, makar i najskromnije programiranje. Ta protivrečnost dovodi do toga da izdavači književnih dela nastoje da obrate njihovog čitaoca pomoću neknjiževnih motivacija, to jest oslanjajući se na navike, snobizam, razmetljivu potrošnju, na osećanje kulturne krivice, ili lukavo koristeći ono što se nalazi iza jezika, onu marginalnu oblast skrivenih struktura, u koju su, pored ostalog, uklopljene društvene prinude što kod čitaoca stvaraju potrebu da ublažava polusvesne opsese što izviru iz osećanja nesigurnosti koje se može statistički odrediti: tu su u pitanju opsednutost mišlju o bolesti, o čuvanju zaposlenja, bračni problemi, strah od rata, itd.

Pored toga, to programiranje se *a posteriori* učvršćuje specijalizovanjem distribucionih kruševa, koje se geografski uklapa u mrežu knjižara, prodajnih mesta i biblioteka.¹⁷ Ta mreža potpuno se podudara sa društveno-ekonomskim ustrojstvom i njegovom kulturnom kopijom. Knjižara može da ponudi kupcu, a biblioteka čitaocu samo mali deo objavljenih knjiga. Stoga knjižar i bibliotekar moraju da izvrše odbir koji se poklapa sa izdavačevim izborom (osobito zato što neka dela dobijaju *ex officio*), ali na njega se nadovezuje drugi odbir koji se zasniva na predstavi koju su oni izgradili o svojim čitaocima. Ta predstava delimično zavisi od statusa koji oni pripisuju svojoj knjižari ili biblioteci, a delimično od

¹⁷⁾ Učinjeno je više pokušaja da se te mreže definišu; to nastojanje je naročito vidljivo u radu R. Eskarpia i N. Robin *Atlas de la lecture à Bordeaux*, Centre de sociologie des Faits Littéraires, 1963, i u *Livre et lecture à Lyon*, zbornik radova koji je uredio A.-Z. Marten (Bibliothèque municipale de Lyon, 1968).

onoga što oni mogu da znaju o sklonostima sa-
mih čitalaca. Međutim, ta sklonost može se
ispoljiti samo ukoliko raspolaže jednim jezi-
kom i komunikacijskim kanalima, a to je slu-
čaj sa zajednicom intelektualaca, na koju se
knjižar ili bibliotekar obično uglavnom osla-
njaju. Kada je, pak, u pitanju ogromna većina
koju predstavljaju „nemi čitaoci”, pitanje
odbira knjižar i bibliotekar rešavaju bilo os-
lanjavajući se na statističku povratnu spregu
koja uništava književnu specifičnost tog pro-
cesa i propušta samo ono što se naziva „knji-
ževnošću nižeg reda”, bilo ograničavajući po-
nudu na proizvode sa kojima se izlažu najma-
njem riziku, to jest na bestselere i klasična
dela. U katalogu književnih „džepnih biblio-
teka” u kojima se gotovo sistematski izbegava
objavljanje nepoznatih dela pominju se
se samo proizvodi ta dva tipa.

Bestselerima i klasičnim delima zajedničko je
to da predstavljaju „osnove knjige”¹⁸/ koje
omogućavaju neprekidno ulaganje, dok proda-
ja novih knjiga teče tako da je nerentabilno
štampati ih ponovo odmah po isteku razdoblja
u kome su ona doživela uspeh, ma koliki on
bio.

Pitanje uspeha koji knjiga postiže kod čitala-
ca predstavlja složeno pitanje. Razmotrimo ovde
samo ono što je u vezi sa preživljavanjem
knjige koje, kao što znamo, igra važnu ulogu
u književnom procesu. To preživljavanje, kao
mogućnost da delo bude ponovo čitano u ne-
koj novoj istorijskoj situaciji, uslovljeno je
preživljavanjem kao održavanjem njegove po-
nude na tržištu. Samo delovanje ekonomskog
činioca odstranjuje sa tržišta 90% objavljenih
dela. Među preostalim knjigama grupe koje
usmeravaju književno mnenje, a pre svega kri-
tika i univerzitetski nastavnici književnosti,
opet odbacuju 90%. Posle dvadeset godina 1%
objavljenih dela uživa glas „klasičnih dela” i
biva učvršćen u neprikosnovenu listu koja pred-
stavlja stereotip književne kulture, ono što se
u stvari na Univerzitetu naziva rečju „knji-
ževnost”. Slobodni čin čitanja omeden je us-
kim okvirima te antologije koja je, istini za
volju, u raznim epohama postala materijalno
zнатно pristupačnija zahvaljujući knjigama ko-
je su prodavali putujući prodavci knjiga, a u
bližoj prošlosti zahvaljujući džepnoj knjizi, ali
čija struktura ostaje kruta, a zaštitni bedemi
budno čuvani. Tu je u pitanju *kleros*, kulturno
nasleđe, koje univerzitetski nastavnici — a
oni su neposredni naslednici klerika — čuva-
ju od neposvećenih ritualima posvećivanja,
to jest pismenim sastavima iz književnosti na
školskim ispitima ili na konkursima.

¹⁸) O pojmu osnovne knjige vidi *La Révolution du Livre*, op. cit.

„Potrošnja” književnih dela, ta treća „spona” u književnosti posmatranoj kao aparat, očigledno zavisi, kada su u pitanju u prošlosti napisana dela, od određenog viđenja književnog života. Oba ta viđenja odredena su izvesnim brojem činilaca: intelektualnim nivoom čitalaca, njihovom školskom spremom, društveno-profesionalnim statusom, stambenim prilikama. Za veliki deo stanovništva ona se svode na dva stereotipa, na školski i na informativni tip čitanja, ali mogu postojati i njihove ideološke ili regionalne varijante.^{10/}

Od kako su se pojavila audiovizuelna sredstva za masovno opštenje, ta situacija počinje pomalo da se menja i čitanje se uklapa u sveukupnu potrošnju kulturnih dobara čija je unutrašnja dinamika još slabo proučena. Filmske, radiofonske, i naročito televizijske adaptacije duboko su uticale na viđenje književnosti. Stripovima se osavremenjuju dela napisana u prošlosti, a reportaža i reklama popularišu pisca i njegovo delo kao i svaki drugi zaštitni znak. Pre nego književni život koji, u stvari, predstavlja samo deo njegove sadašnjosti, potrošač kulturnih dobara vidi pred sobom ogromni „jelovnik” koji se nudi njegovoj gladi za dokolicom. U tom jelovniku književna dela predstavljaju čuvena jela, ali on zazire od njihovog neobičnog ukusa i boji se da se ona teško vare. On u njima vidi nešto što njegov društveni status obavezno zahteva, i preporučuje ih drugima, čak i ako sâm više voli jednostavnije i običnije ukuse. On se vrlo teško upušta u istraživanje i eksperimentisanje u oblasti književnosti, prepustajući to radije znalcima, to jest intelektualcima. Istini za volju, i sami intelektualci često se dvojako ponašaju: o književnosti govore kao znalcima, a pri odabiranju knjiga koje će čitati ponašaju se kao potrošači.

Međutim usred tog difuznog kulturnog opšteta, tog neprekidnog „čitanja” koje pokreće sva čula, knjiga se izdvaja nečim što je samo njoj svojstveno: ona je predmet koji se kupuje i čuva. Čak i kad je stavljena na policu biblioteke, ona i dalje predstavlja nešto što se može u nekoj prilici pročitati. Posedovanje tog potencijala je znak kulturnog bogatstva. Sa tim posedovanjem moglo bi se uporediti jedino posedovanje ploče ili kasete kada su u pitanju audiovizuelna sredstva. Ali kada je knjiga u pitanju, na to posedovanje knjižnog potencijala nad-

^{10/} To jasno proizlazi iz ankete koju su među mlađim regrutima iz Cetvrte vojne oblasti izvršili saradnici Instituta za masovnu književnost i masovne umetničke tehnike. Vidi *Le Livre et le Conscription*, Paris, 1966 ch. IV, pp. 81 à 92. Taj tekst je preštampan u zborniku *Littérature et Société*, Bruxelles, 1967, pp. 151–165 zajedno sa diskusijom koja je vodena pošto je on pročitan na simpozijumu koji je Lisjen Goldman organizovao na Institutu za sociologiju Slobodnog briseiskog univerziteta.

vezuje se čitav jedan skup inicijatskih i elitičkih konotacija iz prošlosti. To je glavni razlog što je popularnost „knjige namenjene članovima kluba čitalaca” rasla uporedo sa popularnošću „džepne knjige” i što će, kako izgleda, odneti prevagu nad njom.²⁰ Džepna knjiga je vezana za izdavanje knjiga u seriji koja omogućava njihovo ravnomernije prodavanje. Kada se ta ravnomernost potencijalno postigne, knjiga koja je namenjena članovima kluba čitalaca ponovo uvodi čin individualnog opredeljivanja u sferu koja se nalazi s one strane zadovoljavanja najneophodnijih duhovnih potreba. Ta knjiga pristaje društvu u kome je sve potpuno automatizovano i u kome jedinka veruje da ponovo stiče izgubljenu slobodu: ona može — čak i ako to ne čini — da izabere pruživši ruku knjigu koju želi da pročita, kao što pritisnuvši određeno dugme bira emisiju koju želi da gleda na svom televizoru, ili kašto u svom zamrzivaču bira neko jelo za obed.

To stanje postoji, razume se, samo u onim zemljama u kojima tržište knjige zadovoljava najneophodnije potrebe. Međutim, čak i u tim zemljama postoje mnoga područja u kojima te potrebe nisu zadovoljene. U svetu, i u samoj Evropi, ima oblasti u kojima vlada glad za književnim delima, ali nikako nije izvesno da je aparat koji smo upravo opisali u stanju da utcli glad. Naprotiv, sve, kako izgleda, ukazuje na to da jaz između razvijenih i nerazvijenih zemalja teži da se proširi i u ovom području kao i u nekim drugim područjima.²¹ Književni proces može da krene nekim drugim putevima. Aparat predstavlja samo nadgradnju koja je nastala u izvesnom položaju u kome se nalaze ljudska društva, dok piševo projekat i čitaočev postupak jedan drugog prizivaju i jedan drugom odgovaraju u dijalogu koji se ne prestano ponovo zapadeva u samom središtu društvenog opštenja.

Oblasti proučavanja i metodi

Uklapanje sociološkog u književno nije, kao što vidimo, jednostavna stvar upravo zato što je pojam „književnost” nekoherentan pojam. Prejednostavljajući stvari, mogli bismo reći da

²⁰) Da bismo ograničili važnost ove procene, dodajmo da ona počiva isključivo na očiglednim promenama u ukupnom prometu.

²¹) 1950. godine, sve zajedno uzete nerazvijene zemlje predstavljale su 37,7% odraslog pismenog stanovništva sveta i u njima je bilo objavljeno 25% od ukupnog broja u svetu odštampanih „književnih“ dela. 1965. godine, stanovništvo tih istih zemalja predstavljalo je 47% odraslog pismenog stanovništva sveta, dok je u njima te godine bilo objavljeno manje od 20% od ukupnog broja u svetu odštampanih „književnih“ dela. Vidi R. Escarpit, *Littérature et Développement*.

na razini procesa sociološko predstavlja vid književnog, a da na razini aparata književno predstavlja vid sociološkog.

Prema tome, kada se stvari posmatraju sa stanovišta istraživanja, postoje dva naizgled nespajiva unapred zauzeta stava: proučavati književnost u okvirima društva, i proučavati društvo u književnosti. U vezi s tim naposletku se postavlja pitanje istraživačeve motivacije. Šta on nastoji da razume? Na šta želi da utiče? S druge strane, u vezi s tim postavlja se pitanje istraživačkog stava. Na koje se stanovište on postavlja? Od kog problematičnog doživljaja on polazi?

Zbog svega toga oblasti proučavanja i metodologije krajnje su složene. Kao prvo sveobuhvatno viđenje ove problematike možemo navesti viđenje Rene Veleka (Rene Wellek) koji u svojoj *Teoriji književnosti*²²/ na književnu činjenicu shvaćenu kao glavni predmet proučavanja primenjuje jednu shemu društvenog opštenja i savetuje istraživačima da pristupe sociološkom proučavanju pisca, dela i čitalačke publike. U ovom triptihu neuporedivo je najrazvijeniji njegov drugi deo, i u njega spadaju plodna istraživanja pripadnika Lukačeve škole, a osobito Lisjena Goldmana i njegovih učenika. Richard Hogart (Richard Hoggart) i njegovi saradnici iz birmingenskog Centra za savremena kulturološka proučavanja zaslužuju priznanje što su se poduhvatili da proučavaju ona druga dva vida pomenutog problema. Tom opštem stavu svojstveno je da istraživači polaze od književnog, potom primenjuju na njega socio-lošku metodologiju da bi, naposletku, dospeli do socijalizovanog književnog.

Sartrova knjiga *Šta je književnost?* (*Qu'est-ce que la littérature?*) mogla bi se uzeti kao obrazac jednog drugog celovitog viđenja književnosti. Ono se sastoji u tome da se pode od književnog da bi se ono uklopilo u društveno pomouču dijalektičkog metoda koji se istovremeno oslanja na analizu književnog i analizu društvenog. To Sartrovo delo predstavlja samo skicu, ali ono ukazuje na put kojim bi, kako izgleda, hteli da idu svi oni koji sudeluju u nekoj praktičnoj društvenoj delatnosti. Mi lično želeti bismo da iz te perspektive proučavamo ovu problematiku. Društvena praksa, čije su ideoološke sadržine različite, podstiče neka među istraživanjima koja se obavljaju u socijalističkim zemljama (kao što je Madarska) i ona daje svoj pečat kulturnoj strani progra-

²²) R. Wellek and A. Warren, *Theory of Literature*, New York, 1949.

ma širenja knjige u svetu koji UNESKO već nekoliko godina ostvaruje.²³

U Sjedinjenim Državama ispoljio se (takođe neposredno posle završetka drugog svetskog rata) treći stav čiji najbolji obrazac nalazimo u radovima Dž. — H. Barneta (J. — H. Barnett) i B. Berelsona (B. Berelson).²⁴ Taj stav, koji se zasniva na socioološkom proučavanju umetnosti ili psihosocioološkom proučavanju opštenja, sastoji se u tome da istraživač polazi od društvenog da bi mu se, uključivši u njega i književni fenomen, naposletku vratio na kraju svog istraživanja. Oblast proučavanja u kojoj se u ovom slučaju istraživač kreću veoma je složena jer, kao što znamo, postoji veliki broj međusobno protivrečnih načina poimanja književnog fenomena. Jedan od najplodnijih oslanjanja se na modernu lingvistiku i u taj bi pristup trebalo, bez sumnje, uvrstiti radeve de Sisirović sledbenika, a posebno Rolana Barta.²⁵

Preostaje još stav koji se sastoji u tome da istraživač pode od društvenog da bi, idući više-manje određenim putevima, naposletku došpeo do književnog. Treba priznati da do sada ne raspolažemo nikakvim činjenicama na osnovu kojih bismo mogli da tvrdimo da se tim putevima može ići. Stvar je, bez sumnje, u tome što se društveni mehanizmi mogu svoditi na racionalne modele ili na funkcionalisanja određljivih uzajamnih delovanja, dok se istraživači, onda kada jednu od tih shema primene na književni fenomen, naposletku uvek suočavaju sa nesvodljivim ostatkom. Ipak, moguće je da će nam neko rešenje jednog dana doći iz „trećeg sveta“ ili iz Narodne Republike Kine, ali nije izvesno da će u tom slučaju biti u pitanju ono što sada nazivamo književnošću u kapitalističkom ili socijalističkom svetu koji se industrijski razvija.

Ipak, izgleda da u tim raznim viđenjima binoma koji obrazuju društvo i književnost možemo da otkrijemo nekoliko zajedničkih preokupacija. Tako možemo da predvidimo *sociologiju knjige* (shvaćene istovremeno kao me-

²³) Vidi dokumenta koja je UNESKO objavio o skupovima stručnjaka održanim u okviru Programa za širenje knjige (u Tokiju 1966. godine, za Aziju, u Akri, 1968. godine, za Afriku, i u Bogotu, 1969. godine, za Latinsku Ameriku).

²⁴) Vidi posebno B. Berelson, *The library's public*, New York, 1949.

²⁵) U ovom poglavlju naveli smo samo *Le degré zero de l'écriture*, delo objavljeno 1953. godine, zato što članci od kojih se ono sastoji potiču iz vremena iz koga potiču i naša prva razmišljanja o sociologiji književnosti i predstavljaju zajedničku „polaznu osnovu“, ali očigledno je da se čitavo delo Rolana Barta, a posebno njegovi *Essais critiques*, neposredno tiču sociologije književnosti.

dijum književnosti, kao procesa i kao instrument književnosti, kao aparata), *psihosociologiju čitanja i sociologiju književnog dela*, s tim što će svakoj od njih moći da se pristupi bilo kao teoriji, bilo kao praksi.

Potrebitno je, prema tome, da se istraživači služe vrlo prilagodljivim metodološkim postupcima: strukturalna analiza i dijalektika predstavljale bi glavna oruđa pri proučavanju pojedinačnog, dok bi statistička analiza predstavljala glavno oruđe pri proučavanju onoga što je mnogostruko. Otkrivena pomoću raznih postupaka (tu može biti u pitanju individualno čitanje, a isto tako i usmerena ili neusmerena anketa), činjenička građa treba da bude uporedo obrađena iz perspektive raznih disciplina čije područje obuhvata i književne pojave, to jest treba da bude obrađena iz perspektive istorije, lingvistike, estetike, ekonomije, itd., s tim što se sve te obrade međusobno povezuju i uskladjuju pomoću privremenih radnih hipoteza u kojima mogu da se ispolje nesvesne istraživačeve motivacije.

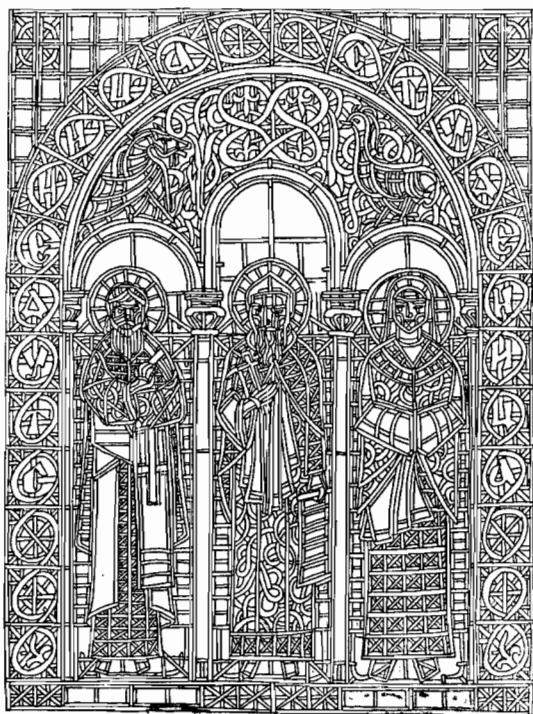
To znači da za sada ne može postojati jedna sociologija književnosti. Mi se još nalazimo u stadijumu raskrćivanja terena za istraživanje u kome timovi istraživača počinju da se stvaraju i da stupaju jedni s drugima u dodir. U nekoliko temeljnih, neposredno posle završetka drugog svetskog rata objavljenih dela bile su definisane glavne problematike kojima istraživači treba da se bave. U toku naredne decenije pojavili su se prvi pojedinačni radovi u kojima su istraživači izneli ono što su ustanovili u svojim istraživanjima, i učinjeni su prvi nespretni pokušaji ostvarivanja sinteze poput one koju predstavlja naša *Sociologija književnosti (Sociologie de la Littérature)*.²⁶ Sada ti timovi treba da se uvećaju, da dobiju osobene fizionomije i da jasno odrede svoja područja istraživanja kako bi se posle zajednički izvršenog

²⁶) Ne odričući se ni najmanje rada kome treba priznati da se odlikuje smelošću i iskrenošću, moramo da napomenemo da je on predstavlja samo polaznu tačku sociološkog proučavanja književnosti. Njega još može koristiti kao takvog svaki istraživač koji proučavanju socioloških problema književnosti pristupa, kao što smo mi to učinili, zato što ustaje protiv književnosti kao ustanove. Kasnije su se naše radne hipoteze izmenile pod uticajem iskustva koje smo stečeli, proširivanje kruga naših znanja i razmišljanja, pa će čitalac primetiti da više ne govorimo upravo onako kao što smo govorili. Ali mi smo i onda želeli — kao što i sada to želimo da naše istraživanje bude više autobiografsko negoli epistemološko. Mi smatramo da, pre nego što postane teorija, svaka nauka treba da bude doživljeno iskustvo, i da je osobito u humanističkim naukama prihvativija samo ona teorija koja je zasnovana na nekom praktičnom iskustvu zato da bi poslužila u nekom neposrednom delanju. Postaviti sebi pitanje: „Šta književnost može da učini?“ već predstavlja stav koji je u većoj meri naučan nego stav izražen pitanjem „Šta je književnost?“, ali bilo bi još bolje da se upitamo: „Šta s književnošću možemo da učinimo?“.

ROBER ESKARPI

preciznog omeđavanja područja koje treba ispitati obelodanili praznine u našim znanjima, manjkavosti i nesporazumi. U svakom slučaju, u ovom našem svetu koji evoluira bilo bi nesmotreno isticati jednu istinu književnosti pred jednom istinom društvenog života.

(Sa francuskog preveo BRANKO JELIĆ)

POETIKA NA DELU

U romanu *Za kim zvono zvoni*¹⁾ ima više pri-povedača, koji oličavaju više pri-povedačkih tipova. To su: depersonalizovani odnosno „sve-znajući” pri-povedač, personalizovani pri-povedači odnosno likovi, i hibridni pri-povedač, koji je na granici između ova dva pri-povedačka tipa. Funkcija pri-povedanja u romanu ostvaruje se i sredstvima koja nisu pri-povedna u užem smislu, prvenstveno organizovanjem segmenata romaneske grade. Ovaj tip pri-povedanja možemo uslovno nazvati strukturalnim pri-povedanjem. Svi tipovi pri-povedanja, osim drugog, za-stupljeni su u svim fabularnim horizontima ro-mana. Likovi kao pri-povedači retko prekoračuju granice svojih fabularnih horizonata. To je povlastica samo nekih likova.

Sveznajući pri-povedač. — Ovaj pri-povedač nije neposredan učesnik u romanesknim zbivanjima već je izvan njih. On kao nezainteresovan posmatrač obaveštava o njima „u objek-tivnom, fizičkom smislu” i prenosi „sve što se kazuje, ali ne prenosi nam ono što se zbiva u mislima likova”. Svojim neutralnim govorom u trećem licu, nepodložnim emotivnosti, sveznajući pri-povedač prati romanesku radnju i kad ona ima linearan, hronološki pravilan tok i kad nailazi na prepreke. Njegov govor u oba slučaja predočava vremensku ravan zbivanja odnosno signalizuje njihov kontinuitet ili diskontinuitet. To čini i posredno — oslanjajući se na sistem gramatičkih vremena, odnosno alterniranjem preterita — perfekta i pluskvamperfekta. Upotreba perfekta je redovno indikacija kontinuiteta zbivanja i služi i kao kompozicionala kopča koja povezuje susedna, a u kombinaciji s drugim stilskim sredstvima, i međusobno udaljena poglavljia. Po pravilu, sveznajući pri-povedač i u drugom pomenutom slučaju ostaje objektivan posmatrač, ali mestimično njegov govor podleže atmosferi konteksta i postajući ekspresivan, pored referencijalnosti odnosno funkcija koje iz nje proizlaze (deskriptivnost, kompoziciono vezivanje), dobija i funk-ciju tematizacije zbivanja. Tako prvo od dva poglavlja (XXXV i XXXVII), koja uokviruju

¹⁾ Služimo se drugim izdanjem romana (*For Whom the Bell Tolls*, Overséas Edition, Njujork, 1940). Prevod je dr Svetozara Brkića (*Za kim zvono zvoni*, Nolit, 1983²).

drugu deonicu Andresovog puta (XXXVI), sveznajući priovedač završava rečenicom koja je vidno stilski obeležena: „He lay there holding her very lightly, feeling her breathe and feeling her heart beat, and keeping track of the time on his wrist watch.”²⁾ (372) Evocirajući, na samome početku potonjeg poglavlja (XXXVII), istu sliku (dvoje mlađih su u zagrljaju, diverzant motri na ručni sat) ponavljanjem ovog, samo unekoliko redukovanih i modifikovanih iskaza, (on počinje desemantizovanim „Now” svojstvenom usmenom priovedanju), istim sredstvima (perfekat, paraleline, anaforične rečenice)), sveznajući priovedač doprinosi stvaranju efekta sličnog efektu krupnog plana u filmu, efektu vida metonimije — sinegdohe. Usredsređujući pažnju čitaoца na dve pojedinsti i zadržavajući je na njima — na zagrljaju dveje mlađih i Džordanovoj zagledanosti u sat, priovedač ukida potrebu za izričitim kazivanjem Džordanovog duševnog stanja — njegovu zaokupljenost proticanjem vremena to stanje predočava iskazom građenim na načelu „jedno — drugim”. Taj iskaz, koji će se neposredno zatim pretopiti u junakov unutrašnji govor istoga smera, glasi: „Now Robert Jordan lay with the girl and he watched time passing on his watch.”³⁾ (379)

Pluskvamperfekat, kao vreme „čista prošlost”, u priovednim intervencijama sveznajućeg priovedača služi saopštavanju zbivanja koja su deo pretpripovesti odnosno dogodila su se pre zbivanja o kojima se upravo prioveda. I ovo vreme, naročito u završnici romana, doprinosi koherentnosti kompozicije, samo sada isticanjem istovremenosti prošlih događaja dveju fabula — fabule o Pablovoj družini i Andresove fabule. U okolnostima izrazite akceleracije sižea u ovom, naglašeno akcionom delu romana, uvodne intervencije sveznajućeg priovedača na počecima dveju poslednjih deonica Andresovog puta (XL, XLII), istim stilskim sredstvima (paralelne rečeničke konstrukcije, anaforičnost), tematizuju protok hronološkog vremena. Početak prvog pomenutog (XL) poglavlja glasi: „During the time that Jordan had slept through, the time he had spent planning the destruction of the bridge and the time that he had been with Maria, Andrés had made slow progress.”⁴⁾ (397)

Evo i početka drugog (XLII) poglavlja: „During the time that Pablo had ridden back from the

²⁾ „Ležao je držeći je vrlo blago uza se, osećao je njen dah i kako joj srce udara, i gledao kako na njegovom ručnom satu vreme protiče.” (320).

³⁾ „Sad je Robert Džordan ležao s devojkom i gledao na svoj ručni sat kako vreme prolazi.” (325).

⁴⁾ „Dok je Džordan spavao, dok je pravio planove kako će razoriti most i dok je bio s Marijom, Andres je malo napredovao.” (338).

hills to the cave and the time the band dropped down to where they had left the horses, Andrés had made rapid progress."⁵) (413)

Zbivanja koja su deo pretpripovesti radnje jednog poglavlja mestimično, po pravilu u početku poglavlja, zgušnjavaju se u celovite minijaturne prizore ekspozicione prirode duge i po stranu-dve (XX, 231—232; XXVII, 267—269), koji se sastoje i od deskriptivnih i od dijaloških deonica. Pripovedač precizno ne naznačava vreme događanja radnje ovakvih digresija od maticice događajne struje fabula u kojima se javljaju, ali ne ostavlja čitaoca na cedilu. Pripadnost radnje digresija hronološki ranijem, već završenom vremenskom odseku on predločava gramatičkim vremenom kojim o njoj pripoveda — pluskvamperfektom, a smenjivanje pluskvamperfekta u njegovom govoru perfektom ima funkciju „reza” — signalizuje povratak zbivanja maticice događajne struje fabule o kojoj je reč.

Gовор сveznajućeg pripovedača se u romanu ne artikuliše u određeni sistem vrednosti, u „izbor vrednosti” koji se obično naziva perspektivom ili tačkom gledanja. Sastavim u skladu sa svojim definicijskim statusom, on se najčešće oslanja „neposredno na prezentaciju pozadine, spoljašnjih radnji, gesta i govorenja”. U nekoliko trenutaka, međutim, sveznajući pripovedač „izlazi iz uloge”. Tako, na primer, on o opkoljenome El Sordu koji je svestan da mu predstoji smrt (XXVII) progovara ovako:

„Da je (El Sordo) znao koliko je ljudi u istoriji moralio da iskoristi jedno brdo samo da na njemu umre, ne bi ga to ništa razveselilo, jer u takvom trenutku kakav je on sad proživiljavao, na ljude obično ništa više ne deluje no ono što se drugima desilo pod sličnim okolnostima, kao što ženu, koja je udovica svega jedan dan, ne teši kad joj se kaže kako su i drugim ženama njihovi voljeni muževi umrli. Pa bilo da se plasi ili ne, čoveku je teško prihvati smrt. Sordo je bio prihvatio, ali je nije bilo slatko prihvatići ni sa pedeset i dve godine i tri rane, pa čak i kad si ovako opkoljen na brdu.” (272—273) Isti glas čujemo i u komentaru posle hapšenja Andresa i Gomesa (XLII): „Tako je /Masar/ sedeо s porukom Roberta Džordana Golcu u džepu, a Gome i Andres su čekali u stražarskoj sobi i Džordan je ležao u šumi iznad mosta. Ne može se reći da li bi ishod Andresova zadatka bio drukčiji da su on i Gomes mogli da produže bez smetnji od strane Masara. Na frontu nije bilo nikoga ko bi imao ovlašćenje da zadrži napad. Čitav mehanizam je bio suviše dug u pokretu da bi se sad odjednom mogao tako lako zaustaviti. Postoji ogromna inercija u svim

⁵) „Dok je Pablo dojavao s brda natrag u pećinu i dok se čitava grupa spuštala do mesta gde su ostavili konje, Andres je brzo napredovao.” (350).

vojnim operacijama bilo koje veličine da su. Ali, kad je jednom ta inercija savladana i pokret započet, onda ga je isto toliko teško zaustaviti koliko ga je bilo teško početi." (359) Na sličan način sveznajući pripovedač kazuje svoj sud i povodom Džordanove reakcije na Anselmovu smrt (XLIII): "U njemu /Džordanu/ je bilo još i očajanja zbog tuge koju vojnici pretvaraju u mržnju, da bi mogli da i dalje budu vojnici." (379)

U ovim i ovakvim trenucima sveznajući pripovedač, na podsticaj neposrednih zbivanja, napušta neutralno stanovište objektivnog posmatrača koji je izvan njih i prati ih spolja ne oceňujući ih. Sudovi o El Sordovom osećanju — u prvoj primeru, o „inerciji“ u ratu — u drugom, o osećanjima koja ljudi čine vojnicima — u trećem, vrednosne su generalizacije koje odaju određenu tačku gledanja odnosno perspektivu kao podlogu govora sveznajućeg pripovedača. Drugim rečima, sveznajući pripovedač upadljivo poseže za ovlašćenjima koja u romanu inače nema — za ovlašćenjima personalizovanih pripovedača odnosno likova i hibridnog pripovedača, čime donekle narušava obrasce pri-povedanja.

Personalizovani pripovedači. — Udeo likova u pripovedanju je nezaobilazan. Govor likova se artikuliše u tačke gledanja ili perspektive, koje stupaju u različite međuodnose i u međuigri presudno određuju smer matice pripovedanja. Perspektiva lika nastaje uglavnom u granicama fabularnog horizonta u kome se lik konstituiše. Sve perspektive romana možemo, polazeći od značaja koji imaju u svojoj fabuli, svrstati u dve osnovne skupine: perspektive prvog plana i perspektive drugog plana ili bočne perspektive. Tako dolazimo do sledeće tabele:

Perspektive likova se oblikuju na dva osnovna načina: eksteriorizovanim i interiorizovanim govorom. Eksteriorizovani govor se najčešće javlja u vidu dijaloga, zatim u vidu monologa i neposrednog pripovedanja u prvoj licu. Varijeteti interiorizovanog govora su unutrašnji monolog i „unutrašnji dijalog“. Eksteriorizovani govor, prvenstveno dijalog, sredstvo je oblikovanja perspektive likova oba plana i pretežno je sredstvo oblikovanja perspektive većine likova koji se javljaju samo u drugom planu (Mora, Agustin, Fernando, partizani i vojnici). Dijalog, koji, uz govor sveznajućeg pripovedača, u većini poglavljja ima kvantitativnu prevagu nad drugim tipovima govora, a u nekim poglavljima ove govore gotovo sasvim istiskuje (VI, VII, VIII, IX, XIX, XXIV, XXXVI), osim što dinamizuje radnju, obezbeđuje okvire perspektiva likova. Prva pomenuta funkcija dijaloga proizlazi prvenstveno iz njegove referencijsalnosti (kognitivnosti). Druga pomenuta funkcija dija-

	perspektive I plana	perspektive II plana
FABULA O REP. NAPADU	Golc, Karakov	Džordan, Andres, Gomes, Dival, Berendo, Mora, Miranda, Masar
FABULA O PABLOVOJ DRUZINI	Džordan, Pilar, Anselmo, Marija	Agustin, Fernando
FABULA O EL SORDO- VOJ DRUZINI	El Sordo, Hoakin	dvojica partizana
FABULA O ANDRESU	Andres, anarchisti, Gomes, Miranda, Masar	repub. vojnici

loga, kad je reč o većini likova — o likovima Španaca i glavnog junaka Džordana, za podlogu ima sam jezik, kojim ovi likovi govore, a takav postupak — karakterizacija jezikom, omogućava i efekte koji nisu samo u granicama referencijalne primene jezika. Nominalno, naime, pomenuti likovi govore engleskim jezikom, ali to nije savremeni standardni engleski jezik niti varijeteti tog jezika. Preciznije kazano, to je jezik koji se oslanja na španski jezik do te mere da se govor pomenutih likova uslovno može smatrati primerom osobenog engleskog-španskog bilingvizma.

Funkcije hispanizacije i arhaizacije. — Jezik koji nastaje zahvaljujući ukratko razmotrenim sredstvima, kao veštačka hibridna tvorevina bez potpunog modela u stvarnosti, ima raznolike funkcije. Pre svega, on likove koji njime govore, likove Španaca, kolektivno karakteriše identificujući ih već i spolja kao pripadnike posebnog i osobenog sveta. Već na početku romana pisac

naglašeno taj svet izdvaja ovakvim govorom iz sadržanosti, smešta ga u prošlost. Naime, čuvši Anselmovu grdnju upućenu Pablou (I), Džordan izvodi ovakav zaključak: „Zvučalo je kao kad čitaš Keveda. Anselmo je govorio kastilijanskim.” (32) Konotativnosti ovog Džordanovog upozorenja čitaocu, s druge strane, pridružuje se i konotativnost lika engleskog jezika sâmog koji predočavaju dijalazi (u srpskohrvatskom prevodu taj lik ne postoji): to je jezik Elizabetanaca, pre svega Viljema Šekspira, jezik Biblije. U prenošenju središnjeg zbivanja romana — rušenja mosta, koje, u Džordanovoј perspektivi, ima smisao spasa za čovečanstvo, ovaj, epski jezik engleskog kulturnog prostora je osnovna formalna konvencija dijalog-a.

Kao jezička podloga dijalog-a, on je i sublimacija specifičnog gledanja na svet likova, koji njime govore, izraz njihovog osobenog „predmetno-smisaonog i vrednosnog horizonta”. Otuda u dijalozima „Španaca” nema apstraktnih pojmoveva, replike se po pravilu sastoje od kratkih, prostih i prostoproširenih rečenica. „Govori španski.” — kori Pilar Džordana koji je izrekao dugu rečenicu nehotično se služeći engleskim jezikom: „Kraće je i prostije na španskom.” (168) U svom uzornom obliku, kao reprezentant sveda koji njime govori, to je jezik (razmišlja Džordan o Anselmovom govoru), „pošten i jasan i bez poze, bez engleske poze podznačenja ili romanske poze junaka” (57) Odstupanje od ovih i ovakvih normi i prihvatanje normi drugih „registara” namah signalizuje smenu „smisaonog i vrednosnog horizonta” u govoru i otkrivajući ovaku ili onaku pukotinu u stavu ili liku govornika jarko osvetljava čitavu govornu situaciju. Takav je, na primer, slučaj s replikom kojom se inače tromi, „dostojanstveni” Fernando, druge večeri Džordanovog boravka u planini, pridružuje osudi Pablo: „Since it is impractical to hold Pablo as a prisoner... and since it is repugnant to offer him... in any class of negotiation... I am agreed that it is perhaps best that he should be eliminated in order that the operations projected should be insured the maximum possibility of success... I believe we are justified in believing that he constitutes a danger to the Republic — both from his own words and his recent actions... And while he is deserving of gratitude for his actions in the early part of the movement and up until the most time —”⁶) (219). Fernandov govor ni sadržajem ni formalnim odlikama nije u granicama jezič-

⁶) „Pošto je neizvodljivo držati Pabloa kao zatvorenika... i pošto je odvratno ponuditi ga... pri bilo kakvoj vrsti pregovora... ja se slažem da je možda najbolje eliminisati ga, da bi se za nameravane operacije osigurao maksimum mogućnosti za uspeh. ... Verujem da smo u pravu kad verujemo da on predstavlja opasnost po Republiku... i po njegovim sopstvenim rečima i po nedavnim postupcima... I dok on zasluzuje zahvalnost za pothvate u ranijem delu pokreta i sve do najskorijeg vremena —” (200).

kog modela Fernandovog sveta. Podloga tog govora je jezik kojim se artikuliše „smisaoni i vrednosni horizont” sveta madridskog hotela Gejlord i republikanske birokratije, koji će pisac razotkriti već u narednom (XVIII) poglavljiju. Džordan je svestan toga i otuda, u kratkom unutrašnjem monologu kojim se završava prizor sudenja Pablu, izvodi ovakav zaključak: „Zato što sam slušao Fernanda, počinjem da govorim kao on. Mora da je taj jezik zarazan. Francuski, jezik diplomatije. Španski, jezik birokratije.” (200)

Hemingvejevim jezikom, koristeći ga uporedo i s modernim kolokvijalnim engleskim jezikom, ostvaruje i atmosferu užih govornih situacija, po pravilu na liniji diglosije odnosno primene i jednog i drugog jezika u istoj situaciji, pri čemu iskazi na dva jezika sugeriraju međusobno različite stavove govornika. Tako, na primer, u sledećoj dijaloskoj deonici, preki Agustin, čovek „pogana jezika”, Fernanda koji je krenuo na stražu prvo pita kolokvijalnim savremenim engleskim kuda će, a kad dobitje od ovoga odgovor pribegava stilizovanom, arhaičnom jeziku da bi izrekao porugu:

„Where the hell are *you* going?” Agustín asked
the grave little man as he came up.

„To my duty,” Fernando said with dignity.

„*Thy* duty,” said Agustín mockingly. „I besmirch
the milk of *thy* duty.”⁷⁾ (91—92 podvukao T. V.).

„Fonetičko-semantičko prevođenje” španskih reči, koje za rezultat ima arhaizaciju jezika dijaloga, osim kao činilac opšte atmosfere zbijanja romana odnosno globalnog njegovog situacionog konteksta, produktivno je i u prenošenju nekih opštih karakteristika psihološkog tipa Hemingvejevih Španaca i pravila njihovog međusobnog saobraćanja. Arhaična engleska lična zamenica *Thou*, tako, postaje emblem spontanosti i neposrednosti ovih ljudi, kojima su tudi vidovi uzajamnog oslovljavanja regulisani etiketom civilizovanog sveta. Istim sredstvom pisac sugerira i jednu od bitnih odlika temperamenta ovih ljudi — njihovu prekost, „teški španski bes” (358), kao, na primer, u prizoru u kome Agustín ne uspeva da izazove kolebljivog Pabla: „And *thou!* *Thou!*” Agustín turned... putting all his contempt in the single „*Tu*”.⁸⁾ (214)

⁷⁾ „Kud kog đavola ideš?” upita Agustín ozbiljnog malog čoveka kad dove gore. („Na svoju dužnost”, reče Fernando s dostojanstvom.) „Na dužnost”, reče Agustín podrugljivo. „Učinim ti ja nešto na mleko tvoje dužnosti.” (96).

⁸⁾ „A ti! Ti!” Agustín se okreće... stavljačući čitav svoj prezir u jedno jedino „ti”. (197).

„Hispanizacija” dijaloga, pored ukratko razmotrenih funkcija, ima značajan udeo i u karakterizaciji glavnoga junaka romana. Tačnije, ona je nerazdvojni pratić i lakišni njegovog „obrazovanja” među partizanima.

Džordan kao sagovornik Španaca. — Džordan, zatočnik „kulta profesionalizma”, dolazi u planine čvrsto rešen da do kraja bude „instrument za izvršenje diverzije”, „bacač mostova u vazduhu”. Po profesiji nastavnik španskog jezika i znalač čak dijalekata ovoga jezika, on je, iako s naporom, u stanju da sa svojim domaćinima saobraća njihovim „starokastilijanskim”, koji je „tek mogao da razume” (32; „... could just follow” — 15). Njemu je taj jezik i sredstvo da partizane pridobiće za opasnu diverziju („Ako si znao Španski bio je na tvojoj strani.” — 131). Ovakav racionalan, pragmatičan odnos prema jeziku Pavlovih partizana prepoznatljiv je i u povremenom nehotičnim junakovom služenju engleskim jezikom u razgovoru s njima, kao i u njegovim čestim rasudivanjima o „Spancima”, pa i o njihovom govornom ponašanju. Postepeno, kako se Džordan približava ljudima među koje je došao, ovakvih znakova distanciranja od španskog jezika je sve manje u njegovom govoru, Džordan-sagovornik sveta u koji je došao postaje sve više pripadnik tога sveta. Srvstavanje u taj svet nadjačava onu početnu, racionalnu rešenost Džordanovu da do kraja ostane „instrument za vršenje diverzije”, „bacač mostova u vazduhu” i neodoljivo boji njegov sistem vrednosti i neosetno postajući deo njegovog gledišta, oglašava se i u unutrašnjem govoru. „He had been in others that announced themselves badly.” — razmišlja Džordan u jednom trenutku da bi već sledećeg trenutka uhvatio sebe „na delu”: „Announced themselves; that was thinking in Spanish.”⁹⁾ (137).

Periv da pobije fašističke konjanike, kome se otima i uspeva da se otme drugog dana, rezultat je istog ovog svrstavanja uz „Špance”, dobija adekvatan, rečit izraz u unutrašnjem monologu Džordana zaledlog za mitraljez: „Thou, he thought... Thou, he thought in Spanish now... Thou are dead... And thou... and thou, and thou”¹⁰⁾ (280).

Istu ovu Hemingvejevu svest o jeziku kao o nosiocu „poruka” svojstvenih samo njegovom kulturnom kontekstu, samo osećanju sveta i života odnosno senzibilitetu tog kulturnog konteksta, otkriva i unutrašnji govor kojim Džordan, posle hrabrog otpora El Sorda i njego-

⁹⁾ „Bilo je i sličnih situacija koje su izgledale rđave. Izgledale rđave; očigledno misili na španskom.” — (132).

¹⁰⁾ „Ti, pomisli on, misleći sad na španskom... Ti... ti si mrtav... I ti... i ti, i ti.” — (249).

vih boraca, povlači neprelaznu granicu između engleskog i „španskog” jezika sećajući se očevog samoubistva: „Go on, say it (*cobarde*) in English. Coward. It's easier when you have it said and there is never any point in referring to a son of a bitch by some foreign term.”¹¹⁾ (339).

Negde u početku romana, kad Džordana prpošna Pilar u šali oslovi „Don Roberto”, diverzant se usprotivi pa kaže: „Veoma volim šale, ali ne u vidu oslovljavanja. *Ono je kao zastava.*” (65 — podvukao T. V.) Džordanova „zastava” se najuočljivije razvija u njegovim dijalozima s Marijom. Već u prvom njegovom susretu s njom, i plaha bujica njegove ljubavi izliva se u govor u kome kao vidovi oslovljavanja apsolutnu prevagu imaju arhaizmi: „I love thee, Maria,” he said. „And no one has done anything to thee. Thee, they cannot touch. No one has touched thee, little rabbit.” / . . . / „I can love thee very well.” / . . . / Look, turn they head.” / . . . / „Thee came barefooted,” he said. / „Yes.” / „Then thee knew thou wert coming to the bed.” / „Yes.” / . . . / And what time is it now? *Lo sabes?*” / „No. Thou hast no watch.” / „Yes. But it is behing thy back.”¹²⁾ (70—71).

Jednom poinjujući se naprečac probudenom osećanju mladića, i pre no što će svakoliko njegovo stanovište podleći kontaminaciji gledištem sveta u planinama, osvojivši za sebe prostore mladićevog intimnog razgovora s devojkom, arhaično oslovljavanje će do kraja ostati vidljivi znak njegove prve prave ljubavi. U sprezi s drugim ekspresivnim sredstvima, pa i drugom bojom Džordanove „zastave” odnosno oslovljavanjem koje je u granicama savremenog jezika, i nasejavajući i Džordanove dijaloge s drugim „Špancima”, arhaično oslovljavanje postaje bitan činilac za poimanje lika glavnoga junaka. U kudikamo većoj meri perspektive likova određuju monolozi koji imaju ispovedno obeležje. Oni mogu biti izraz trenutnog duševnog stanja ili raspoloženja lika. Takva je, na primer, molitva Marije koja, za vreme diverzije, strahuje za Džordanov život (381). Mogu biti i izraz snažnog trajnog osećanja lika, kao što je, na primer, Džordonova izjava ljubavi Mariji poslednje noći (301), ili jadanje svrgnutoga Pabla poniju: „Ti moj veliki, dobri mali poni... Ti

¹¹⁾ „De, reci to (*cobarde*) na engleskom. Kukavica. Lakše ti je kad to tako izgovoriš a i ne vredi upotrebljavati strane izraze o kučkinom sinu.” (293—294).

¹²⁾ „Volim te, Marija,” reče on. Niko ti nije ništa uradio, tebi. Tebe nisu mogli dirnuti. Niko tebe nije ni dirnuo. zečiću.” / „Mogu te i više voleti.” / „Pokušaću da te dobro izljubim.” / Gledaj, okreni glavu.” / „Ti si došla bosa”, reče on. / „Da.” / „Znala si da dolazиш u krevet.” / „Da.” / „A koliko je sati? *Lo sabes?*” / „Ne znam. Ti nemaš sata?” / „Imam. Ali je iza tvojih leđa.” (79—80).

divna, belolika velika lepoto. Ti s velikim izvijenim vratom kao što je vijadukt mog *puebla*.. Ali izvijen više i lepše... Ti, oh, ti, ti moj verni mali poni. Nisi ti žena slična steni koja gori. Nisi ti ždrebe nikakve devojke s podstriženom kosom ili pokret mладунčeta još mokrog od matere. Ti ni ne vredaš, ni ne lažeš, ni ne razumeš. Ti, oh, ti, moj veliki, mali dobri poni.” (73) Najupečatljiviji su ispovedni monolozi koje kazuju Pilar i Marija. Oni mestimično prerastaju u manje ili više razudene priče o prošlim događajima s raznovrsnim oblicima kazivanja. (Pilarine priče o provodu s Finitom u Valensiji — VIII, o pogromu nad fašistima — X, o Finitu — XIV, o „mirisu smrti” — XIX; Marijina priča o nasilju fašista — XXX). Svojom ekspresivnošću privlače naročitu pažnju. Pilarine priče, pre svih ona o pogromu nad fašistima, sva u ispovednome tonu. Iz te priče izdvajamo jedan, karakterističan odeljak, koji, doduše, punu izražajnost dobija tek zahvaljujući situacionome kontekstu (videti i odeljak o ponavljanju): „... Videla sam hol pun ljudi koji su udarali toljagama, mlatili mlatilima, podbadali, šupali, gurali ljude, krećući se na njih u gomilama, sa belim drvenim vilama koje su sad bile crvene i prelomljenih rašlji, i to se dešavalo po celoj sobi, dok je Pablo sedeo na velikoj stolici s puškom preko kolena, i posmatrao, i oni su vikali, mlatili i probadali i ljudi su vrištali kao konji za vreme požara. I videla sam sveštenika kako se sa zadignutim skutovima pentra preko klupe i ljude za njim kako zamahuju srpsvima i sećivima i jednog kako dohvata njegovu tehniku i onda se ču jedan krik i još jedan i videla sam kako mu dva čoveka dohvataju leđa srpsvima dok ga treći drži za tuniku, i sveštenik je držao ruke nagore i oslanjao se na naslon stolice...” (123).

Interiorizovani govor likova. — Ovaj govor je oblikotvorni činičar prvenstveno perspektiva likova prvoga plana. Perspektive nekih likova su bez njega nezamislive, perspektiva Roberta Džordana pre svega. *Unutrašnji dijalog* („solidckvij”), kao razgovor lika sa samim sobom, značajna je determinanta perspektive glavnoga junaka a mnogo manja perspektiva drugih likova. On prati tok Džordanovog „obrazovanja” od početka do kraja i izraz je njegovih mēna. Dok Džordan uspeva da bude samo „bacać mostova u vazduh”, „instrumenat za vršenje dužnosti”, srećemo ga retko i tada je malo ili neznatno stilski obeležen (npr. I, III). Postepeno, kako se Džordan menja, podležući posticajima sredine u koju je došao, postaje sve češći i izdašniji a, ne gubeći u izveštajnosti, i ekspresivniji (npr. XI, XIII). Ovoj svojoj poslednjoj odlici duguje, u središnjem delu romana

(XVIII), znatan udeo koji, istina u kombinaciji s unutrašnjim monologom, ima u konačnom definisanju Džordanove perspektive. U drugome delu romana je opet sporadičan (XXIII, XXVI). Iako Džordan pred diverziju nastoji da učutka glas svog „drugog ja“ („Ostavi se sad toga. Ne misli više kao šizofreničar. Sad budi jedan u jedno vreme. Sad si opet zdrav.“ — XXXIX, 337), ono se neodoljivo oglašava i gotovo sasvim osvaja pripovedanje krajem romana (XLIII, 395 — 398).

Sadržaji koje prenose unutrašnji dijalozi Džordana su uglavnom refleksivne prirode — uglavnom služe omedavanju njegovog svesnog, racionalnog odnošenja prema svetu i životu, prema ljudima s kojima se sretao i među kojima se zatekao, prema zbivanjima u kojima je sudelovao i sudeluje. „Logička i gramatička sredost toku misli i osećanja“ uočljiva je, uslovno rečeno, u junakovim unutrašnjim dijalozima kćeliko i u običnim, eksteriorizovanim dijalozima, naravno bez primesa hispanizacije, odnosno arhaizacije. Međutim, s obzirom da je poprište unutrašnjeg dijaloga unutrašnjost junakova, da govornu situaciju unutrašnjeg dijaloga diktiraju unutrašnja stanja i preživljavanja junakova a ne stvarni sagovornici, da je drugim rečima, sam sebi sagovornik i u „vodenju razgovora“ neposredno ne podleže spoljašnjem usmeravanju već samo nalozima procesa koji se zbijaju u njemu samome — ovaj vid junakovog unutrašnjeg govora je tematski slobodniji. Osim što je zato, tematski heterogeniji, odnosno raznovrsniji, on pruža i mogućnost za pestizanje veće stilske izražajnosti. Tako u romanu ima unutrašnjih dijaloga koji se, zahvaljujući odstupanju od pomenutog načela „logičke i gramatičke sredosti toku misli i osećanja“, veoma približavaju unutrašnjem monologu, iako imaju dijalošku formu. Ovakvi, granični primeri unutrašnjeg dijaloga najčešći su u trenucima u kojima se Džordan, na podsticaj neposrednih doživljaja među Pablovim partizanima — osnovne motivacije njegovih unutrašnjih preispitivanja — u mislima vraća svojim ranijim iskustvima iz rata u Španiji. U takvim trenucima unutrašnji dijalozi mestimično dobijaju u ekspresivnosti zahvaljujući i upotrebi ličnih zamenica. Tako, kad u Džordanu na podstrek Hoakinove priče poteku sećanja na fašističke mere odmazde (XI), on ne progovara o sebi u prvom licu jednine („I“ = „ja“) već u drugome licu („you“ = „ti“). Ovo lice, međutim, u funkciji je i uopštavanja — njegov deontat je i prvo i drugo lice, odnosno i pripovedač i lice (lica) kojima se pripovedač obraća, dakle i čitalac (čitaoci). Time se čitalac približava stanovištu junaka-pripovedača, odstojanje između pripovedača i čitaoca se neutrališe. Evo jednog takvog odeljka: „You only heard the

statement of the loss. *You* did not see the father fall... *You* knew the father died in some courtyard, or against some wall, or in some field or orchard, or at night, in the lights of a truck, beside some road. *You* had seen the lights of the car from the hills and heard the shooting and afterwards *you* had come down to the road and found the bodies. *You* did not see the mother shot, nor the sister, nor the brother. *You* heard about it; *you* heard the shots; and *you* saw the bodies."¹³⁾ (133 — podvukao T. V.).

Istovetno je dejstvo zamenice za drugo lice i u unutrašnjem govoru kojim Džordan sebi predločava svoj rani doživljaj atmosfere hotela Gejlord i sedišta interbrigada u opkoljenom Madridu (XIII): „It was a feeling of consecration to a duty toward all of the oppressed of the world which wold be as difficult and embarrassing to speak about as religious experience and yet it was authentic as the feeling *you* had when *you* heard Bach, or stood in Chartres Cathedral or the Cathedral at León and saw the light coming through the great windows; or when *you* saw Mantegna and Greco and Breughel in the Prado. It gave *you* a part in something that *you* could believe in wholly and completely and which *you* felt an absolute brotherhood with the others who were engaged in it. It was something that *you* had never known before but that *you* had experienced now and *you* gave such importance to it and the reasons for it that your own death seemed of unimportance; only a thing to be avoided because it would interfere with the performance of your duty. But the best thing was that there was something *you* could do about this feeling and this necessity too. *You* could fight.”¹⁴⁾ (235 — podvukao T. V.).

¹³⁾ „Uvek čujete gubitak samo kao činjenicu. Ne viđiš kako je otac pao... Znaš da je taj otac umro u nekom dvorištu, ili uza zid, ili na nekoj njivi, ili u voćnjaku, ili noću u svjetlosti kamiona, pored nekog puta. Video si svjetlost, kola sa brda, i čuo pucnje, i docnije sišao na put i našao leševe. Nisi video kako je majka ubijena, niti sestra, niti brat. Slušao si o tom; čuo si pucnje; video si leševe.” (130)

¹⁴⁾ „To je bilo osećanje da si se posvetio dužnosti prema svima ugnjetenima u svetu, o njemu je isto tako teško i nemoguće govoriti kao i o religijskom doživljaju, a ipak je istinito kao što je osećanje koje imаш kad slušaš Baha ili se nalaziš u katedrali u Šartru ili u katedrali u Leonu i vidiš kako svjetlost ulazi kroz velike prozore; ili kad gledaš Mantenja, El Greka ili Broigela u muzeju Prado. Davalo vam je pristupa u nešto, u šta verujete potpuno, do kraja, i u čemu osećate apsolutno bratstvo sa ostalima koji su u tome. To je nešto što pre nisi poznavao, a što si sad doživeo i pridao mu takav značaj i pronašao za njega takve razloge da ti se tvoja sopstvena smrt čini bez ikakve važnosti, izuzev što je treba izbegavati, da bi mogao da izvrši svoju dužnost. Ali najlepše u svemu tome je to što postoji nešto što možeš da uradiš i u pogledu tog osećanja i u pogledu nužnosti. Možeš se boriti.” (283).

Unutrašnji monolog, kao unutrašnji govor likova u prvome licu, poput unutrašnjeg dijaloga, retko srećemo izdvojen i u „istom obliku.” I on je povlastica likova prvoga plana, pre svih Roberta Džordana. Najčešće nastaje osamostaljivanjem replika unutrašnjeg dijaloga, te mu se i distribucija u romanu uglavnom podudara s distribucijom unutrašnjeg dijaloga s kojim je najčešće kombinovan. I on uglavnom donosi refleksivne sadržaje i uglavnom se ispoljava u vidu iskaza misaono i jezički racionalnog sklopa. Kao i unutrašnji dijalog, po pravilu ga uvođe kratke, strogo funkcionalne intervencije sveznajućeg pripovedača („mislio je”, „rekao je sebi” „evo što je smislio”, itd.), koje mu često i prekidaju tok. Misao je u njemu gotovo uvek logična. Ima uzornu sintaksičku formulaciju, od koje veoma retko odstupa, kao kad Džordan razmišlja o najprikladnijem načinu da se družina osloboди Pabla: „Bilo bi idealno kad bi ga ona /Pilar/ ubila, ili Ciganin (*ali on neće*) ili stražar, Agustin...” (V, 73; podvukao T. V.) Ovu pravilnost zadržava i kad prenosi stanja uzbudenosti likova oslanjujući se na stilizaciju, na primer Džordana jarosnog zbog Pablove krađe diverzantske opreme (XXXV): „Oh, muck my grandfather and muck this whole treacherous muckfaced, mucking country and every mucking Spaniard in it on either side and to hell forever. Muck them to hell together, Largo, Priesto, Asensio, Miaja, Rojo, all of them. Muck every one of them to deat to hell. Muck the whole treachery-ridden country. Muck their egotism and their selfishness and their selfishness and their egotism and their conceit and their treachery. Muck them to hell and always. Muck them before we die for them. Muck them after we die for them. Muck them to death and hell. God muck Pablo. Pablo is all of them. God pity the Spanish people. Any leader they have will muck them. One good man, Pablo Iglesias, in two thousand years and everybody else mucking them. How do we know he would have stood up in this war? I remember when I thought Largo was O. K. Durutti was good and his own people shot him there at the Puente de los Franceses. Shot him because he wanted them to attack. Shot him in the glorious discipline of indiscipline. The cowardly swine. Oh muck them all to hell and be damned. And that Pablo that has jast mucked off with my exploder and my box of detonators. Oh muck him to deepest hell. But no. He's mucked us instead. They always muck you instead from Cortez, and Menendez de Avila down to Miaja. Look at what Miaja did to Kleber. The bald egotistical swine. The stupid egg-headed bastard. Muck all the insane, egotistical, treacherous swine that have always governed Spain and ruled her armies. Muck everybody but the people and then be damned

careful what they turn into when they have power.”¹⁵⁾ (370 — 371)

Od razmotrenog tipa unutrašnjeg govora u prvome licu, koji je stilski prilično jednoobrazan, odnosno služi se prvenstveno ponavljanjima, kao činilac perspektive likova je relevantniji i stilski nosiviji tip unutrašnjeg govora likova u kojem se stiču glasovi različitih pripovedača i koji je najprikladnije imenovati graničnim tipom. Ovaj, *hibridni pripovedač* nastaje procesom „hibridizacije” govora lika i govora sveznajućeg pripovedača približava govoru lika i gubi isključivo obeležje objektivnog, neutralnog govora čiji je kazivač posmatrač izvan zbijanja i koji zbijanja posmatra nezainteresovan. To je proces tokom kojeg dolazi do personalizovanja, ali ne i do trajnog potiskivanja sveznajućeg pripovedača — dva govora se, u kraćim ili dužim pripovednim deonicama, čak i u jednoj rečenici, u pripovedanju stalno nadmeću za prvenstvo pri čemu je jedan teško razlučiti od drugog. Ovaj proces, u kome sveznajući pripovedač dobija odlike lika, uveliko proširuje „zonu” odnosno „područje delovanja” junaka i otvara pristup sadržajima koji su mu inače nedostupni, čineći tako njegovu perspektivu obuhvatnijom i punjom.

Ova, obuhvatnija perspektiva junaka oblikuje se u slobodnom neupravnom ili „doživljenom govcu”, govoru koji zadržava oblik neupravnog govora ali je prepoznatljiv po svojim „personalizovanim” odlikama: leksici odnosno fra-

¹⁵⁾ „O do davola i moj deda i čitava ta govnolika i govnasta zemlja i svako govno od Španjolca na ovoj i na onoj strani, neka svi idu do davola. Neka svi idu u govna i Largo, Prieto, Asensio, Miahha, Roho, svi odreda. Nek ide u govna svaki od njih, prokleti, nek idu do davoila. Nek ide u govna čitava ta izdajom prožeta zemlja. Nek ide u govna njihov egoizam i njihova sebičnost, i njihova sebičnost i njihov egoizam, i njihova ubrazenost i njihova izdaja. Nek idu svi dodavola i zauvek. Nek idu u govna pre nego što mi pomremo za njih. Nek idu u govna kad mi pomremo za njih. Neka crknu i idu do davoila. Neka crkne to govno Pablo, Pablo, to su oni! Neka se Bog smiluje španskom narodu. Svaki voda koga budu imali posraće ih. Jednog jedinog dobrog su imali, Pablo Iglesiasa, u dve hiljade godina, a svi drugi su ih samo varali. Otkud mi znamo kako bi se on držao u ovom ratu? Još se sećam kad sam smatrao da je Largo dobar. Duruti je bio dobar, a streljao ga je njegov sopstveni narod, kod Peunte de los Franceses. Strelijali ga, jer je zahtevao od njih da izvrše napad. Strelijali su ga u svojoj nedisciplini u ime slavne discipline. Kukavičke svinje. O, nek idu svi do davoila i neka su prokleti. I taj Pablo koji je naprsto kidnuo s mojim upaljačem i detonatorima. O proklet bio i dabogda stigao na dno pakla. Ali ne. On je nas udesio. Oni uvek udese tebe, svi od Kortezza, i Memendenza de Avile do Miahhe. Vidi samo šta je Miahha uradio Kleberu. Celava egolistična svinja. Glupo kopile s glavom kao jaje. Do davoila sve te lude, sebične, izdajničke svinje koje uvek vladaju Španjolom i njenim armijama. Neka idu svi do davoila izuzev naroda, a onda, kada on dode na vlast, moraćemo biti davolski oprezni da vidimo u šta će se preokrenuti.” (319).

zeologiji i sintaksi upravnog govora ili kakvom drugom, evokativnom činiocu koji odaje individualizovanog pripovedača. Ovakav govor je osnovno pripovedno sredstvo kojim Hemingvej prenosi unutrašnji doživljajni svet svojih likova, pre svega njime gradi njihove perspektive: „iznutra”, ne žrtvujući mogućnosti objektivnog pripovedanja svojstvenog sveznajućem pripovedaču. Upravo slobodnom neupravnom govoru prvenstveno glavni junak romana, Robert Džordan, duguje svoju karakterološku zaokruženost, a njegova svest — status središnje svesti romana.

Pisac od samoga početka romana priprema čitaoca za ovakav postupak u predočavanju Džordanove perspektive. Već u prvom opisu mladića, spolja prepoznatljivom kao govor sveznajućeg pripovedača, zapožamo osoben tip i redosled informacija: sve su to konkretni, „neutralni” podaci o čoveku koji leži, a nižu se „logikom” posmatračevog oka — odozgo naniže: čitalac prima čulne utiske „upravo onako kako to čini junak”. U osnovi na isti način čitalac je prinuđen da, uskoro zatim, vidi i most, koji mladić osmatra dvogledom: „Mladi čovek ... podesi /dvogled/ dok mu se iznenada jasno ne pokazaše daske strugare i vide drvenu klupu pored vrata; veliku gomilu strugotine koja se dizala iza otvorene šupe gde je stajala mašina za struganje i deo ustave pomoću koje se prebacuju balvani s planinske padine na drugu obalu potoka. Kroz dvogled potok je *izgledao* bistar i gladak...” (23; ... „clear and smooth-looking” — 2; podvukao T. V.) Voda iz potoka s kojeg Džordan potom piće, čitamo, „*do bola je hladna*” (—30; „achingly cold” — 9). Slično je profilisan, zatim, i opis Pablo: — osim nizanja „odozgo-naniže”, čitamo i da je Pablo bio težak „oko sto sedamdeset i pet santimetara” (30; — *about five feet ten inches* — 9). Evo i opisa logora Pablove družine: „To je *zbilja* bio logor i bio je to dobar logor. Uopšte ga nisi video dok mu ne prideš i Džordan je znao da se ne može primetiti iz vazduha. Odozgo ga ništa ne bi odavalо. Bio je skriven dobro *kao medveda rupa*. Ali *izgledalo* je da je neznatno bolje čuvan. On ga je pažljivo posmatrao...” (37; ... „it was the camp *all right*...” — 18) Na početku romana, najzad, ovakvim, slobodnim neupravnim govorom, predočava se i Džordanovo stanje neočekivane uzbudjenosti, čak općinjenosti Marijom, praćeno fizičkim, gotovo fiziološkim posledicama (Džordanu prisustvo devojke i razgovor s njom suše i stežu grlo, menjaju mu glas): „Kosa joj je bila *zlatnosmede boje kakve je žitno polje oprženo suncem*, ali je po celoj glavi bila podsećena tako kratko da je bila *malo duža od dlake dabrovine*...” (40) Za mladića je Marijina kosa „*kao žitno polje na brdskoj padini na vetru*” (41), Marija se kre-

će „nespretno kao ždrebe, ali s istom ljupkošću koju ima mlada životinja” (43). Ovakvi opisi vrše sve uobičajene zadatke opisa koji nastaje pripovedanem u trećem licu: služe ambijentiranju zbivanja, imaju ulogu šižejnih kopči, do-prinose atmosferi zbivanja, karakterisu. Ali, kao subjektivni izraz gledišta lika, njegove perspektive, oni identitet lika predočavaju verodostojnije nego depersonalizovani sveznajuci pripovedač koji pripoveda u trećem licu, iako su i sami u obliku pripovedanja u trećem licu. S obzirom da su verni pratilac središnje svesti romana — Roberta Džordana, roman u velikoj meri njima duguje svoju „čvrstinu”.

Upravo pripadnost junakovoj perspektivi ovom, unutrašnjem govoru daruje elastičnost kakvu nema ni jedan drugi govor u romanu. Mestimično, usredsređujući se na pojedinostima i gomilajući ih gotovo kataloški („inventarski”), on ostvaruje efekat sinegdohe i zamenjujući tradicionalni epitet, kazuje višestruko važne podatke o junaku: o njegovoj ličnosti, situaciji u kojoj se on nalazi, unutrašnjem stanju, raspoređenju itd. Tako, na primer, u početku romana (IV), Džordana upoznajemo, preko njegovog unutrašnjeg govora, datog u slobodnom neupravnom govoru, ne samo kao savesnog diverzanta vičnog svom ratničkom „zanatu” već istovremeno doznajemo i nešto o njegovoj predistoriji i pretpripovesti romaneskih zbivanja: „Dva džaka su stajala u dnu drveta pokrivena platnom, i Robert Džordan kleče i opipa mokro i kruto platno na njima. U mraku on potraži ispod platna spoljni džep na jednom od džakova i izvuče jednu kožom obloženu flašicu i gurnu je u džep. Otključavajući drugi zatvoreni katanac koji je prolazio kroz sve rupice što zatvaraju gornji otvor džakova i pošto odreši konopčić na vrhu svakog džaka, on opipa unutrašnjost da bi sopstvenom rukom proverio njihovu sadržinu. Duboko u džaku napipa sve-zane šipke u džakčićima, džakčiće uvijene u noćne košulje i vezujući konopčić na džaku i zatvarajući ponovo katanac on stavi ruke u drugi džak i napipa oštре drvene ivice kutije za eksploziv, kutije za cigare s kapislama, a oko svakog malog cilindra bile su savijene dve male žice (bilo ih je mnogo, isto onako brižljivo zapakovanih kao što je on, kad je bio dete, pakovao zbirke jaja divljih ptica), zatim donji deo mašinke, s odvojenom cevi, sumotanu u njegovu kožnu bluzu, dva doboša i pet šipki u jednom od unutrašnjih džepova velikog džaka, pa mali navrtnji bakarne žice i veliki kalem izcelovane žice u drugom. U džepu sa žicom napipao je klešta i dva drvena šila za pravljenje rupa i onda, iz zadnjeg unutrašnjeg džepa, uze veliku kutiju ruskih cigareta kojih je mnogo dobio u Golcovom štabu i, zavezavši otvor džaka, on gurnu katanac unutra, zakopča predice

na poklopцима i ponovo pokri džakove platnom.” (69) Nešto docnije (V) posredstvom slobodnog neupravnog govora, takođe nabrajanjem, dobijamo i izvanredno upečatljiv utisak o zagušljivoj i pretrpanoj pećini i mučnom osećanju koje je Džordana, posle nepregnutog prizora svrgavanja Pabla, oteralo napolje: „Nije bilo vetra, i sada, van toplog vazduha u pećini, teškog od duvanskog dima i dima sa ognjišta, teškog od mirisa kuvanog pirinča i mesa, šafarara, bibera i ulja, od zaostalog mirisa vina prolivenog iz velike mešine koja je visila pored vrata, obešena o vrat s četiri noge isturene, tako da se vino točilo kroz slavinicu utisnutu u jednu nogu, od vina koje se malo prolilo po zemljanim podu i ugušilo miris prašine, sada, napolju, van mirisa različitih trava koje su visile u kitama s tavanice uz duge vence belog luka, konjskog znoja i ljudskog znoja koji se osušio na ljudima (*oštrog i sivog ljudskog znoja i slatkog i mučnog konjskog znoja* koji se osušio četkanjem pene), dalje od ljudi za stolom, Robert Džordan udahnu duboko čisti noćni vazduh planina koje su mirisale na piniju i rosu po travi na livadi uz potok.” (69)

Najveću pažnju slobodan neupravni govor privlači kao sredstvo prenošenja susreta Džordana i Marije, naročito njihovih ljubavnih zagrljaja. Jedna od prednosti ovog pripovednog oblika — neupadljivo prelaženje s plana pripovedanja na plan „unutrašnjeg pejsaža” lika odnosno necetno alterniranje ova dva plana, osnov je na kome se, tako, čitaocu predaćavaju trenuci šetnje dvoje mlađih na povratku iz posete El Sordovom logoru (XIII): „Hodali su kroz vres na planinskoj livadi i Džordan je osećao kako mu vres struže po nogama, osećao je težinu pištola u futroli na kuku, osećao je sunce na glavi, osećao je povetarac, koji je svež duvao sa snega na planinskim vrhovima i, u svojoj ruci, ruku devojke, čvrstu i snažnu, s isprepletениm prstima. Od nje, sa dlana njene ruke prislonjenog uz njegov dlan, sa njihovih prstiju prepletene čvrsto, sa njenog ručnog zglavka koji je bio uz njegov, nešto je dolazilo od njene ruke, njenih prstiju, njenog ručnog zglavka, sveže kao prvi svetli vazduh koji, približavajući vam se, jedva bora staklastu površinu mora, lagano kao kad čoveku prevučete perom preko usne, ili kao list koji pada kad nema ni daška povetarca, tako lagano da su ga oni mogli osetiti samo dodirom svojih prstiju, ali je bilo tako snažno, pojačano, i snažnim stiskanjem njihovih prstiju i tesno sljubljenim dlanovima i zglavcima, izgledalo kao da mu je neka struja podigla ruku i ispunila čitavo telo bolnom šupljinom želje. Pod suncem koje je sijalo na njenoj kosi, zagasitoj kao žito, i njenom glatkom ljupkom licu i na krivinama njenog vrata, on je povuče nazad, privuče je k sebi i poljubi.

Oseti kako ona zadrhta kad je on poljubi i on je držao čitavo njeno telo uza se i osećao njene grudi na svojim prsim kroz dve košulje kaki boje, osećao je njene male i čvrste grudi i on otkopča dugmeta na njenoj košulji i sagnu se i poljubi je i ona je stajala držeći, držeći zabačenu glavu na njegovoj ruci. Onda ona spusti bradu na njegovu glavu i on oseti kako mu rukama drži glavu i nije je na sebi. On se uspravi i obema rukama stisnuo je tako čvrsto uza se da je podigao sa zemlje, pripijenu, i osećao je kako drhti i onda su se njene usne našle na njegovom vratu, i onda je on spusti i reče, „Marija, oh, moja Marija.” (150) Prikaz samog ljubavnog zagrljaja zatim je dat na istoj osnovi, ali dok je u susret ekstazi prevagu imao pripovedni plan, sada je u središtu pažnje Džordanov doživljaj, koji prenose dve neobičajeno duge, izvanredno razgranate rečenice: „Onda se osećao miris vresa zgnječenog i hrapavost savijenih stabljika pod njegovom glavom i sunce svetlo na njenim zatvorenim očima i čitavog svog života će pamtitи krivu liniju njenog vrata s glavom zabačenom unazad među korenjem vresa i usne koje su se same od sebe malo micale i treperenje čvrsto stisnutih kapaka zbog sunca i svega, a njoj je bilo sve crveno, narandžasto, zlatnocrveno, od sunca sa zatvorenim očima, i sve joj je bilo te boje, sve to, ispunjavanje, posedovanje, imanje sve te boje, sve u slepilu te boje. Za njega je to bio tamni prolaz koji nije vodio nigde, onda opet nigde, onda opet nigde, onda još jednom nigde, stalno i uvek nigde, teško s laktovima na zemlji ka nigde, mračno, nikad nikakvog kraja nigde, visio je sve vreme uvek nad nesaznavanjem tog nigde, ovog puta i ponovo zauvek ka nigde, sad da ga ne odnese još jednom i zauvek ka nigde, sad iznad svih odnošenja gore, gore, gore, i u nigde, iznenadno, zagrevajući, držeći, sva ta nigde odoše i vreme bi apsolutno mirno, a njih oboje su bili tu, i vreme jeстало i on oseti zemlju kako se pomera i izmiče ispod njih.” (150—151)

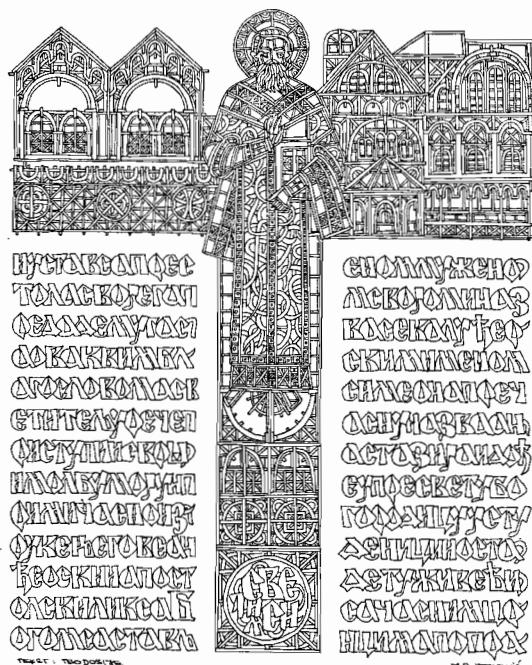
Nešto docnije, kad Džordan razmišlja o svome položaju, doživljeni govor, prepletен unutrašnjim dijalogom i monologom, doprinosi stvaranju utiska toka svesti: „Tako, ako ti život daje sedamdeset godina za sedamdeset časova, ja tu vrednost imam sad i srećan sam da sam je saznao. A ako ne postoji takva stvar kao što je dugo vreme, niti ostatak vaših života, niti odsad pa nadalje, nego postoji samo sad, onda je sad stvar koju treba slaviti i srećan sam sa tim sad. Sad, *ahora, maintenant, heute, heute, Now*. Sad, smešno zvuči da bi bilo čitav svet i tvoj život. *Esta noche, tonight, ce soir, heute abend*, noćas. Život i žena. *Life and Wife. Vie et Mari*. Ne, nije išlo. Na francuskom je ispadalo muž. Postojalo je *now* i *frau*, ali ni to nije ništa dokazivalo. Uzmimo mrtav, *dead*,

mort, muerto, i todt. Todt je bilo najmrviće od svih izraza. Rat, *war, guerre, guerra* i *Krieg.* Krieg je bio najbliži, zar ne? Ili je možda to bilo zbog toga što je nemacki znao najslabije. Dragana, *sweetheart, cherie, prenda,* i *Schatz.* Sve bi ih on dao za ime Marija. To je bilo ime.” (157)

Prikaz poslednjeg ljubavnog zanosa dvoje mlađih, njihove poslednje *La Glorie,* u kojoj se ostvaruje njihovo potpuno, i telesno i duhovno sjedinjavanje, takođe se svojim formalnim odlikama približava unutrašnjem monologu koji beleži tok (struju) svesti. Međutim, kao ni u prethodnom slučaju, ni u ovome slučaju odustvuo „strogog racionalne strukture” središnjeg dela, koji uokviruju pripovedni iskazi (naglo smenjivanje pripovednih glasova, organizacija sintakse), zahvaljujući dovde već čvrsto ustanovljenom situacionom kontekstu ne potire već, naprotiv, iznosi u prvi plan prevashodno racionalne sadržaje svesti glavnoga junaka. Evo tog odeljka: „Onda su bili zajedno i dok se skazaljka pomerala na satu, negledana sad, oni su znali da se ništa ne može desiti jednom, a da se ne desi drugom, da se ništa ne može desiti no to; da je to sve i večno; to je ono što je bilo i sad je i ma šta da dođe jeste. To, što umalo nisu imali, imaju. Imali su to sad i pre i uvek i sad i sad i sad. Oh, sad, sad, sad, samo sad, pre svega sad i iznad svega sad, i ne postoji nikakvo drugo sad do ovog sad i to sad je tvoj prorok. Sad i uvek sad. Hej, sad, sad, jer nema nikakvog sad do sad. Da, sad. Sad, molim sad, jedino sad, ništa drugo nego jedino ovo sad, i gde si ti i gde sam ja i gde je onaj drugi i ne zašto, i nikad zašto, jedino ovo sad; i dalje i uvek molim onda uvek sad, uvek sad, za sad uvek jedno sad; jedno samo jedno, nema drugog već jedno sad, jedno, koje ide sad, diže se sad, plovi sad, polazi sad, valja se sad, lebdi sad, oslobođeno sad, dokraj sad, bez ostatka dokraj sad; jedno i jedno je jedno, je jedno, je jedno, je jedno, još uvek je jedno, ješ uvek je jedno, je jedno koje se spušta, je jedno blago, je jedno čežnjivo, je jedno, je jedno ljubazno, je jedno srećno, je jedno u dobroti, je jedno za milovanje, je jedno sad na zemlji s laktovima na odsečenim granama bora na kojima se spavalо s mirisom borova granja i noći; na zemlji konačno sad, u zoru dolazećeg dana. Onda on reče, jer onaj drugi mu je bio samo u glavi i nije govorio ništa. „Oh, Marija, ja te volim i zahvalan sam ti na tome.” (326)

II DEO

ARGUMENTI

RADOJE SIMIĆ

FUNKCIJA JAVNE REČI*

POVODOM RETORIČKOG NASLEĐA

„Retorika je stilistika starih” — zaključuje francuski teoretičar Pjer Giro; — „to je *nauka o stilu* — precizira Giro — onakva kakvom je onda mogla biti zamišljena nauka“.¹⁾ Nema sumnje da stilistika mnogo duguje retorici; bar onem njenom krilu čiji su rodonačelnici Platon i Aristotel: Teofrastova klasifikacija „govora“ u „vrste“ (lat. *elocutionis genera*; niski, *tenue genus*, srednji, *medium genus*, i visoki *sumblime genus*) ni u damašnje vreme nije bez aktuelnosti. Nema sumnje, isto tako, da su utemeljivači stilistike, njeni prvi zastupnici i proučavaoci, bili uvereni da je stilistika isto što i retorika: Fridrik Novalis, nemački književnik s kraja XVIII veka, koji je — tako utvrđuje Grimov *Nemački rečnik*²⁾ — prvi upotrebio reč *stalistika*, razumeo je ovaj termin kao sinonim *retorici* (Stalistik oder Rhetorik).

¹⁾ Roman Jakobson, u jednom svom radu u kojem se bavi nekim problemima psihologije, posmatranim sa gledišta lingvistike („O lingvističkoj tipologiji afičnih oboljenja“: R. Jakobson, *Lingvistika i poetika*, Beograd 1966, 195. i d.), skromno izjavljuje: „kao običan lingvista, koji nije verziran ni u psihologiji ni u medicini, ja ču se strogo ograničiti na lingvistička opažanja samo lingvističkih činjenica“. Moj položaj je mnogo gorji od Jakobsonovog, prvo zato što sam neuopredivo slabije pripravljen čak i za lingvistička ispitivanja jednog takvog predmeta kao što je ideologija, a drugo zato što sam prekoracio one granice do kojih bi u najboljem slučaju dopirale moje kompetencije kao lingviste i teoretičara stila. No ako ništa, ovaj tekst neka posluži kao podsticaj za razmišljanje onima koji na pokrenuta pitanja gledaju jasnim očima i jasnije sagledavaju rešenja. Moji napori — i to sam dužan reći — inspirisani su studijom M. Markovića, Ideologija i jezik. *Theoria I*, Beograd 1981. Prilog prof. Simića deo je veće studije naslovljene „Struktura ideološkog diskursa“, čiji je jedan deo objavljen u *Književnoj reči* br. 299/87

²⁾ P. Giro, *Stalistika*, Sarajevo 1964, 19. — Na str. 5. Giro izjavljuje: „Stalistika je moderna retorika“.

³⁾ *Deutsches Wörterbuch*, sv. *Stalistik*. — Zd. Dukat, pomenujući ovu činjenicu u *Rečniku književnih termina* (uredn. D. Živković), Beograd 1985, 764, obaveštava i o sledećem: „U istom značenju nalazimo je [tj. reč „stalistika“] i u engleskom prvi put 1846. kod Vorrester“.

Ali predmet i metode retorike, kao teorijske discipline i tehnike govora, ne slaže se u svemu, ne slaže se u mnogome sa predmetom i metodama stilistike kao nauke i stila kao praktične delatnosti. Da bismo to ustanovili, nije nam potrebno daleko ići. I najsažetiji pregled istorije ovih nauka, kakav je npr. onaj u *Rečniku književnih termina*, sadrži dovoljno podataka o tome. „Nastanak i... razvoj retorike — pišu M. Flašar i Z. Konstantinović u pomenutom rečniku — kao složene teorije i tehnike besedništva, bio je u Heladi (staroj Grčkoj) uslovjen tipom javnoga života..., načito atinskom demokratijom, u kojoj je živa reč delovala neposredno i bila neophodno politiski i lično oružje u političkom životu, pravoj raspi... i na svečanim skupovima”³⁾.

Odmah primećujemo da današnja stilistika ne pokriva sve nabrojane oblasti u kojima je delovala antička retorika. Primetićemo takođe, i uz malo naučno iskustvo u pomenutim naukama, da stilistika u svoje zadatke ubraja i po-nešto što ovako definisano retoriku ne zanima. Stoga bismo, uz malu rezervu, morali dati za pravo slovačkom retoričaru Jozefu Mistriku kada tvrdi da su „u antičko doba na mestu današnje stilistike bile tri nauke: retorika, poetika i dijalogika”⁴⁾. Onu malu rezervu sačuvali smo za napomenu da stilistika ipak u sebe ne uključuje nijednu od svojih prethodnica u celini...

Nas će za ovu priliku posebno zanimati onaj region retorike koji ostaje van stilističkih izučavanja danas. Vratićemo se opet znalcima istorije retorike i *Rečniku književnih termina*. Po onem što pišu M. Flašar i Z. Konstantinović zaključujemo da su se retorikom posebno intenzivno bavili sofisti. Oni su ovu shvatili kao „kovačnicu uverenja” i „majstorstvo ubedavljanja”. „Mehanička primena jezičkih ukrasa i formalističkih pravila kompozicije — misao je naših autora, — sofističko relativisanje istine i pozivanje na verovatne... argumente, gradnja varljivih zaključaka... i delovanje na afekte slušalaca” — bili su po svoj prilici glavni praktični zadaci takve retorike. Platon je te ciljeve izgleda smatrao etički neprihvatljivim, ali ni njegova, a ni Aristotelova konцепција retorike „nije mogla da suzbije uticaj praktično-tehničkih priručnika (sastavljenih najverovatnije po sofističkim uzorcima), koji su bili osnova za obuku iz retorike „do kraja antike, a čitali se i prerađivali i u srednjem i u novom veku”⁵⁾. Ciceron, i posle njega Kvintiljan, zalažu se za „ideal moralno odgovornog, ne samo formalno-tehnički već i filosofski obrazovanog besednika”⁶⁾.

³⁾ *Rečnik književnih termina*, 851.

⁴⁾ J. Mistrik, *Stylistika slovenského jazyka*, Bratislava 1977, 9.

⁵⁾ *Rečnik književnih termina*, 652.

⁶⁾ Cit. mesto.

Na ovu etičko-intencionalističku bazu retorike — sasvim nesvojstvenu savremenoj stilistici — ukazuju i drugi poznavaoци njene istorije. Tako npr. autor jednog od poznatijih priručnika retorike kod Nemaca, Hajnc Lomerman⁷⁾, ovako definiše besedničku veština: „Prava priroda govorništva leži u njegovoj funkciji da služi ljudima“. „Ko ovu funkciju ne priznaje — upozorava Lemerman osećajući da za to postoji preka potreba — postaće demagogom, ali nikad govornikom u pravom smislu“. Platon je, tako čitamo u ovoj knjizi, retoriku ironično poredio sa veštinom kuvanja i ulepšavanja, i njenu glavnu svrhu video u — udvaranju! Gigonove reči koje navodi Lemerman zvuče kao oštra moralna diskvalifikacija ove drevne veštine: „Trijumf retorike u tome je da slabu ideju učini jakom, a stvarnog zločinca da s uspehom prikaže kao andela nevinosti“.

Moralistički nastrojeni teoretičari i humanisti XIX veka, piše Lemerman, bili su šokirani Platonovim otkrićem da se retorika nimalo ne brine o istini, već je jedino zanima efekat koji će postići kod publike. Čak ni najveći antički besednici, ni Demosten među njima, nisu se odlikovali posebnom skrupuljenošću. Sličnu tvrdnju iznose poznavaoци i o slavnim imenima velike francuske revolucije. Protivnici revolucije zajedljivo su tvrdili da su Robespjer Mara i drugi, vadeći u Konventu konceptgovora iz desnog džepa, u levom „za svaki slučaj“ čuvali njegovu „palinodiju“. Svoj apsolutni vrhunac demagoška retorika doživljava u Hitlerovojoj agitacionoj mašineriji. Parolom *Deutschland über alles* (Nemačka iznad svega) on je uspeo privući velike mase nemačkog naroda u ratnu arenu, te da ih podstakne na bespričerna divljaštva.

Retorika se treba istaći, ne zalaže jedino za moralno proskribovane ciljeve, niti se služi jedino demagogijom. Ona je istupala i u ime pravde, humanizma, uzvišenih ideaala, u ime budućnosti čovečanstva i ljudske sreće. Ova dva etička načela ugrađena su u temelje ljudskog bivstovanja. Njihovi sukobi, borbe i kompromisi zapremaju znatan prostor u istoriji, kako kulturnoj tako i socijalnoj, celokupnog čovečanstva. Tako je i retorika, kao jedna od poluga *ideoloških raspri i političkih konfrontacija*, oduvek upletena u sudbinu ljudske vrste. Svojim uspelim dostignućima ona je čak pokušavala da predviđi tu sudbinu, da dâ prognozu za dalja zbivanja. Jedan od najsjajnijih primeraka ovakve retorike jeste *Manifest komunističke partije*. Na osnovu otkrića imanentnih zakona razvijka ljudskog roda i dijagnoze bolesti klas-

⁷⁾ H. Lemmermann, *Lehrbuch der Rhetorik*, München u. Wien 1968, 41.

nog društva, klasici marksizma su razrešenje antagonizama videli u uništenju društvene zgrade na čijim će temeljima izrasti nova, sagrađena po njihovu projektu: „Kad se proletarijat u borbi protiv buržoazije nužno bude ujedinio u klasu — to je ključna misao „Manifesta”, — kad bude revolucijom postao vladajuća klasa, i kada kao vladajuća klasa nasilno ukine stare odnose proizvodnje, on će s tim odnosima proizvodnje ukinuti i uslove opstanka klasne suprotnosti, likvidirati klase uopšte, a time i svoju sopstvenu klasnu vladavinu. Na mesto starog... društva, s njegovim klasama i klasnim suprotstvima, stupa udruživanje, u kome je slobodni razvitak svakog pojedincu uslov slobodnog razvitka za sve”.

Marks i Engels u svom projektu buduće istorije načinili su izgleda jedan mali propust, koji ipak može biti fatalan: klasnim suprotnostima priznali su status vrhovnog arbitra istorije, a proletarijatu jedino pravo na budućnost. Zaboravili su veličinu samopregora, čudesnu moć mučeništva, preporodnu snagu žrtve, samozatajnu čvrstinu volje. Zapostavili su, naime, opreke među etičkim načelima i njihovu produktivnost. Jer i ranije pobune u ime siromašnih, u ime njihovog prava na sreću i blagostanje, odnosile su nebrojene žrtve i završavale se normalnim prevratom u samoj buni. Kada je Isus ustao i objavio: „Blago vama koji ste gladni sad; jer ćete se nasititi”; — kada je spremnima na žrtvu za taj ideal poručio: Blago vama koji plačete sad; jer ćete se nasmijati”;⁸⁾ nije ni u snu mogao pomisliti da će jednoga dana doći propovednik i u ime njegovo govoriti: „Blago gladnjima i žednjima *pravde*, jer će se nasititi”⁹⁾; — i da će „carstvo nebesko”, obećana sreća siromašnima, biti nuđena maloumnicima (!): „Blago siromašnima *duhom*, jer je njihovo carstvo nebesko”¹⁰⁾. Šta je preostalo žrtvovanima nego da se smeju?...

U logičkom sledu misli opravданo bi bilo zapitati se kakva sudbina, u carstvu „slobodnog udruživanja”, očekuje proletarijat koji na tako čudan način ukida uslove sopstvenog opstanka? Uništenje? Samouništenje? Negacija negacije znači afirmaciju, glasi jedan od zakona dijalektike. Neće li doći propovednici koji će u to ime, u ime zakona dijalektike, propovedati negiranje negatora klasnog društva, uništenje uništitelju, smrt grobaru? Da nije on već tu, taj likvidator likvidatora, grobar grobara? Da ne postanu tvorci „slobode udruživanja” — njeni robovi?

⁸⁾ Jevangelje po Luki, 6. 21.

⁹⁾ Jevangelje po Mateju, 5. 6.

¹⁰⁾ Jevangelje po Mateju, 5. 3.

Ali ostavićemo se tih opasnih pitanja, i krenućemo drugom linijom koju najavljuje logika naših prethodnih razmišljanja. Zapitaćemo se gde se skrivaju uzročnici moralnog prevrata koji reč pretvaraju u njenu negaciju, ideale iz snova o sreći preobraćaju u teratologiju košmara, koji u svečanu himnu herojima progresu neprimetno upliču zvuke njene parodije i koji u granit vere usaduju klicu sumnje koja će ga razoriti. Možemo li se protiv njih boriti? Možemo li ih amputirati iz istorije ili se moramo s njima pomiriti i trpeti svoju kob?

OBNOVA RETORIKE

Ljudska reč očigledno ima neka svojstva koja ljudi umeju upotrebiti u praksi, a još ih nisu svesni i ne objašnjavaju ih teorijski. Ili im daju neprava objašnjenja. Reč sa mišljima ima nekakav čudan sporazum o zajedništvu čiji nam karakter ostaje tajna. De Sosir u svom čuvenom delu koje mu je pribavilo slavu tvorca moderne lingvistike, u svom *Kursu opšte lingvistike*, proglašio je ovu vezu neraskidivom, uslovom opstanka jezika, jezičkog znaka, kao „jedinstva sa dva lica”, mada u tu vezu „ideja” i „akustička slika” stupaju dobrovoljno (znak je „arbitraran”). Jeden od retkih koji se mogu smatrati sinovima de Sosirovima, bar po hrabrosti i duhovnoj znazi da delo slavnog pretka — primajući ga — podvrgnu kritici, jeste Roman Jakobson. On je de Sosirovu misao o „proizvoljnosti znaka” nazvac dogmom¹¹⁾, a ipak je, kao da je htio biti dosledan u negiranju, tvrdio da veza između „ideje” i „akustičke slike” nije tako prisna i bespogovorna, jer sporazumevanje nije ništa drugo već „niz alternativnih izbora” koji misli daju slobodu odluke između činjenica, između činjenice i njene suprotnosti, između činjenice i — njenog odsustva!

Ostavljamo popriše elitnih lingvističkih diskusija uz jednu primedbu, i uz jedno pitanje. Primedba se odnosi na mogućnost veze činjenice i — njenog odsustva. De Sosir nije ostavljao takvu mogućnost: „u jeziku se — upozoravao je on — ne može odvojiti glas od misli niti misao od glasa”¹²⁾. Jakobson priznaje legi-

¹¹⁾ R. Jakobson, *Lingvistika i poetika*, 167. — Isp. dalje citat sa str. 187 istog dela. Povodom njega isp. misao sovjetskog neuropsihologa A. R. Lurije, *Osnovi neuropsihologije*, Beograd 1976, 182, o tome da je „ime predmeta upleteno u čitavu mrežu mogućih veza”, te stoga „uslov za pravilno nazivanje predmeta sastoji se u iznalaženju potrebne oznake i inhibiciji svih ostalih... alternativa”.

¹²⁾ F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, ed. critique prép. par T. de Mauro, Paris 1976, 157. — Svojevrsnu potvrdu de Sosirove misli pružaju ispitivanja sovjetskog psihologa Lava Vigotskog, *Mišljenje i govor*, Beograd 1977, 313. Vigotski rezonuje slično de Sosiru: „Reč lišena značenja nije reč. Ona je prazan zvuk.”

timnost redukcije glasovnog materijala, ali u okvirima kodifikacijske regulative: „Elipsa se, međutim — napominje on, — takođe upravlja po kodifikovanim pravilima”¹³). Proces suprotan eruiranju semantike reči, korozija i iščezavanje „ideja”, pražnjenje akustičke ljuštute, spada u socijalnu ili individualnu patologiju govora. Sledi pitanje: da li svi patološki slučajevi spadaju u oblast psihopatologije (individualne i socijalne) i da li su baš takvi slučajevi nužno patološkog karaktera? Neki savremeni teoretičari „lingvističke pragmatike” ili „pragmalingvistike” tvrde s punom odgovornošću da „u posebnim situacijama, kada govornik ima u planu poseban pragmatički efekat iskaza, ovaj se može postići kao posledica nerazumevanja ili nepotpunog razumevanja sadrzine datog iskaza od strane adresata”. Za primer se uzimaju „neki stihovi simbolista i futurista”¹⁴). Koliko razumemo ovu tvrdnju, ona implicira zaključak da govornik ima vlast nad govorom: samo tako što odlučuje hoće li ga ili ne fonijski uobičiti, već i da li će ga ispuniti porukom, ili će puti „prazan zvuk” u etar da bi postigao efekte što ne počivaju na poruci. Koji su to efekti, i koja je to nauka koja se njima bavi, dalje nas neće zanimati. U centru naše pažnje biće ispitivanje mogućnosti desemantizacije reči, zapićemo se u kojim se oblicima ljudske komunikacije to dešava i zašto. Interesuje nas struktura desemantiziranog znaka.

Čini se da je za ove probleme zainteresovana kako teorijska tako i praktična retorika, pa čemo se vratiti njenom današnjem stanju, njenom predmetu i metodama istraživanja.

„U svom savremenom značenju — pišu M. Flasari i Z. Konstantinović u pominjanom *Rečniku književnih termina* — r[etorika] se zapravo vraća na značenje koje je imala u antici, kada je zauzimala mesto između *gramatike* i *dijalektike*, za ono osmišljavanje gramatičkih elemenata da bi bili dijalektički usmereni”¹⁵). Tekvo određenje oblasti u kojoj deluje retorika danas, u oblasti javne reči¹⁶) (kao i u antici) u izvesnoj je nesaglasnosti sa sledećim, gde se ona vidi u društvu sa književnom teorijom: „Kako se u uslovima antike — pišu oni dalje u svojoj studiji — misao više oblikovala usmenim putem a manje se pisalo, r. je... shvaćena

¹³) R. Jakobson, *Lingvistička i poetika*, 1878. — L. Vigotski, cit. d., 365—360, iznosi podrobnejše objašnjenje psiholoških osnova eliptičnog govora („skraćivanja”).

¹⁴) L. A. Kiseleva, *Voprosy teorii rečevogo vozdejstvija*, Leningrad 1978, 5—6.

¹⁵) *Rečnik književnih termina*, 635.

¹⁶) Termin „dijalektički” treba shvatiti u smislu „diyalogike”, tj. veštine raspravljanja.

kao veština govorništva. Danas, međutim, r. se razmatra pred pozadinom poetike i na pisanom tekstu, te otuda postaje disciplina za poznavanje onih jezičkih postupaka koji su karakteristični za literaturu¹⁷⁾. Ovako shvaćena retorika jeste pandan Balijevoj stilistici, koju je on želio ograničiti na govornu produkciju neumetničkog karaktera¹⁸⁾). To određenje predmeta retorike sasvim je legitimno i u poređenju sa srednjovekovnim priručnicima iz ove discipline, koji su se pretežno odnosili na poetski jezik¹⁹⁾. Poznati, i kod nas salvnji²⁰⁾ nemački filolog s kraja XVIII i početka XIX veka Johan Kristof Adelung, smatrao je retoriku naukom „o leponi govorenju”, dok je stilistici dodelio zadatak da se brine o čistoti i pravilnosti jezika²¹⁾. Sličnu poziciju retorika ima i kod nekih savremenih autora, npr. kod pominjanog Leneberga, kao i kod Ž. Diboa²²⁾). U svom velikom projektu „literarne retorike” H. Lausberg ovu nauku smatra „osnovom nauke o književnosti”²³⁾.

Čini nam se da retorika kao nauka, ukoliko ne želi tavoriti u zapećku kao arhaični receptar za „retoričke figure” (koje su u međuvremenu postale poznatije pod imenom „stilskih” figura), ima veće izglede da se potvrdi u onoj drugoj oblasti kojoj su od davnina okrenute njene ambicije. To je oblast stare „dijalektike” („dijalogike”), koja je danas potpuno zapuštena. Za ovaku retoriku izjašnjavaju se nemački teoretičari V. Flajšer i G. Mihel²⁴⁾. Oni duduše ne predlažu nikakav poseban nacrt retorike kao nauke, niti je uvršćuju u listu „paralelnih disciplina” uz stilistiku, ali predlažu izučavanje „naučnog i praktičnog nasleđa retorike” i govore o „istoriji retorike od antike do danas”. Po njima duga tradicija njena garantuje „da delovanje javnog govora ne počiva na čistoj intuiciji ili „mehaničkom podražavanju” uzora, nije dakle čisto praktički orientisana, nego „zahteva jezičko obrazovanje”. Sumnjam da su

¹⁷⁾ Ch. Bally, *Traité stylistique française*, Heidelberg 1951 (3. éd.); — *Stylistique générale et stylistique française*, Berne 1944.

¹⁸⁾ M. L. Linin, *Studien zur deutschen Rhetorik und Stilistik im XIX Jahrhundert*, Marburg 1963. 23.

¹⁹⁾ Kod nas je Adelung opštepoznat po svome pravilu „piši kao što govorиш”, koje su prihvatili reformatori srpske cirilice s početka XIX veka Sava Mrkalj i Vuk Stefanović Karadžić.

²⁰⁾ W. Fleischer u. G. Michel, *Stilistik der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig 1975, 22.

²¹⁾ J. Dubois, *Rhetorique générale*, Paris 1974.

²²⁾ H. Lausberg, *Elemente der literarischen Rhetorik*, München 1967. (B. Aufl.); — *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, München 1971. (4. Aufl.).

²³⁾ W. Fleischer u. G. Michel, cit. d., 22.

autori imali na umu da se retorika može svesti na poznavanje i upotrebu „jezičkih pravila”, ili ne bar isključivo na njih. Javna reč, bila ona formulisana u pismenom ili usmenom vidu, po-red lingvističkog i opšteg obrazovanja, podrazumeva i izvesne vidove jezičke kompetencije i opštih sposobnosti o kojima je vredno razmišljati i koje se isplati proučavati. No tim se pitanjima ne može prići direktno, već tek preko materijalne emanacije ljudskog duha, koja je najčešća u jeziku javne reči.

FUNKCIJA JAVNE REČI

Najznačajniji zadatak javne reči, prema rečima poznatog marksiste Georga Klaus-a jeste „profiliranje javnog mnjenja”²⁴⁾. Nema spora: i laik može zaključiti da svaka izgovorena reč u sagovorniku mora izazvati izvesne društveno pertinentne posledice: razmena iskustava o prirodnim i društvenim pojавама uslov je koordinacije praktičnog delovanja i ponašanja. Klaus, međutim, misli na drugu, specijalnu vrstu posledica, planski i po posebnim metodama izazvanih. Razmotrićemo ih.

Javno mnjenje, po mišljenju Klausovu, jeste „pojavna forma društvene svesti”²⁵⁾, njena manifestacija. „Istorijski materijalizam nas uči — izlaže Klaus — da društvena svest može predstavljati pravu, deformisanu ili lažnu sliku društvene stvarnosti”²⁶⁾. Društvena svest ima važnu ulogu u održanju ili rušenju društvene stvarnosti (bolje reći poretka).²⁷⁾ Profiliranje javnog mnjenja, prema tome, jeste delatnost od ogromnog značaja. Mogućnost takvog delovanja Klaus vidi u sistematskom, organizovanom i programiranom *informisanju* javnosti. „Uticaj pošiljaoca poruke na primaoca — utvrđuje on — postiže pravi efekat u prvom redu time što se sadržaj informacije akumulira u svesti primaoca, i što mnoštvo impulsa, delujući u istom smeru, menja sadržaj svesti primaoca i tako ga pokreće na drukčije akcije od onih koje bi bio spreman da izvede pre takvog uticaja na njega”²⁸⁾.

Društvena delatnost „profiliranja javnog mnjenja”, kako u politici, obrazovanju, kulturi i dr., tako isto i u javnom moralu, vaspitanju mlađih, religiji, pa čak i filozofiji i nauci, — jest oblast koja se ukupno naziva *ideologijom*. Zato svaka javno izgovorena reč nosi zrno društvene

²⁴⁾ G. Klaus, *Sprache der Politik*, Berlin 1972, 204—205.

²⁵⁾ Cit. d., 213

²⁶⁾ Cit. d., 123.

²⁷⁾ Cit. d., 123—124.

odgovornosti, ili bar ima moralnu težinu, etički je intencionalizirana (pozitivno ili negativno). To su, prema tome, ozbiljni i značajni sastojci ideologije. Moglo bi se, gotovo sa sigurnošću, reći: kakva ideologija, takva i javna svest, bilo da je posmatramo s profilaktičkog (policijskog i sudsko-kaznenog), bilo s praktičnog (sa gledišta količine društvenog proizvoda u privredi, efikasnosti obrazovanja, društvenih službi i dr.), ili etičkog gledišta (stabilnost porodice, međuljudski odnosi, odnosi građana prema državi i sl.).

Pošto javna reč — *ideološki diskurs* — očigledno stoji u spletu odnosa s javnim mnjenjem, razmotrićemo neke njegove karakteristike. Poslužićemo se studijom S. Vajšedela o toj temi²⁹). Autor je vrlo nezadovoljan (zapadno)nemačkim prilikama u toj oblasti, te u glavne crte tamošnjeg javnog mnjenja ubraja sledeće: prosečnost, površnost, uopštenost, lakovernost, radozonalost, konvencionalnost itd. Neke od navedenih osobenosti spadaju u oblast socijalne psihologije i dr. pa ih nećemo razmatrati. Ali neke su za nas vrlo interesantne jer otkrivaju suštinu ideološkog delovanja i ideologije kao pojave. Tako uopštenost upućuje na glavna uporišta ideološkog delovanja u individualnoj psihologiji čoveka. „Ona se (tj. ideološka propaganda) malo trudi — piše Vajšdel — da odgometne i objasni pojedinosti empirije: oblast u kojoj se ona posebno rado kreće jesu paušalne ocene... Bez mnogo razmišljanja sve se deli na crno i belo”. Konvencionalnost upućuje na težnju „da se ostane na utabanim stazama mišljenja”, što znači da ideologija najradije operiše opštim i ustaljenim kategorijama društvenog mišljenja³⁰).

G. Klaus ima sasvim suprotno mišljenje o („profilisanom”) javnom mnjenju („društvenoj svesti”), kao i o ulozi ideologije i politike. No i on navodi neke elemente iz oblasti javnog delovanja (uglavnom misli na političku propagandu i agitaciju) koji su slični onima iz Vajšdelove skale. On npr. pominje upotrebu „visokoagregiranih”, tj. ucpštenih simbola. Tu su još i sledeći elementi: idealiziranje (i difamiranje), mistifikacija, stereotipnost, manipulacija itd. — kojima se objašnjava „suština” ideologije.

Kakva je priroda ideološkog diskursa po Klaušovu shvatanju, vidi se iz sledećih njegovih reči, koje otkrivaju metodologiju organizovanog i programiranog (propagandnog) „informisanja”. „Moć reći — upozorava on — nije uslovljena

²⁹) Cit. d., 124.

³⁰) S. Weischedel. *Wirklichkeit und Wirklichkeiten (Wahrheit und Unwahrheit der öffentlichen Meinung)*, Berlin (W.) 1960, 266—268.

³¹) Sva podvlačenja su naknadna.

njenom sposobnošću da na odgovarajući način označi određene situacije spoljašnjeg sveta”³¹). U ovoj sferi jezičke upotrebe *nema nikakvog značaja* pitanje „kakav odnos reč ima prema drugim rečima, ili *kakvi odnosi postoje između reči i stvari*“. *Primarnu važnost dobija problem „kakvi odnosi postoje među ljudima*, koji se rečima osmišljavaju, koriste, menjaju”³²). „Moć reči — tvrdi Klaus na drugome mestu — ispoljava se tako što ona, kada se dovoljno učvrsti u svesti ljudi, menja pojam, pa čak i situaciju na koju se odnosi”³³.

Pošto tu moć ne crpe iz stvarnosti (bez značaja je „kakvi odnosi postoje između reči i stvari”), već naprotiv, usmerava je prema njoj (ona „menja pojam, pa čak i situaciju na koju se odnosi”!), reč se mora oslanjati na neku snagu, neki medijum van istorijske realnosti, van empirije!? Klaus upravo tako zamišlja mehanizam delovanja reči u ideoško-propagandnom diskursu, a osnovni impuls za takvo delovanje reč dobija od tzv. „ideoških vrednosti“. „Vrednosti ove vrste... — objašnjava autor — čine u mnogom pogledu prirodu onoga što je mislio Karl Marks kada je govorio da teorija postaje materijalna snaga kada zahvati mase. *Teorija* — precizira Klaus svoje shvatanje — *u praksi postaje materijalna snaga, i to posredstvom jezika*“. „Kada se vrednosti ove vrste stabilizuju u svesti mase — precizira Klaus mehanizme delovanja ovog tipa na ljude, — i kada jezički izrazi čije značenje čini ove vrednosti — postanu opšta svojina jedne klase ili društvenog sloja, tada se javlja mogućnost da se uz njihovu pomoć utvrde politički i socijalni ciljevi, da ti ciljevi postanu ideal date klase ili društvenog sloja kao i da se postigne način delovanja i ponašanja koje obezbeđuje realizacija tih ciljeva”³⁴.

Vrlo je značajno i simptomatično što Klaus menja značenje reči: on uništava njen referencijski sadržaj („odnos prema stvarima“) i zamjenjuje ga drugim — ideoškim vrednostima („značenje jezičkih izraza“ — „čine ove vrednosti“). I još više: reč se, snabdevena „ideoškom vrednošću“, koja joj uliva posebnu moć! — vraća stvarnosti, razara je i preraduje po modelu klasnih ideaala!? Priča je, naravno, isuvise banalna da bismo je mogli uzeti ozbiljno. Ni Klaus, niti

³¹) „To ostaje — misli Klaus — kao zadatak jeziku matematike! Jezik matematike cenimo po tome da li je u stanju matematičke pojmove dovesti u vezu sa minimumom primenljivosti, pri čemu treba voditi računa i o vezi ajdetskog i operativnog smisla odgovarajućih simbola“ — *Sprache der Politik*, 122.

³²) Cit. mesto. — Sva podvlačenja su naknadna.

³³) Cit. d., 86.

³⁴) Sve na cit. mestu. — Podvlačenja su naknadna.

iko drugi, ne može ozbiljno misliti da se pomoću reči, krhkih mrežica zvučne paučine, mogu prljave gradske ulice razrovanih trotoara pretvoriti u šircke, čiste i svetle avenije; da se zagušljive birtije u kojima masa krijumčara, varalica i hohštaplera provodi vreme u besposličenju, mogu zameniti univerzitetskim aulama, diskusionim tribinama, umetničkim paviljonima, čiteonicama itd; da se pretrpane prodavnice s mrzovoljnim i agresivnim piljaricama mogu preobratiti u privlačne butike lepo uređenih izloga s ljubaznim i prijatnim, stručnim i nenametljivim prodavačicama; da se smrdljivi autobusi i škripavi tramvaji, do krova puni izmučenog sveta, bede, pederastije, volšebnim rečima mogu privoleti da iščezenu i da na njihovo mesto dodu bešumni i brzi električni vozovi, svetli metroi, lepih arhitektonskih oblika i još mnogo šta... To su nečuvene infantilnosti o kojima nije vredno raspravljati. Pa ipak, nešto istine, nekoliko racionalnih zrnaca krije se iza tih misli o jezičkoj magiji kao čudnoj društvenoj snazi.

To racionalno jezgro našeg problema pokušavaju otkruti teoretičari u različitim naučnim oblastima. Mislim da je istini najbliži, i da je teorijski najbolje zasnovan, pristup čuvenog sovjetskog biologa, I. P. Pavlova, koji su razvili njegovi sledbenici u oblasti „biokibernetike“. Razvijajući Pavlovjevo učenje o dvostrukim nervnim sistemima, naučnici su došli do teorije o sustavnosti funkcija kore velikog mozga. Komunikativne funkcije mozga u vezi su s nekim sistemima toga sustava: 1/ sistemom modela koji održavaju predmete iz stvarnosti (duhovnih, socijalnih i prirodnih „objekata“); 2/ sistemom modela „smisla“, tj. pojmove tih predmeta; 3/ sistemom modeliranih emocija; 4/ sistemom motoričkih modela; 5/ sistemom jezičkih modela. Među ovim sistemima deluje splet složenih međuodnosa.³⁵⁾ Jezički sistem nije samo pasivni odraz drugih funkcija velikog mozga, već u sklopu dijalektičkih korelacija igra često aktivnu ulogu u modeliranju drugih sistema³⁶⁾. Reč, jezički znak, može u tim uslovima postati regulator „unutrašnjeg (psihičkog) i vanjskog ponašanja čoveka“³⁷⁾. Teoretičari čak misle da u jeziku postoje i posebni „pragmatički podsistemi“ jedinica „predodređeni za delovanje na psihu i za regulisanje ponašanja adresata“³⁸⁾.

³⁵⁾ K. Anohin, Filosofskij smysl kibernetičeskikh zakonomernostej, u knj. *Kibernetičeskie aspekty v izuchenii raboty mozga*, Moskva 1970, 11, 14.

³⁶⁾ N. I. Čuprikova, *Slovo kak faktor upravljenija v vysszej nervnoj dejate-ljnosti četoveka*, Moskva 1967, 8. i d

³⁷⁾ L. O. Reznikov, *Gnoseologičeskie voprosy semiotiki*, Leningrad 1964, 143.

³⁸⁾ L. A. Kiseleva, cit. d., 14.

Č. Moris zaista i misli da postoje tzv. „incitivni“ (preskriptivni) jezički znaci, ili bolje reći: postoji takva funkcija jezičkih znakova.³⁹⁾

Bazični kvalitet pomoću kojega se obezbeđuje uspeh „incitivne“ funkcije, jeste, po Morisu, *ubedljivost*. Ubedljivost ima dva izvora: na jednoj strani u vezi je s autoritetom preskripcije (naredjenja, komande itd.), a na drugoj s „adekvatnošću“, koju Moris tumači kao prateću informativnost preskripcije („interpretant“ tj. slušac, adresat mora biti adekvatno informisan, a izvesne preferencijalne pretpostavke moraju biti adekvatno postavljene, da bi upotrebljeni znak mogao biti ubedljiv“). „Signifikativno-simbolska strana reči — piše sovjetska autorka L. A. Kiseljova, — njena saznajno-apstrahirajuća uloga u mišljenju, ne isključuje, već naprotiv, uslovjava po našem mišljenju njenu signalnu [tj. podsticajnu] funkciju, ako prihvatimo u kibernetici odomaćeni termin ‘regulativni signal’, koji organizuje, usmerava rad sistema, između ostalog i socijalnog i individualnog poнаšanja čoveka, uz pomoć informacije koju prenosi“⁴⁰⁾.

IDEOLOGIJA I JEZIK

Jezik je posrednik među ljudima kao jedinkama. Ali on gradi mostove i između pojedinca i društva. Za ideologiju je, po svemu sudeći, interesantnija ova njegova poslednja funkcija. O njoj, razvijajući svoje filozofsko učenje o jeziku, Vilhelm von Humbolt, naučnik koji je ostavio, ako ne najširi, onda sigurno najdublji uticaj na potomstvo od svih misilaca novoga doba, govori ovako: „Individualna misao, postajući svojinom drugih, bliži se onome što je zajedničko čitavome čovečanstvu i što u pojedincu postoji kao modifikacija opšteg kojoj je potrebna dopuna i provera od strane drugih pojedinaca; svako govorenje, pa i najprostije, jeste povezivanje ličnih znanja sa opšteldjanskim iskustvom“⁴¹⁾. A. A. Potebnja, najbolji među onima koji su se usudili da se duhovno približe Humboldtovoj filozofiji i da je protumače drugima, primećuje da je vezu individualnog mišljenja s opštim, onim koje pripada svima, moguće shvatiti samo ako među njima postoji posrednik — govor i sporazumevanje; a to je — dodaje Potebnja — najbolje oruđe za dosezanje objektivnosti u mišljenju, tj. istine“⁴²⁾.

³⁹⁾ Ch. Morris, *Writtings on the General Theory of Signs*, The Hague and Paris 1971, 180—182.

⁴⁰⁾ L. A. Kiseleva, cit. d., 12.

⁴¹⁾ W. von Homboldt, *Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechtes*, Werke III, Berlin 1963, LIV.

⁴²⁾ A. A. Potebnja, *Myslj i jazyk*, Odessa 1922. (4. izd.), 26.

„Pošto jasno i neposredno može spoznati samo svoju ograničenost — dalje su misli Humboltove, — čovek je prinuđen čak da misli kako istina i nije u njemu, već negde van njega: ali on vlada najmoćnijim oruđem koje mu omogućava da se njoj približi, i da izmeri svoju distancu od nje: to je uzajamno saopštavanje misli“⁴³). Reč je ta osnovna životna ćelija, ta žiža — tako odvraća Potebnja, — u kojoj se prelамaju opšte i posebno, individualno i kolektivno mišljenje. I još više: „U reči čovek ima, nalazi za sebe novi svet, ne vanjski i tuđ svom duhu, nego već uređen i asimiliran duhom drugih, u njoj 'otkriva sústinu — citira on sada Humbolta...', — i sposobnost raščlanjavanja tamnih težnji koje sam oseća“⁴⁴).

Bilo što su im nedovoljno razumljive reči slavnog tragaoca za nedostupnim dubinama jezika, mestiščno čak enigmatske i hermetične, ili što pred sobom nisu imali tekst sjajnog njegova tumača, tek mnogi savremeni lingvisti, koji se smatraju Humboldtovim potomcima, gube se u moru ideja ovog velikana, te daju čudna, nekada međusobno suprotna, drugi put u sebi protivrečna mišljenja o istim temama. Neophodno je stoga — pre nego što pristupimo pregledu teorija kasnijih istraživača o odnosu individualnog i kolektivnog mišljenja i uloge jezika u posredovanju među njima — navesti još jednu Humboltovu misao. Za njeno razumevanje potrebno je ukazati na značenje Humboldtovog termina „unutrašnja forma“. U pomoć ćemo pozvati opet Potebnju: „unutrašnja forma je onaj duhovni svet o kojem govori Humbolt da je 'prerađen i uređen od strane drugih', kolektivna svest iz koje se izlučuju opšta značenja reči. U taj svet po Potebnji, pojedinac ulazi učenjem jezika. Jezik — veli Humbolt — u mjeri u kojoj je materijalan i zavisi od spoljašnjih uticaja, prepušten sebi, čini smetnje unutrašnjoj formi koja deluje na njega... Ali kada, prožet energičnim unutrašnjim silama, oseća da ga one nose, on se uzdiže radosno i deluje potvrđno svojom slobodnom materijalnošću. Upravo je ovde njegova postojana i nezavisna priroda blagotvorna gde on... novim generacijama služi kao oruđe duhovnog uzdizanja“⁴⁵). Jezik nije puko oruđe mišljenja, usuđujemo se protumačiti ovu misao, jer je u stanju da deluje na ovo (naročito kad su u pitanju mlade generacije koje preko njega usvajaju iskustva

⁴³) W. von Humboldt, *Ueber die Verschiedenheit*, LIV—LV. — Podvl. naknadna.

⁴⁴) W. von Humboldt, *Ueber die Verschiedenheit*, XXX; — A. A. Potebnja, *Mysl i jazyk*, 110—111.

⁴⁵) W. von Humboldt, *Ueber die Verschiedenheit*, CCXCV—CCXCVI.

starijih). Ali jezik nije ni gospodar mišljenja: on ga može ometati ili radosno uzdizati, ali isto tako trpi njegov uticaj.

Apsolutizam „jezičkog relativiteta”

Naš centralni problem — uloga jezika u oblikovanju kolektivne svesti, sada se veoma komplikuje. Humbolt ovo dvoje i individualnu svest uz to, postavlja u složene dijalektičke međuodnose čiji smisao je teško proziran. Vreme je da navedemo misli onih Humboltovih sledbenika koji su te odnose tumačili jednostavnije. Obraćamo se najpre američkim lingvistima E. Sapiru u L. Vorfu. Oni su tvorci tzv. teorije o „jezičkoj relativnosti” ili „jezičkom relativitetu”.

Edvard Sapir za polaznu platformu uzima Humboltovo učenje⁴⁰⁾. On je stekao velike zasluge time što je dokazao da jezik pripada istoj ravni kao npr. umetnost, ideologija, religija, mit — ravnim ljudskim kulture. Sapir je previše nalažeavao ovu misao i utoliko je potcenio individualni stvaralački duh u korist naslednih momenata utvrđenih društvenom konvencijom. Jezik je, po njemu, u prvom redu sredstvo kojim je ograničen opseg individualnog mišljenja, i to ograničenje Sapir smatra uslovom sporazumevanja. „Naš iskustveni svet — piše on — mora se podvrgnuti drastičnom pojednostavljenju i uopštavanju pre nego što bude moguće izgraditi inventar simbola za celokupno iskustvo o objektima i njihovim odnosima; a takav inventar je nezaobilazan preduslov svakog sporazumevanja... Samo u tom obliku moguća je komunikacija među ljudima, jer individualno iskustvo živi samo u svetu pojedinca te stoga, strogo uzev, nije dostupno drugima. Da bi postalo predmetom sporazumevanja, takvo iskustvo mora biti podvedeno pod neku is-

⁴⁰⁾ Isp. eksplisitno R. Bugarskog o tome da Sapirovo učenje „nastavlja... jednu tradiciju relativističkog mišljenja o jeziku i kulturi koja teče bar od nemačkog predromantizma, da bi izrazile konture stekla vec sa Humboltom”. — R. Bugarski, „Uvod u čitanje Vorfa”, predg. knjizi, B. L Vorf, *Jezik, misao i stvarnost*, Beograd 1979, 10. — Poredenjem Sapirovih reči i Humboltovih to se može i konkretno pokazati. Tako Humbolt piše: „Čovek se okružuje svetom zvučkova da bi u sebe primio i prerađivat svet predmeta. U ovim rečima nema nikakvog preterivanja. Pošto osećanja i aktivnost čoveka zavise od saznanja, a saznanje je uslovljeno jezikom, zato su uopšte svi odnosi čoveka prema vanjskim stvarima uslovjeni time kako su te stvari njemu predstavljene jezikom. Čovek, ispredajući jezik, samim tim se zapliće u njegovo tkivo; svaki narod je ograđen krugom svog jezika, i izaci iz toga kruga može samo ako pređe u drugi”. — W. von Humboldt, *Ueber die Verschiedenheit*, LIX—LX. — Ova misao nije konačni ishod Humboltova filozofiranja, ali je karakteristična, upečatljiva, i očigledno je na Vorfa ostavila dubok utisak. — Podvi. naknadna.

kultvenu kategoriju koja u datom jezičkom kolectivu stiče prečutno pravo egzistencije”⁴⁷).

U krajnjoj liniji Sapir, ipak, dopušta tezu da kultura i jezik opstoje zasebno, te da se ne mogu teorijski identifikovati. „Kad bismo do-kazali — njegovo je mišljenje — da kultura poseduje neku unutrašnju formu, neki nacrt koji se jasno raspoznaće nezavisno od sadržaja, tada bismo dobili mogućnost poređenja s jezi-kom, i tada bismo verovatno mogli dovesti u vezu jezik i kulturu. Ali sve dotle dok nismo u stanju da pronađemo i ocertamo takve for-malne obrasce u kulturi, bolje ćemo činiti ako strujanja u kulturi smatramo odvojenim pro-cesima. Odatle sledi da je potpuno beskorisno činiti pokušaje izjednačavanja morfologije je-zika s ovim ili onim stepenima razvoja kul-ture”⁴⁸.

Jezik ipak ostaje posrednikom između kulture, kao posebno shvaćenog kolektivnog mišljenja, i individualne svesti. Hiperarhija ovih triju sistema nije dovoljno jasno predstavljena, ali se čini da individua zavisi i od jezika i od kul-ture. A pošto kultura nema sopstvenog „nacrtu koji se jasno raspoznaće nezavisno od sadržaja”, možemo pretpostaviti da u takvoj ulozi nastupa jezik, te da jezik pod svojom kontrolom ima i kulturu kao društvenu svest.

Sapirove ideje dalje je razvio njegov učenik B. L. Vorf. Foredeći tzv. primitivne jezike ame-ričkih Indijanaca s evropskim jezicima, Vorf je učio velike razlike među njima. Sličnu di-stancu uočio je i među civilizacijama ovih na-roda. Civilizacijske razlike Vorf nije izvodio iz neuporedive udaljenosti u organizaciji životne prakse i stepenu ovlađavanja prirodom, već upravo iz strukture *maternih jezika*. Na toj pozadini dolazi do neobičnih zaključaka „da pozadinski lingvistički sistem svakog jezika (drugim rečima, njegova gramatika) nije čisto reproduktivni instrument za izražavanje ideja, već više sam instrument za oblikovanje ideja, program i vodič mentalne aktivnosti individue, njene analize impresija i sinteze njenog men-talnog poseda”⁴⁹). I ne samo u smislu jasnije formulacije ideja i misli, nego i u smislu sveu-kupnog saznanja objektivnog sveta — maternji jezik — po Vorfu — ima odlučujuću ulogu i primat u duhovnim aktivnostima čovekovim. „Mi analiziramo prirodu duž linija koje su

⁴⁷) E. Sapir, *Language*, New York 1921. — Cit. po nem. prevodu: E. Sapir, *Die Sprache*, München 1961, 20—21.

⁴⁸) E. Sapir, cit. d., 194.

⁴⁹) „Formulacija ideja — precizira Vorf — nije ne-zavisan proces, strogo racionalan u starom smislu, već je deo posebne gramatike, i razlikuje se, neka-da manje a nekada vrlo mnogo, u okvirima različ-tih gramatika”. — B. L. Vorf, cit. d., 143.

zasekli naši maternji jezici — tvrdi Vorf. — Kategorije i tipove koje izolujemo iz sveta ne nalazimo tamo zato što one smesta padaju u oči svakom posmatraču; baš nasuprot, svet je predstavljen u kaleidoskopskom tonu impreseja, koje treba da budu organizovane pomoću svesti, a to znači uglavnom pomoću lingvističkog sistema u našoj svesti”.

Stupajući rođenjem u jezički kolektiv, pojedinac takođe potpisuje kapitulaciju koja mu je ultimativno nametnuta; jer da bi se mogao služiti jezikom, mora se držati opštih regulativa i u shvatanju sveta: „Mi razvrstavamo prirodu, organizujemo je u pojmove i pripisuјemo značenja na način na koji to radimo, najvećim delom zato što sudelujemo u sporazumu da činimo tako — sporazumu koji važi za celu našu govornu zajednicu i koji je kodifikovan obrascima našeg jezika. Ovaj sporazum je, naravno implitican i neiskazan. Ali: *njegovi uslovi su apsolutno obavezni*. Ne možemo uopšte govoriti izuzev putem usvajanja organizacije i klasifikacije podataka koje sporazum diktira”^{50).}

Taj prečutni i opšteobavezujući ugovor deluje ograničavajuće na slobodu ljudskog mišljenja „jer znači da nijedan pojedinac nije slobodan da apsolutno nepristrasno opisuje prirodu, već je prinudeni da upotrebljava izvesne načine interpretacije, čak i ako sam o sebi misli da je potpuno slobodan”⁵¹⁾. Slobodu Vorf ostavlja jedino lingvistima, i jedino zato što oni vladaju tajnama jezika: „Osoba koja je najbliže slobodi u ovom smislu, bio bi lingvist koji poznaje vrlo mnogo jako različitih lingvističkih sistema”⁵²⁾. Vorf čak — govoreći drugim povodom o sličnim pitanjima — ostavlja nauci mogućnost da obnavlja jezik, unoseći u njega inovacije: „Nauka počinje da nalazi da ima nečega u kosmosu što nije u skladu sa pojmovima koje smo oblikovali... Ona pokušava da oformi *novi* jezik pomoću kojega će se prilagoditi širem univerzumu”⁵³⁾.

⁵⁰⁾ B. L. Vorf, cit. d., 143—144.

⁵¹⁾ B. L. Vorf, cit. d., 144. — Humboldtov konačni sud o odnosu jezika i ljudskog mišljenja umereniji je, optimističniji u odnosu na ljudski duh, i naučno prihvatljiviji. Donosimo ga ovde u nešto slobodnijem prevodu: „U tome — veli Humbolt — kako se jezik menja u svakom pojedincu, očituje se — suprotno jezičkom uticaju... — čovekova vlast nad njim... U uticaju jezika ogleda se zakonitost jezika i njegovih oblika; a u delovanju čoveka — princip slobode, zato što se u čoveku može začeti i ono za što nijedan razum ne može naći opravdanja... u prethodnjim okolnostima” — W. von Humboldt, *Ueber die Verschiedenheit*, LXV—LXVI. — Na ovo skreće pažnju i A. A. Potebnja, *Mysl i jazyk*, 36.

⁵²⁾ B. L. Vorf, cit. mesto.

⁵³⁾ B. L. Vorf, cit. d., 126.

Vorf je sveće shvatanje nazvao „principom relativnosti“ (*principle of relativity*), koji je zatim protumačen kao „jezička relativnost“⁵⁴⁾, — ali u Vorfovoj interpretaciji ovo načelo relativizuje mišljenje, apsolutizirajući ulogu jezika, jer po njemu: „svi posmatrači nisu vodenii istom fizičkom evidencijom do iste slike sveta, osim ako su njihove lingvističke pozadine slične, ili ako mogu biti usaglašene na neki način“⁵⁵⁾. Po ovoj teoriji, svi oni koji imaju ključ za odgovarjanje jezičkih problema, i to samo oni, mogu u njemu poduzimati takve operativne zahvate pomoću kojih će upravljati svešću drugih ljudi: „profilirati javno mnenje“, određivati ideo-lošku liniju, političke nazore njihove, zatim oblikovati ponašanje, kanalizati praktičnu delatnost, težnje itd. Da je to u izuzetnim prilikama, na žalost, bar donekle, i bar prividno i ostvarljivo, pokazuje primer Hitlera i Staljina, i njihovih besprimernih propagandnih mašinerija koje su držale na uzdi desetine i stotine miliona ljudi. Međutim, i ovo nasilje je bilo samo ograničenog dometa; nije moglo prodreti u privatnu savest, intimne misli, unutrašnjost ljudske svesti. A u meri u kojoj se ticalo javnog ponašanja odražavalo se i u defektologiji jezika: cenzurisana svest uglavnom se svodi na strogu kontrolu jezika i njegovo svodenje na stereotipne formule neprozirnog smisla. O tome ćemo još imati prilike da govorimo, a sada ćemo preći na neka drukčija tumačenja o odnosu svesti i jezika.

Apsolutizam duha nad jezikom

Jedan od najuglednijih predstavnika idealizma u evropskoj lingvistici, Karl Fosler, svoj naučni *credo* izvodi iz Kročeva učenja, koje povezuje sa Humboltom⁵⁶⁾. Podvodeći celokupnu nauku o jeziku pod okrilje stilistike, on je definisao „individualnu upotrebu jezika, za razliku od opšte“⁵⁷⁾. Fosler praktično negira postojanje jezika kao kolektivne činjenice: „Opšta [upotreba] u osnovi nije ništa drugo do približna suma po mogućnosti svih, ili bar najznačajnijih individualnih upotreba jezika“⁵⁸⁾.

„Svi elementi jezika — utvrđuje Fosler — jesu stilistička izražajna sredstva. Svi su oni, ako

⁵⁴⁾ Isp., R. Bugarski, *Uvod u čitanje Vorfa*, i tamo navedene bibliografske upute.

⁵⁵⁾ B. L. Vorf, cit. d., 144.

⁵⁶⁾ K. Vossler, *Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft*, Heidelberg 1904, V.

⁵⁷⁾ „Nauka o jeziku u čistom značenju ove reči jest samo stilistika. Ova, međutim, pripada estetici. Nauka o jeziku je istorija umetnosti“. — K. Vossler, cit. d., 42.

⁵⁸⁾ K. Vossler, cit. d., 15—16.

pođemo od izvesne vremenske tačke, istovremeno arhaizmi i neologizmi; svi su, posmatrani s gledišta izvesnih proizvoljno konstruisanih pravila, poetske ili retoričke licence; jer — celokupni jezik je individualna duhovna aktivnost⁵⁹⁾). Pravilnosti u jezičkoj upotrebi Fosler izvodi iz tzv. „duha jezika”, koji zatim objašnjava pomoću „duhovnih potreba i težnji većine govornih individua”. „Sintakšička pravilnost — objašnjava Fosler dalje — zasnovana je na pretežnim duhovnim osobnostima naroda. Ona se razume iz jezičkog duha”⁶⁰⁾). Tako — „pošto je nacionalni duhovni smer francuske nacije doveo do čvrstih pojmovnih nizova i rasporeda reči [u govoru], mogao je bez gubitka biti pojednostavljen padežni sistem”. „Ovo pojednostavljenje, koje po sebi može izgledati iracionalno i izazvati konfuziju, sada se u novim uslovima pokazuje racionalnim i čini izvesnu dalju, takođe paralelnu posledicu istog onog duha, ili ako hoćemo instinkta, koji obavezuje na red i jednostavnost”⁶¹⁾)

Fosler, kako vidimo, jeziku određuje mesto unutar ljudskog duha, zavisno od ovoga i u razvojnem smislu. Uticaj jezika na mišljenje, pri takvim odnosima snaga, sasvim je isključen. Čovek je potpuni gospodar svog jezika, i to ne kao kolektiv već kao pojedinac. On je njegov sopstvenik i uživalac njegovih blagodeti upotrebljavajući ih u stvaralačkom aktu sporazumevanja. Fosler otvoreno govori da je „jezik, kao celokupni govor, po svojoj prirodi simboličan, ili metaforičan, ili ako hoćete: antropomorfan. Čovek projektuje svoj sopstveni duh na stvari. Njegov govor je aktivnost upućena na upoznavanje sopstvenih mogućnosti: fantazija, intuicija, estetskog stvaralaštva, i ne sadrži ni senku nekakvog logičkog elementa. Zato način govora jednog [lica] nije ni najmanje obavezujući za druge”⁶²⁾.

Fosler, začudo, ne postavlja pitanje kako je u tim uslovima funkcijonisanja govora — uopšte moguće sporazumevati se: kako drugi pripadnici jednog jezika mogu razumeti poruku ako se govornik služi isključivo individualnim kreacijama, ne i ustaljenim formama, shemama ili modelima koji bi bili uspostavljeni konvencijom i obavezni za sve. On doduše i sam uvida ovu nesaglasnost u svojoj teoriji, ali je posmatra iz sasvim drugog aspekta: „Govor je duhovno stvaralaštvo. Jezik se u pravom smislu reči ne može učiti, već — kako kaže V. fon Humbolt — može se

⁵⁹⁾ K. Vossler, cit. d., 16

⁶⁰⁾ K. Vossler, cit. d., 17.

⁶¹⁾ Cit. mesto.

⁶²⁾ K. Vossler, cit. d., 29.

jedino 'probuditi'. Oponašanje govora je stvar papagaja. Zato papagaj i nema stila... On je takoreći personificirana jezička konvencija, sušta pasivnost; on oponaša jezik, ali ga ne upotrebljava tvorački"⁶³). No ipak, ne usuđuje se Fosler da potpuno odbaci svaku mogućnost oponašanja u ljudskom govoru, pa zato duhovito primećuje, više izbegavajući nego tražeći odgovor: „Delić papagaja nalazi se, naravno, u svakome od nas: to je deficit ili pasiva u našem jezičkom daru, dakle ništa pozitivno, ništa postojeće, nikakav samostalni princip na kojem bi se mogla zasnovati nauka. Gde počinje deficit, prestaje jezički dar, i tu je istovremeno granica jezičke nauke. Posmatrati jezik kao konvenciju i pravilnost, znači dakle: posmatrati ga nenaučno"⁶⁴). Duhovitost ovde slabo pomaže, jer Fosler ovim priznaje da njegov sistem nije lingvistički koncept nauke, već njegova hegamacija.

Pošto je okončao kritiku pozitivizma, Fosler u svom „idealističkom sistemu nauke o jeziku“ iznosi misli koje zvuče kao samokritika: „Ali kako dolazi do toga da svi mi — ko više, ko manje — vodimo borbu sa jezikom? — Mi želimo da nas razumeju. Naša okolina, međutim, razume sarno nemački, i nemački moramo i mi govoriti ili pisati. No ko konstituiše, 'nemački'? Nemački jezik ipak ne nastaje iz pasivnosti ili iz duhovne ograničenosti Nemaca. Da je teza o pasivnosti tačna, nemačka jezička zajednica raspadala bi se i nestajala bi u meri u kojoj sposobnosti i jezička aktivnost Nemaca jačaju. — Iskustvo nas uči suprotnom: što je obdareniji i civilizovaniji jedan narod, to je savršeniji njegov jezik, to je jasnija i sigurnija njegova gramatika, to je oštija i finija njegova leksika. Nema sumnje! — Dakle, nacionalni jezik ne nastaje u svojoj celini i složenosti kroz pasivnost, nego kroz aktivnost, i to ne individualnom aktivnošću nego kolektivnim radom: saradnjom"⁶⁵).

No i pored svih slabosti, preterivanja i nedoumice, Foslerova koncepcija ima jednu dobru stranu koju ne treba potcenjivati: ona je afirmisala slobodu ljudskog duha, njegovu načelnu nezavisnost od prirodnih i društvenih sila, pa i od zamki koje mu postavlja jezik, sredstvo koje je sebi stvorio da bi mu poslužilo u savladavanju ponora koji deli individualnu misao od opšteg duhovnog bogatstva. Da bi čoveka kao jedinku učinio društvenim bićem, da bi tu fizički tako nejaku kreaturu učinio gospodarem sveta.

⁶³) K. Vossler, cit. d., 38.

⁶⁴) Cit. mesto.

⁶⁵) K. Vossler, cit. d., 90.

Dva primera

Apsolutizacija slobode svesti u odnosu na jezik. videli smo, obeležena je raskidom jedinke sa društvom, individualne svesti sa društvenom svešću. Kao što je apsolutizacija uloge jezika obeležena odricanjem svake slobode individualnom duhu. Kakav bi izgled poprimio svet kada bi jedno od ovih načela izvojevalo odlučujuću pobedu nad drugim, pokazaće nam dva primera, oba srećom — iz mašte.

Tamnica jezika ili utamničeni jezik

Prvi naš primer predstavlja model sveta nastao svodenjem obeležja autoritarnih društvenih poredaka na njihove krajnje konsekvence. ApsurDNA slika takvog „savršenstva” društvenih odnosa nalazi se u romanu Dž. Orvela 1984. Apsolutna vlast oličena je u ličnosti „vode”, dalekom mitskom i mističnom biću, obavijenom svim zastorima tajne koje je uspela smisliti religijska istorija od postanja do danas. To mitsko stvorenje deluje na ljude isključivo preko posrednika, i to različitim kanalima. Najznačajniji od tih kanala jeste jezik, jer i najznačajnija delatnost kojom se posrednici bave jeste propaganda. Da bi odgovorio svojoj funkciji, jezik je „preuređen” na specijalan način. Opisujući taj „novogovor”, Orvel ovako rezonuje o njegovoj suštini i funkcijama: „Svrha novogovora bila je ne da samo dâ sredstvo kojim bi se izražavala filozofija i duhovne navike..., nego da onemogući sve ostale načine mišljenja [sem onoga koje propisuje „voda”]. Namera je bila da, kad novogovor bude prihvaćen..., svaka jeretička misao — to jest, misao koja bi bila u neskladu sa principima..., bude doslovno nepomisliva...”⁶⁶⁾

Zatvaranje ljudskog duha u začarani zamak autoritarne logike, po shvatanju zamišljenih tvoraca „novogovora”, moguća je jedino viviseckcijom misli, amputacijom ne samo nepoželjnih reči iz jezika već i nepoželjnih značenja onih reči koje su preživele „reformu”: „Rečnik novogovora bio je sastavljen tako da dâ tačan i često veoma suptilan izraz svakom značenju koje bi član Partije legitimno htEO da prenese sagovorniku ili čitaocu, isključujući pri tom sva druga značenja kao i mogućnost da se do njih dođe posrednim putem. To se postizalo delimično izmišljanjem novih reči, no pre svega izbacivanjem nepoželjnih reči i uklanjanjem neortodoksnih značenja iz preostalih reči; čak i uklapanjem svih sekundarnih značenja”⁶⁷⁾.

⁶⁶⁾ Dž. Orvel, 1984, Beograd 1984, 271.

⁶⁷⁾ Dž. Orvel, cit. d., 272.

Karakter takvog društva i njegova jezika ilustrativno pokazuje Orvel jednim primerom: „Reč *sloboden* postala je i u navogoru — veli on, — ali se mogla upotrebiti samo u rečenica kao što su „Ovo je sedište slobodno” ili „Biću tako sloboden da vas zamolim za jedan žilet”... U starom smislu „politički sloboden” ili „intelektualno sloboden” nije se mogla upotrebiti, pošto politička i intelektualna sloboda više nisu postojale ni kao pojmovi...”⁶⁸⁾

Ovoj slici nije potrebna nikakva kvalifikacija. Nije potreban ni komentar. Samo ćemo, umesto opomene, citirati Aleksandra Belića, umnog i široko obrazovanog lingviste, koji je pre kataklizme 1941—1945. pisao: „I pored stalnog razvijanja i stalnog usavršavanja jezičkog, jezičkog savršenstva, kao nečega potpuno završenog niti je ikada bilo niti može biti. Njemu bi se protivila jezička priroda koja odgovara prirodi čovečjeg duha. Takvo jezičko savršenstvo značilo bi da je u jeziku sve predviđeno što bi moglo ustrebati ma kom njegovu predstavniku. Samo tako ne bi bilo potrebno nikakvog novog jezičkog stvaralačkog rada. Takva *ukočenost ili uzetost stvaralačkih moći jezičkih pokazivala bi samo da je psihički rad čovekov savršen, da se sveo na potpuno zamiranje*. Međutim, sve govori protiv toga. Isto onako kao što čovečji duh ide ka sve novim otkrićima, kao što on nikada u traženju i nalaženju novih horizontata ne miruje, — tako su stalno budne čovečje jezičke stvaralačke moći u praćenju svih čovekovih duhovnih pokreta i poleta”⁶⁹⁾.

Jezička anarhija je znak duhovnog rasula

Kao drugi primer, koji bi trebalo da ilustruje apsolutizovanu slobodu čovekovu, a u stvari pokazuje suprotno, poslužiće nam imaginarni svet Franca Kafke. U tom svetu vlada opšta anarhija. Ali čovek je ipak izložen jeziku i zavisi od nekih neuhvatljivih životnih šema i konvencija. Interesantno je da i u Kafkinom društvenom modelu „pravi život izgleda mrtav”, pošto njegova vodeća snaga „pretvara svoje formalne ciljeve u svoj sadržaj”, te svuda dospeva „u konflikti sa realnim ciljevima”⁷⁰⁾.

Ljudi su, kako ih Kafka predstavlja u svom delu, razdvojeni „zidom oficijelnosti”. „Čitav organizovani život izgleda rastavljen na najprostije delove. Državni organizam je individualiziran do beskonačnosti”. „Sve što se tamo de-

⁶⁸⁾ Cit. mesto.

⁶⁹⁾ A. Belić, *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku*, Beograd 1941, 598.

⁷⁰⁾ K. Marks ove reči upućuju Hegelu kritikujući njegovu filozofiju državnog prava. Citat preuzet iz studije navedene u sledećoj napomeni.

šava rezultat je neodgovornog, nesvesnog i do kraja neinarnog odnosa pojedinca prema sopstvenoj obavezi. Tamo činovnici donose odluke koje isključuju poznavanje slučaja, još manje zakona na kojima temelje sve svoje odluke. Svako radi posao na onaj način koji mu diktira njegov subjektivni prilaz i nepostojanje straha od lične odgovornosti”⁷¹).

Dr Huld, advokat iz romana *Proces*, objašnjava npr. optuženom Jozefu K. da se u sudu „događa... da se podnesci uopšte ne čitaju”⁷²), a seoski činovnik Momus, iz *Zamka* pedantno stavlja zapisnike o najminornijim stvarima i dostavlja ih pretpostavljenome, iako zna da on „ne može da čita sve zapisnike, štaviše, on ne čita nijedan”⁷³). „Ljudi iz Kafkine literature — nastavlja kritičar — obavljaju posao sa prekomernom obazrivošću i pedanterijom. Njih je formalni smisao dužnosti u toj mjeri obuzeo da u stvari nemaju ni najosnovnijih znanja šta zapravo rade i čime se bave”⁷⁴). „Život se obavlja u kompletnoj zabludi da se nešto stvarno dešava samo zbog toga što se čovek prekomerno iscrpljuje ulcgama”⁷⁵). „Sve se kod Kafke odvija kao u lutkarskom pozorištu — na prvi pogled protivrečan, ali pravi zaključak (anarhija postaje sila kojoj ljudi moraju služiti pod istom onom prinudom kakvu osećaju u autoritarnom društvu!). — Vučene nevidljivim koncima lutke se pokreću, pomeraju, obrazuju neku vrstu radnje, stvaraju prividne odnose na sceni, čak i međusobno konverziraju, glasom koji im je iza kulisa pozajmljen”⁷⁶).

Smrt i uskrsnuće reči

Ni u jednom ni u drugom društvenom modelu pravog sporazumevanja u stvari nema. Život je u suštini „apsolutno statičan”. „Ne kreću se ljudi i njihove inicijative, ne cirkulišu ideje, ne niču smeće vizije, misli koje ukupnu stvarnost vuku napred”⁷⁷). Čovek kao jedinka mora se zadovoljiti time da „nalazi pogodne termine i frivolne jezičke konstrukcije”. „To im potpuno onemogućuje da shvate smisao onoga što čini stvarne odnose među ljudima” i među stvarima⁷⁸).

⁷¹) Sl. Tomović, Dilema: svet je mrtav, odnosno bog je mrtav — u literaturi Franca Kafke, *Književnost i jezik* 2/1980, 164, 169.

⁷²) F. Kafka, *Proces*, Beograd 1983, 104.

⁷³) F. Kafka, *Zamak*, 111.

⁷⁴) Sl. Tomović, cit. d., 168.

⁷⁵) Cit. d., 167.

⁷⁶) Cit. d., 170.

⁷⁷) Cit. mesto.

⁷⁸) Cit. d., 169.

Čak i neki teoretičari izražavaju bojazan da je čovek dospeo — i pored velikog napretka nauka — u situaciju da mora obnoviti traganje kako bi „pronašao sebe”, otkrio „famoznog čoveka”. Teoretičari kulture, katkada, našavši se pred neprobojnim zidom atomiziranog sveta, u kojem ne vide prolaz „na onu stranu”, proglašavaju čoveka „mrtvim”: u psihologiji ga čak nema, jer „Lakan je pokazao — po M. Fukou — da ono što govori jesu strukture, sistem jezika, a ne subjekt”⁷⁹). I lingvistika dokazuje isto, tvrdeći da je jezik isto što i matematički kod; i gnoseologija. Spasenje nudi jedino Marksovo „revolucionarno obećanje po kojem bi zahvaljujući znanju o samom sebi čovek mogao da opet, ili prvi put, postane go-spodar samog sebe”⁸⁰).

To će se desiti onda kad čovek spozna meru svoje slobode i granice svojih prava. I u jeziku.

⁷⁹) Isp., S. Marić, Egzistencijalne osnove strukturalizma, predgovor knj., M. Fuko, *Riječi i stvari*, Beograd 1971. 40.

⁸⁰) S. Marić, cit. d., 38.

ZA (OD)GOVORNOST*

Od ovog izlaganja ne treba očekivati posebnu izvornost i znanstvenost: karakter će mu biti prvenstveno reklamni. Reklamni — jer je reklamacija na prevladavajući način društveno-političkog komuniciranja i jer reklamira neka rješenja — pojačanu brigu za *govornu* kulturu i zato više radnih mjeseta fonetičarima, stručnjacima za govor.

U posljednjih je nekoliko stoljeća tradicionalna važnost govora uzmakla pred pisanom riječi. Diskvalifikacijom retorike zanemarivana je i govorna kultura za račun vrste učenosti koju simboliziraju znanje pisanja i čitanja. Dostojanstvo pisanih i čitanog počiva prvenstveno na vremenskoj protežnosti i dokumentarnosti (provjerljivosti „crnog na bijelom“). Za govorjenje se isuviše mehanički vezuje neozbiljnost neformalnih razgovora, a za pisanje i čitanje ozbiljnost sadržaja od opće važnosti. Pismenost je poistovjećena s kulturom i obrazovanjem; govornost s pučkim kazivanjem. Naše je podneblje dodatno opterećeno još i kompleksom kaskanja za kulturnijim evropskim narodima, a taj se kompleks najčešće izražava brigom za povećanje broja pismenih. Prostodušno se uđivljenje tečnom govorenju obično iskazuje pismovnom metaforikom: „On govori kao da čita“ ili „On govori kao knjiga“. U našoj, govorno nedovoljno kultiviranoj sredini većina je u situacijama javnog govorenja diskvalificirana jer, za razliku od pisanja i čitanja, nikada nisu vježbali govorenje.

Kritika stanja u kojem je javno obraćanje mnogo češće čitanjem nego govorenjem polazi od pretpostavke da JAVNA RIJEČ MORA BITI GOVORENA A NE ČITANA. Kod nas, međutim, čitački krug zatvaraju izravno društveno-političko komuniciranje (na društveno-političkim skupovima) i neizravno društveno-političko komuniciranje preko sredstava javnog informi-

*) Izlagane na skupu Izučavanje jezika društveno-političkog života i masovnih komunikacija, maj 1986, Beograd.

ranja. O čitanju na skupovima izvještava se — čitanjem.

Možda u prvi mah i nismo svjesni paradoksalnosti koja sintagma *čitani govor* čini oksimoronom. Čitanje i govorenje imaju međusobno isključivih obilježja. Pismo i govor dva su različita sistema znakova, različito ostvaruju jezik u konkretnom tekstu, te, što je posebno važno za problem koji ovdje obradujemo, razvijaju različite strategije odnosa prema primaocima. Da bi se naglasile razlike između pisanog i govorenog izraza obično se neadekvatno uspoređuju spontani razgovor i pisanje, koje je uвijek nespontano. Pisanje iz tehničkih razloga (ruka je sporija od govornih organa) ne dozvoljava onako brzo ostvarivanje teksta kao govor, a najčešće se vremenska neograničenost kod pisanja iskoristi za razradivanje koda ili stiliziranje. Pisanje je usmjereno više na sadržaj, a govorenje na osobno zalaganje i odnos prema sugovornicima. Prostorno i vremenski odmak od trenutka susreta primaoca s porukom čini pisca manje angažiranim od govornika. No najčešće se zaboravlja da se i govor može pripremiti. To znači da prostorno-vremenski odmak govornik može iskoristiti za retoričku pripremu. Kod čitanja kontinuirano ispisano teksta spremnog za tiskanje ovaj je dio pripreme izostao.

Primaoci čitanog „govora“ imaju mnogo teže uvjete primanja obavijesti nego primaoci spontanog govora ili retorički dobro pripremljenog, dakle — nespontanog, govora jer se primaocima čitanog govora skraćuje vrijeme prijema. Čitanje naglas brže je od govorenja, a k tome se još čita tekst koji je pripremljen kao da će biti bezglasno čitan. Primočev je zadatak težak: ono što je pripremano s mnogo vremena na raspolažanju (što rezultira razradenijim kodom, razgranatijom sintaksom i komplikiranim gramatičkim vezama) i za primanje bez vremenskih ograničenja (bezglasno čitanje) mora primati sasvim neprimjerenom — sluhom. Citač tako pripremljenog teksta ne vodi računa o tome da se slušač ne može vraćati prema početku rečenice ili teksta onako kako to može čitalac. Zadani biološki kapaciteti ne omogućuju primaocu kontinuirano naprezanje s dugackim rečenicama. Prezentnost, vrijeme u kojem se period fizičkog vremena može doživjeti kao (psihička) sadašnjost (ili ne-vremenost), primaocu je ograničena i zato on jako ovisi o reljefnosti kontura govornih vrednota i primjerenoj govornoj organizaciji poruke.

Primaoca se opterećuje i ujednačavanjem govornih vrednota. Čitani je govor obavijesno osiromašen jer je rezultat dvostrukе pretvorbe. Prvom se pretvorbom govoru adekvatne misli prestiliziraju u pisani izraz, a drugom se pisani test (namijenjen bezglasnom čitanju) ozvučuje glasom i tako obavijest primjerenu oku name-

će uhu. Iz rukopisa ili tiska teško se bez iskustva u interpretativnom čitanju rekreiraju dobre govorne konture. Čini se da svako javno nastupanje teži uliknuti veliku diskontinuiranost karakterističnu za spontano govorenje. Pokret i zvuk izravni su znakovici govornikove osobnosti i vrlo je vjerojatno da tu leži uzrok uravnjivanja govornih vrednota (intonacija, intenzitet, tempo, pauze, mimika i geste) kod javnog govorenja. Razlozi su sljedeći: veći broj različitih jedinki u publiki objedinjuje se općim, svima zajedničkim znakom; opterećen potrebotom da ga se dobronamjerno primi (pozitivno i s povjerenjem vrednuje), govornik se smješta u škalupe za koje vjeruje da kod publike refleksno izazivaju povjerenje; budući da želi postići zajedništvo s publikom (što je u prirodi govora i komunikacije uopće), izbjegava sve što bi moglo omesti identifikaciju, pa i svoju različitost (=osobenost, subjektivnost) skriva iza formi društveno prihvatljivog ponašanja. U čitanom se političkom govoru pažljivo izbjegava diskontinuiranost. Da je subjekt iz takvog govora izbačen vidi se ne samo po tome što je govor prepun ponavljanja uopćenih opredjeljenja (načela ili smjernica) i za neautentičan duh obaveznih izraza (frazu), nego se to naročito odražava u napadnoj redukciji razlika u pokretu i zvuku. Za govornicom imamo ukočene čitače koji ozvučavaju uredno popunjene obrasce. Na TV ekranima imamo besprijeckoru dikciju nezainteresiranih spikera — usjedjelih pretvarača vizualno ujednačenih pismovnih znakova u zvučno ujednačene rečenice. (Sjedeći, jer su tako sigurniji od pokreta, oni olovkom u ruci pokušavaju figurirati kretanje i prirodnost.)

Važno je još dodati utjecaj pisma kao nivellatora. Ujednačena slova, posebno ona u tisku, ujednačeni razmaci između riječi i ujednačeni signali za pauze (samo one koje delimitiraju rečenice i veće fonetske blokove, a ne, na primjer, posebno važne pauze ispred ključnih izraza) — sve je to samo štura naznaka za govorne različitosti, koje su itekako obavijesne. U govornim se vrednotama dobra govora ne nalazi samo obavijest o govorniku (ekspresivna razina izraza), nego i obavijest o predmetu govora (logička i impresivna razina). Slojevitost govorne poruke — činjenica da se govorenjem istovremeno dobija više informacija nego pisanim komunikacijom — omogućuje joj da može biti kraća i istovremeno preciznija. To je zato što su govorne vrednote obavjesna baza govora, pilot-informacija što krči put ostalim informacijama sadržanim u poruci. Neizostavna je karakteristika dobrog javnog govorenja organizirana diskontinuiranost, to jest, takve varijacije govornih vrednota kakve će biti primjerene primaocima. Radio, televizija i telefon već nas

duže vremena prisiljavaju na „povratak” ishodišta komuniciranja — veću upotrebu kulturom prerađenih prirodnih izražajnih sredstava, koja su u Gutenbergovoj galaksiji izgubila svoju nekadašnju važnost. Zato kad govorimo o nespontanom govorenju, to jest, o javnim govornim nastupima, nije nikad dovoljno upozoravati na potrebu one vrste pripreme na koju čitači govora ne obraćaju ni najmanje pažnje, a to je retorička priprema. Za njezino izostajanje opravданja nema, jer je omogućuje prostorno-vremenski odmak od situacije izgovaranja.

Mnoge od „obaveznih” (ili žargonskih, ili sistemskih) figura našeg političkog govora potvrhanjuje upravo način pripremanja i izlaganja — ispisivanje kontinuiranog teksta (ne samo potpunih, nego prenatpanih rečenica) i čitanje. Mnogi postupci karakteristični za pisani izraz uopće nezaobilazni su postupci „pravog” političkog govornika. To su: gomilanje atribucija i predikacija, sparivanje u i-veze (jednom se izrazu dodaje više ili manje sinoniman drugi izraz), nizanje ili nabranjanje, upotreba imenskih konstrukcija i tamo gdje bi glagolski izraz bio kraći i efikasniji (nominalizacija), te umetanje dopunskih, najčešće suvišnih, objašnjenja unutar rečenice. Čitanje u potpunosti ispisanih teksta omogućuje veliku čestoću nekih u političkom govoru obaveznih figura — figure sintetičnosti (što više toga obuhvatiti u jednu celinu, jednim intonacijskim lukom) i figure analitičnosti (što više pleonastičkih i-veza). Logičnost i misaonost, također, se konotiraju beskočnim ulančavanjem tema unutar iste rečenice, a dijalektičnost binarnošću (dvočlane sintagme s elementima vezanim crticom ili veznikom *i*). Uopće, neograničenost vremena za pripremu i činjenicu da je čitanje na javnim skupovima dozvoljeno naš tipični govornik političkog žargona zloupotrebljava, da bi primaoca opteretio prenatpanim rečenicama i monotonim izlaganjem (čitanjem). Inflacija rečenice, a time i cijelog teksta, rezultat je nekontroliranog, gotovo refleksnog gomilanja. Pisac i čitač političkog govora ne zna ono što zna dobar pisac — da je primalac ograničenog kapaciteta ne samo kad sluša čitano, nego i kad čita u sebi i da zato dugačke rečenice ugrožavaju i čitljivost (a kamoli slušljivost) teksta. Čitljiviji su oni pisci koji pisanjem podražavaju govornost.

Kako protumačiti uporno javno nastupanje s čitanjem potpuno ispisanih rečenica teksta tamo gdje bi situaciji primjerene bilo retorički pripremljeno govorenje uz pomoć bilješki (koje u diskontinuitetu sadržavaju samo natuknice i ključne riječi govora)? Je li to ljenost da se osim za temu pripremi i za konkretnu govornu situaciju (što bi značilo da vodi računa

o svojim slušaocima), ili je to vjernost tradiciji beskonačnih referata? Čini mi se da se čitanje potpuno ispisanih teksta može protumačiti i kao sastavni dio figurativnosti političkog žargona. Čitanje ne samo da omogućuje za politički žargon karakterističnu dužinu i strukturu rečenice i čitavog govora (što figurira govorniku sposobnost i „težinu“ sadržaja), nego i sámо figurira, to jest, usmjerava na neke asocijacije koje su s predmetom govora samo u posrednoj vezi. Ono što odgovara na pitanje KAKO, dakle, *način*, može biti sastavni dio strategije usmjeravanja primaoca na pošiljaocu poželjno tumačenje poruke. Tako i čitanje shvaćeno kao figura sudjeluje u stvaranju uvjeta za primanje poruke. Govornik između ostalog želi obavijestiti i o svojoj elokventnosti misaonosti, sposobnosti za sintetetičan prikaz pretходno analiziranog, iscrpnost i sveobuhvatnost. Podaci o govornikovim sposobnostima (eksprezivna razina) neobično su važni za zadobivanje povjerenja. To sve lako je figurirati razgranatom rečenicom i tečnim izgovaranjem, a to se opet lako može čitanjem u potpunosti ispisanih teksta. Kad bi se zabranilo čitanje na političkim skupovima, politički bi jezik doživio mnoge promjene.

Pisano i čitano u društveno-političkom komuniciranju ima još jednu važnu konotaciju. Dostojanstvo koje pismo ima zbog svoje dokumentarnosti, provjerljivosti i vremenske protežnosti proteže se i na konotaciju ovjerenosti. Napisanom i pročitanom lakše se povjeruje nego govorenom. Pisano i čitano lakše nego govoreno konotira službenost, podobnost, usustavljenost i važnost. Ako je moguće čitanje tumačiti kao takvu figuru, onda ono kao način (ono KAKO govora) itekako suodređuje ono što zovemo predmetom (ŠTO) govora. Načinom (u ovom slučaju čitanjem sa svim pratećim obilježjima) govornik ovjerava sebe, a time i predmet govora. U obavjesno praznim govorima, kad je izbor teme samo još jedna od žargonskih figura, način postaje predmet — KAKO se u potpunosti poistovjećuje sa ŠTO. U takvima slučajevima govornik (čitač) ne govori ništa drugo nego svoju podobnost.

Iz zabilježenog govora, istrgnutog iz svoje govorne situacije, uvijek se ta njegova situacija donekle može rekonstruirati. Govor je slika ne samo govornika nego i njegove publike. Mogli bismo čak reći da što je govor retoričniji, to jest, bolje pripremljen za svoju komunikacijsku situaciju, to se publika u njemu jasnije odražava. No i iz političkog neretoričnog žargonskog čitanja pomaljivo podnosi i čiji se pojedinci, izmjenjujući se za govornicom, ponašaju slično. Čitanje jest neprimjereno situaciji javnog

izlaganja, ali, budući da se to prešućuje, čini se da ipak odgovara skupini kojoj se obraća i čije pojedince vežu ista pravila ponašanja. Izlaganjem sličnog na sličan način samo se potvrđuje već postojeće zajedništvo. Odatle prisutnost retorike u takvom općenju samo u onom negativnom smislu (u kojem se, nepravedno, danas najčešće upotrebljava); odatle odsutnost retoričnosti u onom smislu u kojem taj izraz upotrebljavamo ovdje — pripremanja za dijalog. Samodovoljnost i isključivost žargonskog govorenja rezultira neuvjerljivošću. U obrednim govorima, kakvi sve češće postaju naši društveno-politički skupovi i informativno-političke emisije, s razgovorom nestaje i potreba za uvjeravanjem. Zajedništvo se već pretpostavlja i obredom se samo održava. Javno istupanje političara bez vidljive želje da budu uvjerljivi stvara iluziju jasne situacije i neproblematičnog društva u kojem je svima jasno što treba — više raditi i manje razgovarati.

Retoriku nismo uveli u škole da nam se ne bi namnožili slatkorečivi demagozi, koji bi, po autoru ove teze (jedan naš pisac udžbenika) postali opasnost za demokraciju. Strah je povukao krivi potez. U retorički neodgojenom narodu demokracija je u većoj opasnosti, nego u govorno kultiviranom narodu, a šansa za talentirane i samouke demagoge može biti samo još veća. Što više ljudi zna govoriti i prepoznavati govorničke figure, demagog će biti manje uspiješan. Da bi se situacija promijenila trebalo bi poduzeti paralelno nekoliko akcija. Počnimo navikavati javnost na govorost ukazujući na dobre i loše primjere. Umjesto objektivnih pretvarača slova u glasove, na televiziji nam trebaju ljudi s dobrim osobinama spikera (normalnost i pravilnost izgovora), stručnjaka (govor s razumijevanjem predmeta govora) i oratora (poznavanje tehnika uvjerljivog nastupanja). S više dobrih primjera na sredstvima javnog informiranja smanjila bi se za naše prilike prevelika tolerantnost prema žargonskom govoru i nemuštim (ali zato preopširnim) društvenopolitičkim radnicima. Paralelno s tim, trebalo bi pripaziti da se ponegdje u školama uveden predmet govorna kultura ne svede na kulturu pisanja i čitanja. Obrazovanje u govoru treba povjeriti stručnjacima za govor — fonetičarima, a ne nastavnicima jezika i književnosti, koji su orientirani gotovo isključivo na pisano riječ. Stručnjacima za govor trebalo bi osigurati i mjesto u sredstvima javnog komuniciranja. Po gradovima, općinama i mjesnim zajednicama trebalo bi osnivati govorničke klubove. Moglo bi se onda jednom dogoditi da čitanje nepotrebnih referata ne prode mimo ravnodušnog slušateljstva. To bi bio znak ne samo većeg stupnja govornosti, nego i odgovornosti za riječ-djelo. Bili bismo bliže ispu-

njenju dvaju idealu govorne kulture — poštivanja šugovornika i kreativnosti. S govornošću bio bi češći razgovor. (Zasad s prevladavajućom negovornošću još uvijek toleriramo monologe.) Zato se može reći da bismo također bili bliže ostvarenju onoga za što se zalažu naši ustavi i statuti.

METAFORA U JEZIKU JAVNOG INFORMISANJA

Razmatranje najavljene teme*) počinjemo konkretnim primerom iz *Politike* (11. 2. 1986, Tanjugova informacija). U pitanju je naslovna kompozicija na prvoj strani, gornji levi ugao:

„Vreme i saobraćaj u našoj zemlji. NA POSAO KASNILO 200.000 ZAGREBČANA. Pravi saobraćajni infarkt u glavnom gradu SR Hrvatske.“

Prva rečenica u ovom tekstu sročena je ovako: „Sneg, koji je u Zagrebu padao neprekidno tri dana, izazvao je pravi saobraćajni infarkt“ (podvukao M. M.). Dakle, u jednom faktografskom žanru izražavanja nalazimo u podnaslovu i tekstu metaforski izraz „saobraćajni infarkt“. Umetnost uobičajenih izraza tipa „saobraćajna gužva“, „zagušen saobraćaj“, „zakrčene saobraćajnice“ — imamo neobičan metaforski izraz, sintagmu, koja se sastoji od dva elementa: pridjev *saobraćajni* u pravom značenju i termin *infarkt* u figurativnom, prenesenom, metaforskem značenju. Drugim rečima, izveštać je želeo reći da je saobraćajno začepljenje bilo slično začepljenju krvnih sudova u ljudskom telu. „*Infarkt* je nekroza koja nastaje kao posledica naglog začepljenja lumenia arterije, dakle kod tromboze ili kod embolije“, nalazimo definiciju u *Medicinskoj enciklopediji*, JLZ, Zagreb 1983, str. 411; a definicija infarkta srca je „izumiranje jednog dela srčanog mišića zbog prekida krvotoka u njemu“ — dr A. Kostić (*Moj lekar*, Beograd—Zagreb 1961.) U ovom slučaju jedan medicinski termin („prekid krvotoka u srcu“) poslužio je kao analog za opisivanje stamja na zagrebačkim ulicama — kao „prekid saobraćajnog krvotoka“. Kako je termin *infarkt* u našoj svesti uvek ispunjen dramatizmom (podrazumeava se borba za život obolelog), tako je ista metafora u novinarskom tekstu izazvala dra-

*) Izlaganje na skupu Izučavanje jezika društveno-potičkog života i masovnih komunikacija, maj 1986, Beograd.

matičnu značenjsku nijansu ove informacije. Da zaključimo: imamo dobar primer za metaforskiju upotrebu termina, za terminologističku metaforu.

Metaforom se zamjenjuje određena oznaka (reč, sintagma) za datu predmetnost drugom oznakom, pri čemu se između polazne (osnovne) i nove oznake ostvaruje relacija (prikrivene) analogije koja može biti bliska (očekivana, uobičajena (čitljiva) ili veoma udaljena (neočekivana, neoubičajena, iznenadujuća, teško čitljiva). Novom oznakom (reč, sintagma) komunikator ostvaruje sekundarno označavanje i samim tim izražava i svoj stav prema datoj predmetnosti, nameće recipijentu (primaocu poruke) nove smisaone nijanse (informativne, ideo-loške, političke, nacionalne, religiozne, socijalne i tako dalje). Drugim rečima, komunikator (govorno lice, pisac, novinar, besednik i dr.) uz pomoć metafore *subjektivno preosmišljava* datu objektivnu predmetnost, odnosno — čini pokušaj preosmišljavanja, jer nova (metaforska) oznaka nema utvrđenu semantičku (značenjsku) normu, te stoga nije sigurno da će svi primaoci poruke prihvati potencijalne smisaone nijanse govornog lica, ali će svakako biti i mnogo podudarnih ili bar sličnih poimanja. Upravo stoga dolazi katkad do „nečitljivosti“ metafore: maksimalno se povećava višezačnost iskaza, te će i poimanje biti različito. Ta *višezačnost* je poželjna u poetskom tekstu, ali u naučnom nije. U novinarstvu je susrećemo u onim vrstama koje imaju za cilj ne samo da informišu, već i emocionalno-ideološki da deluju (crtica, reportaža, polemički napis, humoreska itd.). Razume se, česta je u novinskim naslovima: tamo metafora treba delimično da informiše, a u većoj meri — da emocionalno deluje, da probudi interesovanje korisnika, da označi stav novinara.

Metaforski izrazi, kao sastavni delovi samoga jezika, imaju vrlo široku upotrebu. Metaforsko izražavanje ne treba shvatiti kao neku privilegiju poetsko-književnog jezika. Ona je prilično česta i u svakodnevnom govoru kao i u jeziku javnog informisanja (bez obzira da li je reč o verbalnoj metafori i pisanoj reči ili o vizuelno-tonskim metaforama na radiju ili televiziji). Metaforski sročena javna poruka privlači pažnju korisnika, budi njegovo interesovanje, izaziva emocionalne reakcije. Takva je poruka zanimljiva, neobična, atraktivna, prividno ne-logična, izazovna, originalna, široko funkcionalna, slikovita, ponekad — apstraktna, ponekad — konkretna, katkad potpuno razumljiva, a katkad — prava zagonetka. Uz to ne treba zaboraviti da je metafora najekonomičnije sredstvo izražavanja, što je u novinarstvu neobično važno. Evo nekoliko primera:

Gvozdena džungla (Nin, 11. 10. 76), *Eksplozija obrazovanja* (Sl. Dalmacija, 15. 1. 77), *Žetva domaćih tekstova* (Politika, 19. 4. 76), *Metafore na večeri u Kremlju* (Politika, 2. 11. 76), *Sava jede nasip* (Ekspress, 16. 4. 80), *Mostovi preko Mediterana* (Politika, 5. 6. 79), *Teškoće na starstu* (Borba, 30. 12. 82), *Žute trake položile ispit* (Ekspress, 23. 5. 80), *Kovači svoje slobode* (Novosti, 24. 4. 85), *Ranjeno srce Svedske* (Svet, 5. 3. 86), *Nj. V. paprika — Crveno zlato* (Il. Politika, 22. 10. 85) itd.

Metaforska izvorišta su danas bogata i raznolika. Drugim rečima analog za skriveno poređenje traži se u mnogim oblastima društvenog života, te u mnogim disciplinama nauke i umetnosti. Bogatstvo raznolikih izvorišta nudi neочекivane metaforske spojeve, *nesvakodnevne analogije*, a sve to omogućava i obrazovaniju publike korisnika javne reči. Prave efekte metafora može ostvariti samo pod uslovom da je određeni analog (predmet koji služi za komparaciju) poznat komunikatoru i recipijentu. Evo nekih primera: medicina (*Anatomija jednog moralista*); zoologija (*Lešinari na magistrali*); vojna nauka (*Odolio bunker domaćina*); školstvo (*Banke na popravnom ispitu*); saobraćaj (*Stop za divlju gradnju*); građevinarstvo (*Neimari izdavačke tradicije*); sport (*Druga runda pregovora*); religija (*Dečji raj na Senjaku*); geografija (*Međunarodna klima*); pravo (*Tutorstvo političkog fakotra*); botanika (*Korenji karijerizma*); ratarstvo (*Žetva miliona*); boks (*Pravni nokaut*); astronomija (*Orbita nesvrstanosti*) itd.

Poslednjih godina u jeziku javnog informisanja uzima maha terminološka metafora. To su metaforski izrazi u kojima se analog (zamena za osnovni sinonim) uzima iz oblasti stručne i naučne terminologije. Drugim rečima, termini se metaforizuju. Dobijaju se efektne metaforske sintagme sledećeg tipa: *ekonomski drama*; *cirkulacija robe*; *metastaza konflikta*; *osnovna ćelija društva*; *privredni kolaps*; *privredna depresija*; *samoopravni mehanizam*; *politička klima*; *politički barometar*; *carinska barijera*; *gramatika marksizma*; *druga runda pregovora*; *satelitske zemlje*; *obrazovna struktura*; *političke strukture*; *finansijska konstrukcija*; *dijagnoza situacije*; *atmosfera poverenja*; *eksplozija obrazovanja*; *finansijska transfuzija*; *arhitekti nove politike*; *motor razvoja*; *privredni infarkt*; *politička prognoza*; *barometar raspolaženja*; *sondiranje javnog mnenja*; *duhovna stenoza*; *predizborna grozница*; *orbita nesvrstanosti*; *torpedovanje inicijative*; *dozirani detant*; *kristalizacija problema*; *imperijalizam jezika književnosti* itd.

U navedenim primerima analog za metaforu nalazi se u naučno-stručnoj terminologiji. Dakle, sve su to primjeri koji govore o determino-

logizaciji termina u okviru metaforske sintagme. Podsetimo se da je *termin* (lat. *terminus*) — jednoznačna reč ili sintagma koja se upotrebljava u nekoj naučnoj disciplini za tačno imenovanje predmeta, pojmove, pojave, procesa ili odnosa. *Termin* je element naučnog jezika. To je u najvećoj meri tačna oznaka. On, kao deo specijalne leksike, ne sme da sadrži u себи (za razliku od ostalih reči) elemente emotivnog imenovanja ili više značnosti.

Bez poznavanja *terminologije* (kao skupa brojnih termina) čitalac se ne može snaći u određenom stručnom tekstu. Nova istraživanja, nova otkrića u pojedinim naukama, rađaju i nove termine.

Termin je oznaka za kategorijine pojmove. Taj pojam mora biti strogo omeđen datim terminom.

Valja naglasiti da je *termin maksimalno jednoznačna reč*, a da je *metafora* — *maksimalno više značna*. Čini se da ih je nemoguće spojiti. Međutim, u savremenom jeziku (novinarstva, publicistike, književne kritike, eseističke i sl.) sve su češći upravo takvi spojevi. Polazeći, dakle, od poznatog termina iz određene struke ili naučne oblasti, tom terminu se putem metafore daju nove i šire smisao-značenjske nijanse, ostvaruju se okazionalni i aktuelni stilski efekti u određenom kontekstu izražavanja, saopštavanja (komentar, izveštaj, reportaža, polemika, uvodnik) s temom iz privrede, politike, sporta, školstva itd. Recimo:

KLIMA, (POLITIČKA, PRIVREDNA,
MEĐUNARODNA...)

STRUKTURA (POLITIČKA, UPRAVLJAČKA,
OBRAZOVNA...)

KOLAPS (POLITIČKI, PRIVREDNI, MATE-
RIJALNI...).

S obzirom na sve veći obrazovni nivo recipijenata, na njihovu stručnu, naučnu, tehničku i tehnološku kulturu, koja je uslovljena i naučno-tehnološkom revolucijom našeg vremena — upotreba terminologističkih metafora u javnoj reči je sve veća u nas¹) (i u svetu).

Kakva semantička pomeranja imamo u ovakvim terminologističkim metaforama? Kao sastavni deo metaforskog sklopa termin se despecijalizuje, determinizuje, odnosno *gubi ele-*

¹) Na primer: (Nin, 9. 9. 83); „surova atmosfera ratnog stanja”; „atmosfera bratstva i jedinstva”; „film-ski barometar”; „duhovna i moralna klima”; „jak stabilizator političkih odnosa”; „repriza kubanske raketne krize”; „razmatranje napete srednjoameričke scene”; „radanje osnovne ćelije samoupravljanja”; „polarizovanje političke orientacije”; „zaleđen intelektualni potencijal”.

mente maksimalno jednoznačne oznake kakvu je imao u svom naučno-stručnom kontekstu. Drugim rečima, metaforizacijom termin ponovo pridobija elemente višezačnosti (polisemije), ali u isto vreme još zadržava u smanjenoj meri sećanje na objektivno, naučno kazivanje, pa se tako korisniku metaforski sročene informacije nameće u tisk objektivnog označavanja. Dakle, imamo svojevrsnu lingvističku igru: metaforsko kazivanje, po svojoj suštini višezačno (ekspresivno, emocionalno, poetsko), deluje prividno kao jednoznačno govorenje, dakle, objektivno, stručno, tačno, naučno. Stvara se znači, moćan i atraktivni izraz, koji može podjednako delovati na um i srce korisnika poruke. Stoga je terminologistička metafora i opasno sredstvo manipulacije putem jezika, jer se može podjednako upotrebiti i za afirmaciju i za negaciju date predmetnosti, a da pri tom deluje „objektivno”, „stručno”, „naučno”.

Putem TM stvara se privid stručne (naučne) obaveštenosti, odnosno stvara se privid tačne (jednoznačne) informacije, iako je reč o figurativnom, metaforskem izražavanju, koje je po prirodi višezačno, ekspresivno, emocionalno, slikovito — dakle, manje ili više estetsko, pjesničko kazivanje.

Ukoliko se takva metafora nađe u kontekstu ekspresivno-intelektualnog izražavanja ona ima svoju stilsku funkciju i njome se mogu ostvariti dobri stilistički efekti, posebno kada je reč o obrazovanim korisnicima javne poruke.

(Primeri iz savremene poezije: Đorđe Janjatović — *Soneti, metafizički*; Knji. reč, 10. 3. 86: „Konjanik, u drugoj projekciji, „u polju percepcije snažan pokus”, „u misanscenu mijenja se i prijesto”. Naslov pesme Nenada Bojića — „Analitička elegija”! Aleš Debeljak — „osetljiv za geometriju materije”, „treba onemeti u dijagram pažnje: Ljubodrag Vesić — Knj. reč, 10. 2. 86: „vibracije mojih pevanja”, „moj energetski plast”, „ta perfektna moć komunikacije” itd.).

U kontekstu političko-privrednih informacija terminologistička metafora kaškad može pridobiti funkciju manipulacije, odnosno iza nje se može sakriti nedovoljna obaveštenost, tendencija da se prikrije prava istina, te mogućnost nametanja recipijentima „legitimnosti neznanja” (vo S. Letici — Muke posle pobjede, *Duga*, 23. 3. 86). Drugim rečima, terminologističkom metaforizacijom postižu se slični rezultati kao i prilikom nepotrebne i preterane upotrebe stranih reči i izraza u pravom ili prenesenom značenju reči („hipertrofija propisa”, „degradacija samoupravljanja, „privredni kolaps”, „dijagnostika samoupravnog mehanizma”, „uklapanje u političku klimu”, „epicentar privrede”, „artikulacija političkih interesa” itd.).

Recimo u izrazu „samoupravni mehanizam” — termin „mehanizam” ne znači više neko tehničko ustrojstvo koje izvršava određenu, planiranu radnju s određenim ciljem, već podseća (asocira, upućuje) na slična ustrojstva (organizaciju, strukturu, udruživanje) u samoupravnom sistemu, odnosno označava (sada — figurativno) određenu unutrašnju organizaciju svih činilaca samoupravnog sistema u nas. Suštinski uzev, sintagma metaforskog tipa „samoupravni mehanizam” može se raščlaniti na dva elementa analogije, poređenja: kao što funkcioniše određena mašina (mehanizam) s određenim ciljem, tako funkcioniše i samoupravljanje sa svim svojim elementima, koji ga čine društveno-političkim sistemom u našoj zemlji. Dakle, metaforskim postupkom ostvaruje se analogija, takođe skraćeno poređenje, pri čemu se društveni sistem samoupravljanja (*novi* sistem, *nova predmetnost*) poredi s jednim sistemom (mehanizam) koji je star, koji je svuda na neki način u upotrebi i *koji je široko poznat* članovima naše jezičke zajednice.

Metaforska sintagma „samoupravni mehanizam” u većini slučajeva (u zavisnosti od šireg konteksta) ima *afirmativnu* funkciju — tj. želi se reći da samoupravljanje deluje kao mehanizam, odnosno, i poređenjem rečeno, narodski — „radi kao sat”. Međutim, ukoliko se ova sintagma nađe u napisu kritičkog karaktera, gde se pominju ocene da je „samoupravljanje zatajilo”, „nije reagovalo”, „demobilisane samoupravne strukture”, te da „mehanizam ne funkcioniše”, onda ova (metaforska) sintagma poprima vrlo negativnu smisao nu nijansu, odnosno počinje delovati kao smela hiperbola i kao takva izaziva neželjena (asocijativna) pitanja: kakav je to mehanizam koji ne funkcioniše, kakav je to mehanizam koji često „zataji” i slično. Drugim rečima, ovaj i drugi slični primeri govore da metafora može delovati pozitivno i afirmativno, ali može i — negativno ili u — neželjenom pravcu. To su, uostalom, poznate vrline i slabosti metaforskog izražavanja. Stoga se mora biti obazriv u njihovoj upotrebi. Ne polaziti uvek samo od njihove „mode”, „atraktivnosti”, od „pojačane upotrebe u svetu” (terminološke metafore su poznate u svetu), već uvek treba voditi računa o njihovoj konkretnoj funkciji u dатој vrsti novinarskog izražavanja i konkretnom društvenom kontekstu.

Uzmimo drugi primer. Često čitamo kako „treba suziti front neprijateljskog delovanja”. Reč je o metaforizaciji vojnog termina. Kao vojni termin front označava „čelnu stranu borbenog poretka jedinice”, „određeni prostor prema neprijatelju na kome se izvode borbeni dejstva”, „front je naziv za krupne sastave u borbi” (recimo: „solunski front”, „sremski front”, „treci ukrajinski front” — jačina snaga od neko-

liko armija!), „borbeni stroj puka načelno iznosi 4000 metara” (Enciklopedijski leksikon — Osnovi narodne odbrane, Bgd. 1969).

U jednom kontekstu opšteg (neodređenog) kavivanja mnoge stvari ostaju nejasne, a poneke mogu i zbumiti čitaoca. Dakle, ako je neprijateljsko delovanje izraženo (ocenjeno, vrednovano) preko metafore „front”, onda čitalac to delovanje prihvata kao u veliku bez obzira na potencijalnu želju komunikatora. Iz toga se radiju mnoga pitanja: koje snage čine taj „front”, koje prostore on obuhvata, ko njime komanduje itd? Dalje, ako se cilj borbe progresivnih snaga svodi na „suziti front”, onda se pojavljuju nova neželjena pitanja: da li to znači da je potrebna samo delimična borbena operacija za njegovo „sužavanje” (svodenje na manju meru!) ili je u pitanju borba za „probijanje”, odnosno „razbijanje” pomenutog „fronta”? Drugim rečima, u takvim i sličnim situacijama poželjnije je, svrishodnije govoriti (pitiati) jasno i tačno, što će reći bez metaforizacije koja vodi zataškavanju i zamagljivanju osnovnog pitanja.

U kojoj meri jedna metafora ovog tipa može izazvati neželjene efekte govori i deo rasprave o iseljavanju sa Kosova (prema izveštaju *Politike*, 26. 6. 85): Reklo bi se da će jučerašnja rasprava u Skupštini SR Srbije ostati upamćena i po mnogobrojnim zahtevima za promenu onih odredbi Ustava koje predstavljaju prepreku za sređivanje situacije na Kosovu. U jednom su svi delegati Skupštine SR Srbije juče bili složni. „Dosta je više priče o tome da treba *suziti prostor za delovanje neprijatelja. Prostor za iredentu nije ni fakultet, ni fabrička hala, niti ulica. Jedini prostor za iredentu je zatvor*”, najbolje je to iskazao Radomir Vićentijević.

Neodgovarajuća metaforizacija kritikovana je na sednici CK Saveza komunista Jugoslavije koja je bila posvećena Zadacima SKJ u ostvarivanju društvene uloge mlade generacije: (*Politika*, 29. 3. 86, s. 5) Juriš. U stavovima CK za ovu sednicu piše da mlada generacija ima pravo, u okviru ukupnog napora SK na samoupravnom kursu, i na svoj juriš na nebo. Kao komunista i mlad čovek, više sam za juriš na čvrsto tlo, da najpre prohodamo, potrcimo pa tek onda da poletimo, rekao je Ljubiša Marinović.

(Napomena: Jedno dublje interdisciplinarno istraživanje (lingvističko, sociološko, pravno, politološko, psihologičko) moglo bi nam odgovoriti i na pitanje da li terminoloških metafora ima i u našim ustavima i sistemskim zakonima? Jer šta drugo reći za neke „terminologističke” oznake u zakonskim tekstovima, ako one ne pokrivaju u društvu konkretnu stvar-

nost? Neke takve predmetnosti ekonomisti nazivaju „političkim utopijama”! Iz ovih razloga su neki teoretičari nazvali Bibliju *Velikom metaforom!*)

Nesumnjiva je činjenica da je novinar u prvim redovima jezičke delatnosti. Iz toga proističu uspesi i promašaji. (I ova mala analiza treba da podseti bar istraživače SMK da je jezik bitna komponenta sistema javnog informisanja, te da stoga ne sme biti zapostavljana u naučnim istraživanjima naše javne reči).

STEREOTIPI U JEZIKU MASOVNIH KOMUNIKACIJA

Jezik masovnih komunikacija*) zavređuje veću pažnju društva već iz tih razloga što posreduje značajne društvene funkcije informacijske, ideološke i estetske prirode. Takav jezik je u biti razvoja društva i pojedinca. Štampa, radio, televizija i film angažuju i znatna materijalno-tehnička sredstva što je takođe od društvenog interesa, ali je presudnija činjenica da se tek posredstvom jezika ostvaruje komunikacija u humanističkom smislu.

Jedno od glavnih pitanja u proučavanju masovnih komunikacija je korelacija društvenih odnosa i fakata jezika¹⁾ sa težištem na osobnostima jezika u vezi s upotrebotom u različitim sferama društvenog života. Pri tome se sociolinguistica služi metodama sociologije kao što su anketa, usmeno saopštenje, rad s dokumentima, statističku obradu i sl. Izbor sociolinguističkih fakata razlikuje se od socioloških u prvom redu metodološki: u sociologiji jezik je samo sredstvo informacije, dok je u sociolinguistici jezik sam objekt istraživanja.

Štampa, radio, televizija i film kao institucije društvenih normi i vrednovanja utiču na proširenje društvenih funkcija jezika. Opšte tendencije tog razvoja ispoljavaju se u procesima urbanizacije i s tim povezane društveno-profe-

*) Izlaganje na skupu Izučavanje jezika društveno-političkog života i masovnih komunikacija, maj 1986, Beograd.

¹⁾ А. А. Волков, Стиль массовой коммуникации и общественно-языковая практика, у *Язык и массовая коммуникация. Социолингвистическое исследование*, Москва, Наука, 1984, стр. 35–50.

sionalne diferencijacije²⁾). Stručne i jezičke redakcije i savjeti sve više uključuju u svoj djelokrug medijske specifičnosti jezika masovnih komunikacija. Jezička analiza ima nekoliko bitnih pravaca: a) proučavanje tekstova, b) specifičnosti profesionalnog govora na radiju, televiziji i u novinama i c) uticaj jezika masovnih komunikacija na govor auditorijuma.

Pojam stereotipa

U jeziku masovnih komunikacija javljaju se tipični jezički obrazci kao uslov razumljivosti, uvjerljivosti i prihvatljivosti političkih, ekonomskih, kulturnih i drugih sadržaja koji se saopštavaju. Priroda tih obrazaca jednim dijelom je ekstralinguvistička, dok na lingvističkom planu prisustvo prepoznatljivih struktura postaje tipološko svojstvo funkcionalnih stilova³⁾.

Stereotipne strukture posjeduju visok stepen obaveznosti upotrebe. Po svojoj prirodi one se približavaju automatiziranim formama jezičkog izražavanja, a jedno od njihovih opštih svojstava je odsustvo individualnosti, koja je primjerice svojstvena umjetničkoj prozi i u još većoj mjeri poeziji. U jeziku masovnih komunikacija individualna stilска crta obično je podređena komunikativnim zahtjevima u pogledu izbora ustaljenih leksičkih jedinica, sintaksičkih konstrukcija i kompozicije teksta. Ova pojava zavisi od tematike teksta, žanrovske specijalizacije, potreba auditorijuma, te autorske i redaktorske obrade.

Pojam stereotipnosti u jeziku masovnih komunikacija, kao i uopšte u jeziku, ne bi trebalo shvatiti kao apsolutnu polarizaciju. Naprotiv. Individualna stilска crta prisutna je u svim stilovima, ali je nejednakom podređena strategiji komunikacije⁴⁾. Dijalektika jezika kao otvorenog sistema je u njegovoj upućenosti ka standardizaciji tipičnih modela informacija, ali i neophodnom prostoru za žive jezičke procese.

Proučavanje jezičkih stereotipa, odnosno dihotomija stereotip/nestereotip je u domenu funkcionalne stilistike⁵⁾. Poznato je da kategorija funkcionalnog stila zavisi od opštег tipa jezič-

²⁾ M. Popović: *O komunikacijskoj funkciji jezika, Zbornik radova Jezik i međunarodno komuniciranje*, Sarajevo, 1984.

³⁾ Н. М. Разинкина: О понятии стереотипа в языке научной литературы, у *Научная литература. Язык, стиль, жанры*, Москва, Наука, 1985, стр. 33—46.

⁴⁾ Н. М. Разинкина: О возможности приложения некоторых критерии эстетика к формулировке лингвостилистического понятия функциональный стиль, у *Функциональные стили. Лингвометрические аспекты*, Москва, Наука, 1985, стр. 3—14.

⁵⁾ Н. М. Разинкина, иб. 3

kih sredstava, a kao takva formira se upravo ponavljanjem leksičkih i sintaksičkih struktura, te ponavljanjem cijelih kompozicionih blokova⁶). Tekstovne analize svih žanrova pružaju dosta materijala za izvođenje ovakvog zaključka.

Pojava stereotipa u naučnim tekstovima može se funkcionalno uporediti s jezičkim standardom u štampi. Stručni i društveni zahtjevi, i u jednom i u drugom slučaju, utiču na formiranje standardizovanih oblika izlaganja. S druge strane, stroga pravilnost u izboru leksike i gramatičkih formi karakteristična je za naučni stil, dok su razgovorni elementi i profesionalizmi uobičajeni u publicističkom stilu. U naučnim tekstovima javlja se veliki broj termina i terminologizovanih sintagmi koje, zapravo, označavaju stereotip u određenoj oblasti. U tom smislu može se posmatrati i društveno-politička leksika u informativnom stilu. Možemo zaključiti da naučna i stručna terminologizacija jezička formira kolektivni jezički izraz, mada istovremeno dogrinosi i stereotipnosti jezička na stilističkom planu.

Jezički i kompozicioni nivoi stereotipije

Funkcionalni stil kao jezička kategorija ima svoju karakterizaciju određenu ciljevima komunikacije. To se, prije svega, pokazuje u namjernom potčinjavanju ili odstupanju jezičkih izraza od stereotipa.

U analizi prirode stereotipa izdvajaju se dva pristupa: distributivni i semantički. U prvom analizira se mjesto stereotipa u tekstu i potencijalna vrijednost njegove upotrebe. Drugi pristup proučava prisustvo/odsustvo samostalnog značenja u leksici i sintaksičkim konstrukcijama koje se ponavljaju. Tekstovne analize u različitim žanrovima mogu dati brojne primjere o neophodnosti stereotipije u leksici, pa i u sintaksi, naročito u informativnim tekstovima društveno-političkog, ali i drugih sadržaja. Ovdje se ne može govoriti jedino o uticaju administrativnog stila, već je potrebno konkretno analizirati koliko na ovu pojavu utiču pragmatične potrebe komunikacije.

Stereotipnost u kompoziciji teksta neposredno je uslovljena žanrom kojem tekst pripada. Primjetno je da se u tekstovima nekih žanrova lakše uočava kompozicioni invariant, dok je kod drugih znatno teže⁷). U kolektivnom jezičkom izrazu, kakav se njeguje u medijima ma-

⁶) B. Talijan, M. Popović: Televizija kao sredstvo komunikacije i jezička praksa, *Književni jezik*, Sarajevo, 1986, br. 15/1, str. 75–82.

⁷) А. В. Степановский: Некоторые структурно-смысловые характеристики информационных газетных текстов, *иб.* 4, стр. 63–73.

sovnih komunikacija, najviše su zastupljene standardizovane kompozicije. Takav karakter ima većina novinskih tekstova, kao i mnoge emisije na radiju i televiziji. Tu se logično smjenjuju čvrste i manje čvrste kompozicione celine, šabloniziraju i ponavljaju određeni izrazi, rečenice i veći dijelovi teksta. Stepen obaveznosti i predvidljivosti jezičkih jedinica varira od žanra do žanra. Skala predvidljivosti jezičkih elemenata ima dvije krajnosti — a između njih su jezički oblici čiji je stepen predvidljivosti najmanje izučen⁸⁾). Tekstovne analize, s jedne strane, ukazuju na nivo stereotipije dok s druge strane ostaje prostor jezičke kreativnosti i individualnosti. U jeziku masovnih komunikacija, posebno kada je reč o informativnim tekstovima, taj prostor je vidno sužen, što je u velikoj mjeri rezultat djelovanja vanjezičkih faktora.

Stereotipi u informativnom stilu

Informativni tekstovi u štampi, na radju i televiziji daju osnova da se govori o specifičnoj upotrebi standardnog jezika. Agencijske vijesti, izvještaji i komentari novinara su skoro redovno pisani jezik s ustaljenim jezičkim formama, odnosno klišeima. Standardizacija jezika u kolektivnom izrazu ostvaruje se u većem broju tipskih modela informacija. Pri tome se javlja specifična leksika, stereotipne konstrukcije i preovlađuju određeni tipovi rečenica.⁹⁾

Tematsku okosnicu informativnog stila predstavlja društveno-politička leksika. Naročito je razvijen sloj leksike koja prati razvoj samoupravnih društvenih odnosa. Uočena je pojava leksikaliziranih skraćenica tipa OOUR, SOUR, ZUR, SIV i sl. Potpunija analiza leksike obuhvatila bi sastav, osobnosti društveno-političke leksike, klasifikaciju, te prisutne inovacione procese i prognozu daljeg razvoja.

U informativnom stilu često se upotrebljavaju glagoli određenog tipa, na primjer: *sastojati se, počinjati, ispunjavati, nalaziti se* i dr.; glagoli govorenja: *saopštiti, izraziti, izjaviti, naglasiti*; glagolske imenice: *aktiviranje, planiranje, ispunjavanje, obavljanje...*

Na sintaksičkom planu stereotipija se izražava u kanonizaciji cijelog niza sintagmi i rečenica. Sintagme tipa *predstojeći zadaci, postojeći kapaciteti, prisutni problemi, široke mogućnosti* i slično proširuju se u rečenici, a za njih je karakteristična velika vjerovatnoća predvidljivosti.

⁸⁾ М. Риффатер: Критерии стилистического анализа в *Новое в зарубежной лингвистике*, Москва, Наука, 1980, вып. 9, стр. 73—80.

⁹⁾ В. Талијан, М. Поповић, тб. 6.

Izrazi u kojima uz glagole dolaze imenice i njihovi atributi u ustaljenim vezama tipični su za informativni stil i obilježavaju njegov protokolarni karakter. Na primjer: *dati podršku, — doprinos, — naglasak u raspravi, — podsticaj akcijama, — prioritet, — saglasnost; imati sestre — uvjerenja, — kontakte, — široke mogućnosti, — bliska shvatanja i zajedničke interese, — razgovore; izraziti neslaganje, — zadovoljstvo — krajnju, — ozbiljnu, — duboku, — zabrinutost, — negodovanje, — nadu, — bojanan, — spremnost, — interesovanje, — podršku, — žaljenje, — zahtjev, — želju, — uvjerenje, — privrženost, — saglasnost i sl.*

Što se tiče rečenica u informativnom tekstu, one su opterećene sintagmama koje su nastale pod uticajem agencijskih vijesti i drugih zvaničnih saopštenja, a primjetne su i osobine administrativnog stila. Čak i u govornoj formi (izvještaji, komentari, zvanični govor) velika su udaljavanja od stilskih osobina razgovornog jezika, što je uslovljeno uglavnom žanrovskim tipom informativnih emisija koje njeguju „zvaničan“ jezik a manje su kreativnog i komentatorskog tipa.

Zaključak

Jezički i kompozicioni stereotipi iako su najmanje inventivan sloj jezika, nalaze se kako u informativnom tako i u naučnom, pa i u razgovornom stilu. Ali, mora se reći da su stereotipi produkt takvih jezičkih procesa u kojima, s jedne strane, jezik strukturno teži shematizaciji gradeći tipične obrasce u funkcionalnim stilovima, s izuzetkom umjetničkog, a s druge strane, u jeziku je prisutna i veoma potrebna individualizacija na stilističkom planu.

Jezički obrasci za koje je u ovom radu prihvачen termin stereotip (klišej, šablon) svojstveni su i jeziku masovnih komunikacija, posebno kada se ima u vidu žanrovska struktura i komunikativne potrebe. Pojmu stereotipa pokušala se oduzeti gotovo opšteprihvaćena negativna konotacija na stilističkom planu, s obzirom da se stereotipija posmatra kao tipološka osobina kolektivnog jezičkog izraza.

TRIBINA

ФУКЛЯНПОДАЦС
ОЛЕСКЮЖИКУ
ОЖИВОДОГОСКЕ
ТАПДАСЕДАЛИ
ТОККАНКЕСКИ
ЖИКОДОКИДАЧ
ТДЕМУДОЖЕНЕЗ
ОДЖАДОНИЧУ
СТЕЛСНОСБАД
ТИЛДАКИДО

ТАПДОЛОЖАНЕ
ПЛУТСАДАСДА
ОЖАСНДАСДА
ОМЕСЕВИКУД
ЛМДКЕСДАДУ
УДСИВОДСКЕД
ТЕДАДИПОТИК
ОДНОДОФИДУ
ЦДАДИКЕДУКАД

ЗАДОВУДУЗАЧИД
ШПОЖУКИДЛЖЕНД
СУЛДЕНЮТИДИДХ
ДОСТУПДОДКЕДВ
СИДНДОЛЕСКИД
ИКОДДОДАКУДАЧИ
ЛДАДИКИДУДАД

ISTORIJA I POETIKA PREVODA*

RAZGOVOR O KNJIZI SAVE BABIĆA

Ljubiša Rajić: Ako sam već prozvan da prvi govorim o knjizi Save Babića *Kako smo prevodili Petefiju*, moram početi od toga da njen podnaslov „Istorijska i poetika prevoda“ ne odgovara sasvim sadržaju knjige: on je, naime, uži no što bi bilo pravedno prema širini knjige, prema širini Babićevog zahvata. Sava je obuhvatila veliki broj problema i toliko je isprepletala njihovu obradu da je bez veoma detaljnog čitanja, za koje ja na žalost nisam imao vremena, nemoguće reći kojem je aspektu posvećeno najviše pažnje, to jest, koja je Savina implicitna hijerarhizacija značaja pojedinih problema koji su u centru njegove pažnje. Zato ću ih ja ovde samo nabrojati ne pokušavajući da njihovim redosledom naznačim i njihovu međusobnu važnosnu odnosnost, već njihovu logičku povezanost.

Pre svega reč je o istoriji jednoga prevoda ili jednoga prevodenja. Postojeći originali i postojeći prevodi eventualno prevodi s prevoda i „međuoriginali“ ili „prevodni protografi“ jesu ono od čega bilo koja istorija prevodilaštva mora krenuti. To su jedine sasvim sigurne i opipljive činjenice na kojima se nešto može zasnovati jer, bez uzimanja u obzir tih činjenica i njihove vremenske određenosti bilo kakva analiza kida vezu s istoričnošću i književne pojave i književnoprevodilačke pojave. Savina je velika zasluga što je sve svoje analize utemeljio na što preciznijem utvrđivanju toga ishodišta. U tome

*) U organizaciji Udruženja književnih prevodilaca Srbije, u Beogradu je 18. novembra 1986. održan razgovor o knjizi Save Babića *Kako smo prevodili Petefiju, Istorijska i poetika prevodenja*, učesnici u razgovoru (čije autorizovane prevode objavljujemo) bili su: dr Ljubiša Rajić, Beograd; dr Boris Hlebec, Beograd; dr Mihailo Ignjatović, Niš; mr Branimir Čović, Beograd; dr Svetozar M. Ignjačević, Beograd; dr Sava Penčić, Niš; Aleksandar I. Spasić, Beograd; Raša Popov, Beograd; dr Sava Babić, Novi Sad.

nije imao mnogo uzora u našem istraživanju istorije prevodilaštva; veoma je mali broj rada čijim se rezultatima može posvetiti povevana vredna pažnja, jer nisu istorije lišene konstrukcije slobodnolebdeće misli, već slobodno mišljenje u kome se misli činjenicama.

Ovo naglašavam jer je Savina knjiga i istorija poetike prevođenja. Sava je obuhvatio period veći od stoljeća, on je analizirao prevođenje Petefija od 1855. do 1980. godine, i, negde eksplikite a negde implicite, sve vreme u analizi ukazuje na vremensku uslovljenošć dатih prevodilačkih postupaka. Prevodenje ne može biti manje istorijska pojava od same književnosti koja se prevodi, bez obzira što prevodi mogu nastajati i milenije nakon nastajanja književnog dela. Svakog vremena ima svoje prevodne kanone i prevodilac se, svesno ili nesvesno, uklapa u manji ili veći deo te prevodilačke paradigme koja nije ništa manja stoga od datog estetičkog ili naučnog kanona odnosno, da se opet poslužim Kunovim terminom, od date paradigme. Sava je uočio i, po mome mišljenju, uspešno analizirao odnos književne i prevodilačke paradigme i kada se one javljaju istovremeno (a kod Petefija i Zmajja takoreći i istoprostorno), i kada se onejavljaju s vremenskim pomakom, kao što je slučaj u savremenim prevodima Petefija. Nema iole iskusnijeg prevodioca koji makar intuitivno nije osetio problematičnost sukljenosti književnoestetičke i prevodnoestetičke paradigme, a posebno kada tekst prevoda treba da nastane u jednom poznjem razdoblju u odnosu na vreme nastanka teksta originala.

Ja i ovo posebno naglašavam jer ostajem i dalje pri svome stanovištu da je jedino čime prevodilac raspolaže kao materijalnom činjenicom ono što postoji kao tekst originala. Bez obzira kakvim jezikom taj tekst bio ostvaren, bez obzira na to na kakvu realnu ili poetsku stvarnost van teksta taj tekst ukazivao, bez obzira na to kakvim poljima konotacija operisao, tekst ostaje tekst, sve to proističe iz njega i sve se opet mora činom prevođenja pretočiti u jedan drugi a opet isti ili, ako tako hoćemo, jedan isti a ipak drugi tekst na drugom jeziku ili na istom jeziku u nekoj njegovoj poznjoj varijanti razvoja. To je veoma složen problem za teorijsku raspravu ali i za praktično rešavanje i ja se neću ovde zadržati na tome, mada bi Savina knjiga mogla da posluži kao izuzetan podsticaj da se na materiji koju on obrađuje pokažu mnoge strane toga problema koji je često i u praksi i u teoriji bio mistifikovan. Sava, naime, daje dovoljno građe za dalje analize onoga procesa koji se u slučaju prevođenja može grubo predstaviti osm koja vodi od stvarnosti pisca ka stvarnosti čitaoca; stvarnost pisca — pisac — književno delo — distribucija — recepcija u istome dobu i na istome prostoru — prevodio-

čeva recepcija u istome ili drugome dobu — prevod u istome ili drugome dobu odnosno prevod s prevoda u istome ili drugome dobu; na drugi jezik ili unutar istoga jezika na drugu istovremenu varijantu ili u poznijsi sinhroni presek — distribucija — recepcija prevoda, odnosno paralelna recepcija originala i prevoda — stvarnost čitaoca istovremena ili neistovremena sa stvarnošću pisca odnosno prevodioca. Ovo je veoma pojednostavljena slika i odnosi između nabrojanih činilaca su samo nagovušteni naznakama istovremenosti odnosno neistovremenosti, istoprostornosti odnosno neistoprostornosti i istojezičnosti odnosno neistojezičnosti originala i prevoda eventualno „međuoriginala”. Sava je pružio i empirijsku gradu za sva takva razmatranja i dao brojne zanimljive analize.

Savina knjiga je, dalje, istorija recepcije jednoga književnoga stvaralaštva i njegovoga prevoda. Krajnje je zanimljivo da je aktuelni pisac bio i mogao istovremeno biti primljen u Vojvodini i neposredno na originalu i posredno preko prevoda, jer je veliki deo srpske i hrvatske kulturne javnosti znao mađarski u to doba, a da je u Srbiji bio priman i prihvatan preko prevoda. To daje jednu složenu sliku ne samo načina na koji je Petefijevo delo bilo primano, s kakvim je horizontom očekivanja dočekano, već i načina na koji je uticalo na oblikovanje istorije, pre svega srpske ali i hrvatske književnosti.

Sava je dao temeljitu analizu odnosa Petefi — Zmaj ili, preciznije, Zmajevog odnosa prema Petefiju. Takvih analiza nemamo dovoljno, čak bi se pre moglo reći da ih skoro uopšte nemamo ako od njih tražimo da budu tako situirane kao što je ova. A unutar toga, poslednjega, aspekta izvukao bih dva problema kojima se Sava manje-više sve vreme vraća, ali za mene ne dovoljno u odnosu na one mogućnosti koje mu grada pruža.

Reč je, naime, o dva uvek aktuelna i nikada sasvim rešiva problema: o odnosu između, uslovno rečeno, vernosti i slobode u prevođenju i problemu prevodenja s prevoda. O prvome problemu je rečeno i pisano mnogo, kako kod nas, tako još i više u svetu. Postoje dva osnovna shvatanja: po jednome je važnija vernost originalu, pa makar i na uštrb onog jezičkoumetničkog u književnom delu kao jezičkom umetničkom delu, po drugome je važnije ostvarenje jezičkoumetničkog i, šire, estetskog elementa, pa makar i na uštrb originala, to jest, pa makar i po cenu udaljavanja od originala na ovaj ili onaj način. Postoji treće shvatanje koje kaže da treba što je više moguće miriti i uskladivati oba zahteva. Sava se opredeljuje za ovo treće shvatanje, ali je u samim analizama veoma spremjan da progleda kroz prste mnogim, za

mene, prevelikim slobodama, pa da ih tu i тамо čak i pravda. Istina, reč je o poeziji, koja taj problem zaoštrava više nego drugi rodovi, ali smatram da je Sava mogao biti stroži prema nekim očeviđnim, preteranim slobodama u odnoscu na original. I to je, naravno, stvar o kojoj se može mnogo govoriti, pa da ne bih duljio, ja će se ovde ograničiti samo na jednu metaforu: svaki muzičar koji izvodi tuda dela može svirati brže ili sporije, tiše ili glasnije, menjati ritam i intenzitet, unositi, tako da kažem, „durski“ udarac u molske kompozicije i „molski“ u durske i činiti štošta drugo, samo nikada ne sme menjati kompozitorove note, pa najradije ne ni njegove osnovne upute. Tako ni jedan prevodilac ne bi smeo da sebi dozvoli veće slobode nego što ih ima muzičar, a talenat će i zanatska veština i prevodilačko obrazovanje odlučiti da li će biti vrhunski koncertni izvođač, ili će lupati po izdrndanome pijaninu u drumskoj meani. Sava je dao materijal za veoma ozbiljnu raspravu o tome jer nam prezentira istoga pisca tokom 125 godina u nizu prevoda. Bilo bi idealno kada bismo imali još takvih studija.

Unutar toga problema Sava se dotiče, ali na žalost ne razmatra detaljno problem prevodenja s prevoda. S obzirom da sam se tim problemom sam bavio, vredno sam po knjizi tragao za svim onim što Sava o tome kaže. Šteta što ne kaže više, jer situiranje toga postupka u celu istoriju prevodenja Petefija u raznim vremenima dalo bi veoma zanimljive podatke za izučavanje ne samo samoga procesa prevodenja sa prevoda i jezičkog i značenjskog filtriranja originala kroz međuprevod odnosno „međuoriginal“, već bi i osvetlio neke krajnje zanimljive činjenice kao što je ta da su danas prevodi s prevoda brojniji nego ranije iako bismo, s obzirom na razvoj društva, organizovane studije iz hungarologije, brojnu dvojezičnost i mnoge druge činioce, mogli očekivati nešto suprotno (ili možda grešim u tome).

Ovim sam se poslednjim rečima dotakao i nekolikih zamerki Savinoj knjizi. Zato želim da odmah podvučem da one nisu zamerke kvalitetu, širini obuhvaćene problematike ili rezultatima već pre primedbe koje proističu iz nekih mojih drugačijih opredeljenja ili su pak spisak želja. Prvi tip primedbi se odnosi na Savino shvatanje odnosa između slobode i vernosti u prevodu, i mislim da sam dovoljno jasno istakao da je reč o našim donekle različitim opredeljenjima, koja zacelo imaju svoja objašnjenja u našem obrazovanju, prevodilačkom radu i usmerenju. To zato nije zamerka već pre poziv na dalji razgovor. Drugome tipu primedbi pripada moj spisak želja, recimo, da je više pažnje posvetio savremenome periodu prevodenja Petefija, više pažnje prevodu s prevoda, više paž-

nje ekspliziranju pojedinih teorijskih stavova itd. Da je Sava ispunio sve takve želje koje ja imam i koje će sigurno i drugi govornici večeras imati, pred nama bi verovatno stajao kratak uvod u prevodenje Petefija u šest to-mova sa dva dodatka. I Sava je čovek, ali, na našu sreću, razuman čovek koji se drži, bar ja tako verujem, razumnog pravila da je bolje što pre staviti javnosti na uvid rezultate delimičnoga istraživanja, koji su nam potrebni sada, nego čekati da čovek pred kraj svoga životnoga i stvaralačkoga doba iznese kompletno istraživanje koje je samo prividno kompletno, koje je zbog čekanja često već zastarelo, i koje više nema aktuelni već samo naučnoistorijski interes. Sava nije podlegao tendenciji da napiše tzv. životno delo, već nam je pružio nešto što je nama potrebno i to potrebno sada i što je za nas nesumnjivo mnogo korisnije nego mnoga životna dela. Ja sam mu lično zahvalan na tome. Zahvalan sam mu i na nečemu što sam u prvi mah imao nameru da kritikujem. Naime, mene je moje, pre svega, lingvističko obrazovanje i paradigma u kojoj sam ga stekao navelo da kada sam pišem, pokušam da svaki problem smestim u njegovu kutiju, pa da tek nakon izlaganja svakoga odvojenoga problema počnem njihovo međusobno vezivanje. Tako sam želeo da Savi zamerim što nije tako organizovao svoju knjigu, recimo, onim redosledom pitanja kojim sam ih ja u mome izlaganju obudio. Međutim, iako bi mi knjiga tako bila preglednija, ipak mislim da nije pogrešio što je probleme obradivao paralelno. On piše zanimljivo, tečno i knjiga se lako čita, a zbog toga će je čitati, bar verujem, i mnogi koji bi se u startu uplašili kada bi ona imala svoja problemska poglavљa i potpoglavlja označena po nekom od važećih brojčanih standarda. Naime, smatram da je vreme da o prevodenju počnu čitati i ljudi koji ne čitaju i originale i prevode i knjige o prevodenju s olovkom i beležnicom u ruci ne bi li iz toga izvukli nešto za svoje buduće članke, knjige i okrugle stolove, Sava je napisao knjigu koja se može čitati i na jedan i na drugi način. I zato samo jedna jedina prava zamerka: šteta što nema i predmetni indeks, mada i tu moram da se ograničim: već je i izrada postojećih indeksa (a ima ih pet, što je mnogo više nego u većini knjiga koje sam dosad držao u ruci), morala uzeti verovatno onoliko vremena koliko i pisanje same knjige. Zamerki, u stvari, nemam, imam samo niz poziva za raspravu inspirisanih Savinom knjigom.

Boris Hlebec: U želji da doprinesem našoj večerašnjoj diskusiji, nastojaću da povežem neke opšte principe kritike prevodenja sa primenjenim postupcima i nekim od postignutih rezultata analize u knjizi Save Babića *Kako smo prevodili Petefija*.

U prevodilačkoj praksi današnjice i tokom istorije prevodilaštva, vidljivi su razlozi zbog kojih je potrebno razlikovati dva tipa prevođenja u zavisnosti od vrste stava prema originalu. Ta dva tipa zvaćemo pragmatičnim i principijelnim stavom, odnosno prevođenjem.

Pragmatično su orijentisani prevodi koji od izvornika polaze kao od osnove, motiva, pomoći ili inspiracije za novi tekst na drugom jeziku. Takav prevod može zapravo biti prerada, ako su odstupanja u odnosu na original veća, ali može, mada je to rede, zadržati veliku meru sličnosti s originalom. U svakom slučaju bitna je namena prevoda: kada je on pragmatičan, njegov primalac nije zainteresovan da kroz prevod sagleda original, već doživljava prevod kao tekst koji ima vlastiti komunikacijski cilj, bilo informativni, direktivni umetničkoestetski ili neki drugi. Očigledno je da su takvi tekstovi trgovачkih i diplomatskih dokumenata pisanih na dva ili više jezika gde su sve verzije ravnopravne i javnost ne zna koji je tekst pravobitno sročen. Pragmatični se prevodi danas najčešće javljaju kada su namenjeni mlađim čitaocima, kod prevoda komercijalne i manje vredne beletristike, u uputstvima za upotrebu nekog proizvoda, natpisima i parolama, u prevodima tekstova zabavnih pesama namenjenih pevanju i, ponekad, u prevodima drama namenjenih scenskom izvođenju.

Kod principijelnog prevođenja prevodilac uzima u obzir potrebu primaoca da putem njegovog prevoda otkrije, doživi i sazna izvornik u najvećem mogućem stepenu u pogledu jednog ili više njegovih tekstualnih parametara. Prevodilac se svesno vezuje za original u većoj meri nego kod prethodne vrste. Dakle, principijelnost može obuhvatiti samo jedan deo, odnosno nivo strukture izvornog teksta, a može se proširiti i na više njih.

Principijelnosti se teži u književnim prevodima kojima se ilustruju osobine nekog pravca ili roda (kao u udžbenicima za odgovarajuće škole). Prevod poslovica s jednog jezika na drugi, u okviru posebne knjige koja nosi naslov, recimo, *Ruske poslovice* mora biti principijelan samim tim što se već u naslovu oglašava da je reč o prevodu i što bi u tom slučaju bilo besmisleno zamenjivati ruske poslovice u prevodu na engleski analognim engleskim poslovicama. Principijelnost je zastupljena i u konferencijskom prevođenju gde neposredno prisustvo autora, izvornika, nameće obavezu da se slušaoci obaveste o najvažnijoj funkciji originala (obično referencijalnoj ili direktivnoj) iako će prevodilac, zbog specijalnih uslova, manje ili više morati da odstupa od preciznog prevoda.

U praksi se kod prevoda ne vidi uvek oštra razlika između pragmatičnog i principijelnog prevodenja. Jedan je uzrok tome što stav prema izvorniku može biti umereno principijelan, odnosno da se teži prestvaranju samo jedne njegove funkcije bitne za prenošenje, dok su ostale zanemarene, tako da se bez dublje analize ne vidi da je i takav prevod u suštini čvrsto vezan za original u nameri da ga predstavi publici u drugoj sredini, makar jednim njegovim slojem. Osim toga, ima takvih prevoda, pre svega najuspelijih prevoda *Biblike* i književnih dela, koji nastoje i uspevaju da transponuju sve funkcije originala, te su u velikoj meri principijelni, ali zahvaljujući srećnom izboru ekvivalenta omogućuju doživljavanje prevoda kao samostalnog dela koje se uklapa u književnu tradiciju primalaca i stiće u njoj vredno mesto.

Posmatrano u kulturno-antropološkim okvirima, društvene zajednice se mogu opisati kao otvoreni ili zatvoreni prema svim ili određenim stranim uticajima. Stepen ove otvorenosti odražava se i na stav prema originalu prilikom prevodenja. Tako sredine koje su zatvoreni prema inostranstvu, zajednice koje se osećaju relativno samodovoljne u kulturi, prevodiće malo, a ti će prevodi češće biti pragmatični. To je slučaj, na primer, sa današnjom Engleskom i Italijom. Jedna društvena sredina može biti i u fazi postepenog otvaranja ka određenim stranim sredinama, ali relativno još zatvorena jer ne želi da se ta tendencija obelodani, kako bi se na taj način stekao utisak o vlastitim snagama. Primer prevoda u takvom ili sličnom periodu su tzv. posrbe i pohrvaćenja. Kada je zajednica široko otvorena određenim stranim kulturama, tada se taj stav i priznaje, kao što se danas događa u Japanu, gde postoji poseban prevodilački stil, i zbog čega su prevodi češće principijelni.

Kroz najveći deo istorije prevodenja prevodi književnih tekstova bili su pragmatični — počev od starog Rima, preko srednjeg veka i renesanse do klasicizma. Tek se u doba romantizma u originalu vidi osobnost i individualnost koju treba poštovati u najvećoj meri. Kod nas je tokom dvadesetog veka prevaga principijelnog stava nad pragmatičnim sve veća, što je nekima poznato. Otvaranje ka evropskim kulturama i književnostima sve više se priznaje u potonjem periodu, s obzirom da su književnosti na srpskohrvatskom doživele vlastiti uspešan razvoj.

Shvatanje da podjednaku važnost treba pridavati analizi izvornika i analizi prevoda kao samostalnog dela, kada je reč o kritici prevoda poezije, potrebno je dopuniti gore pomenutim razlikovanjem pragmatičnog i principijelnog stava. Dopuna se sastoji upravo u pridavanju većeg značaja analizi prevoda kao samostalnog dela

kada je prevod pragmatičan. Iako je analiza originala korisna i dobrodošla i u tom slučaju, popis odstupanja od originala služi kao vrednosno neutralan inventar razlika čiji se uzroci eventualno mogu i objašnjavati, ali ne i kao osnova za pokudu zbog prevodiočevih ogrešenja o vernošći. Za vrednovanje ovakvih prevoda korisnije je sagledati njihovu ulogu i recepciju u književnosti sredine jezika cilja.

Kod kritike principijelnog prevoda, analizator treba da, pre svega, utvrdi za koji je parametar ili parametre prevodilac vezao, a prema kojima je indiferentan, i koliko je bio dosledan u ostvarivanju svog zadatka. Drugi deo kritike, prosuđivanje prijema prevoda kod publike, bitan je, ili gotovo bitan kao u kritici pragmatičnih prevoda. Naravno, prva dužnost kritičara, u ovoj oblasti, jeste da se utvrdi kome tipu prevod pripada i da li je on opravdan u društvenokulturnom kontekstu. Za takvu ocenu potrebno je sagledavanje potonjeg, kao i utvrđivanje komunikacijske funkcije teksta prevoda.

Uloga kritičara veća je kada se ocenjuju principijelno orijentisani prevodi, pošto on mora pokrenuti ceo aparat teorije prevodenja kako bi ustanovio opravданost ili neopravданost odstupanja i modifikacija, kao osetljivog pitanja u ovoj vrsti prevoda. Provere radi on mora proći celim putem kojim bi trebalo da je prošao sam prevodilac. Kada je prevod pragmatično usmeren, recepcija čitalaca koji ne znaju jezik izvornika ili ga nisu čitali postaje presudna za ocenu uspešnosti prevoda, pošto je veza s izvornikom slabija.

S obzirom na se danas u našoj sredini kao ideal prevoda poezije za nespecifične svrhe uzimaju prevodilačka ostvarenja koja su vezana za original u velikoj meri, a istovremeno imaju vrednosti samostalnog teksta, to je i posao kritičara složeniji jer se kombinuju pragmatični i principijelni stav.

Izuvez jednog opštег pohvalnog suda o knjizi Save Babića (da sadrži obilje dragocenih podataka akribično sakupljenih i sistematizovanih), pažnju ćemo ovde pokloniti samo onom aspektu monografije koji se tiče osvetljavanja prevoda s pozicija pragmatičnog i principijelnog stava.

U monografiji Save Babića eksplisitno ili implicitno pravi se razlika u kritičkom pristupu pragmatičkim i pragmatičkoprinципијелим prevodima. Autor već u uvodu upućuje na Šlajermahovu distinkciju iz 1813. godine („da se može prevoditi na dva načina: ili se autor prilagođava jeziku čitalaca, ili se čitalac prilagođava jeziku autora“), koja ima sličnosti s ranije navedenom razlikom, mada se kod opozicije pragmatičan : principijelan ne misli samo na usme-

ravanje jezika u jednom ili drugom pravcu. Babić zatim kaže: „Celokupna naša prevodilačka praksa zapravo je hod od prve postavke ka drugoj” (str. 8). „Za nas danas ideal je približavanje što više drugoj Šlajermaherovoj postavci — prilagođavanje originalu, a na obrnuto” (str. 9). Babić, dakle, zamjenjuje izraz „prilagođavanje jeziku autora” iz Šlajermaherovog teksta izrazom „prilagodavanje originalu”, što bolje odražava sуштинu principijelnog stava. Naime, prevodilac se može približiti originalu i saopštavati o njemu i kada njegov jezik sasvim poštuje norme jezika cilja.

Na početku prevođenja Petefija na srpskohrvatski u toku stovadesetpet godina, pokazao nam je Sava Babić, nalazi se Jovan Jovanović-Zmaj, a na drugom kraju veći broj prevodilaca koji su, kao i Zmaj, u isto vreme pisici: Dobriša Česarić, Veljko Petrović, Ivan Ivanji, Ivan Lalić, Enver Čolaković, Danilo Kiš. Babić poštuje razliku u očekivanjima na tome početku i danas, te za jedan Zmajev prevod kaže da je „ako se ne vodi mnogo računa o originalu, veoma dobar” (str. 87) i još: „Mnogo je mesta gde je prevod odstupio od originala, ali ga suštinski nije izneverio, jer je skokom tražio srpskohrvatski izraz — i tako postigao spontanost priče” (str. 89).

Međutim, u jednom slučaju Babić kao kritičar polazi od današnjih merila, i povodom Zmajevog prevoda „Na kraj šora čađava mejana” kaže: „Ali nama je i dalje žao što nije ostvario tanane uvodne strofe pesme, nego samo dobru pesmu. Ne dobar prevod, već dobru pesmu koja polazi od Petefijeva originala, ali ga ne doseže” (str. 122). Zmaj je stvarao u vreme kada je pragmatično prevođenje poezije bilo poželjno, te je s pravom smatrao da je „[p]resudan činilac za prevod [...] da li je on dobar kao pesma nezavisno od originala; ako pesma dobro funkcioniše na ciljnem jeziku oprostiva su sva odstupanja prevodioca. Književni jezik u svom razvoju osvaja dela nastala na drugim jezicima: ako ih srpski jezik osvoji, to je pobeda i čast srpskog jezika, dokaz njegove vrednosti” (str. 52).

Kada analizira i komentariše delatnost Blagoja Brančića, sledećeg značajnog prevodioca Petefija, Babić nam otkriva da „Brančić zastupa stav o strogom poštovanju originala [...] i na taj način je blizak novijoj generaciji prevodilaca [...], generaciji koja je zastupala stanovište da, ako je ikako moguće, ništa ne treba ni dodavati ni oduzimati u prevodu” (str. 195). „Upoređeni s drugim prevodima, prevodi Blagoja Brančića dobijaju na značaju jer se lagano približavaju zahtevima koje naše vreme postavlja prevodnicima” (str. 199). Takođe se konstatuje da „kritika onoga doba tj. na široj granici dva veka), međutim, nije uvek mogla da prihvati Bran-

čićeve prevode Petefija" (str. 199). Ovim se dobija slika o avangardnom prevodiocu, stvaraocu koji ide malo ispred svog vremena i daje prevode koje će više ceniti sledeće generacije.

Kad je reč o novijim, posleratnim prevodima Petefija, njihovu kritiku Babić ostvaruje s punom svesti o potrebi za trovrsnim ocenjivanjem: na osnovu poređenja s izvornikom, provere koliko se prevod uklapa u novi jezički sistem i kulturu i suda da li prevod ima dejstvo slično originalu, a takvo ocenjivanje proklamovano je u uvodu (str. 9), mada se autor, kao što sam iznosi, nije pridržavao jedinstvenih merila u analizi originala i prevoda (str. 392).

Zbog smanjenog interesovanja za Petefija u periodu između dva rata malo je prevoda dela ovog pesnika. Tako nam na žalost, bez krivice autora monografije, nedostaju podaci o tendencijama u prevodenju u tom važnom periodu. On je važan zato što bi detaljna analiza otkrila kako je tekao put od pragmatičnog ka pragmatičnoprincipijelnom prevodenju poezije na srpskohrvatskom jeziku, kakvi su otpori postojali za prihvatanje potonjeg, da li su se ponekad i sami prevodioci kolebali u svojim stavovima itd., jer ovaj prelazak verovatno nije tekao mirno, jednodušno i bez trzavica.

Dakle, *Kako smo prevodili Petefija* je metodski, faktografski i teorijski veoma korisno štivo za analizu, razumevanje i praćenje recepcije prevoda poezije u nas, a verujemo da bi svest o pomenute dve vrste stava u prevodenju, koje ni autor ovog dela nije bio lišen, doprinela u daljim istraživanjima u ovoj oblasti.

Mihailo Ignjatović: Sava Babić je jedan od naših retkih prevodilaca kod kojih između teorijske misli o prevodenju i primjenjenog prevodilačkog postupka postoji prirodno-logična, stamena ravnoteža. Za razliku od prevodilaca pragmatičnog usmerenja za koje postoji samo jedna prevodilačka zakonitost, a to je da upravo nema никакве zakonitosti, kao i onih malobrojnih, koji čitaju knjige o prevodenju i saopštavaju nam svoja razmišljanja o fenomenu prevodenja, ne ilustrujući ih primerima iz svoje prevodilačke delatnosti — Sava Babić se uspešno potvrđuje kao celoviti prevodilac, koji bez ustručavanja širom otvara vrata svoje prevodilačke laboratorije, ukazujući pri tom na brojne dileme i objašnjavajući ovaj prevodilački postupak. Do pojave knjige *Kako smo prevodili Petefija* Sava Babić je na brojnim prevodilačkim susretima nastupao sa saopštenjima, koja su najčešće imala minimalizovan obim ali augmentativan značaj. U stvari, teme njegovih saopštenja („Prevdiočeva ličnost”, „Dva pisca, četiri prevodioča”, „Laza Kostić i prevodilačka misao”, „Jezička kultura i nesaglasnost” i dr.), predstavljaju pro-

duktivna jezgra koja se uopštavanjem oplodavaju, a pri tom se zbog detalja ne gubi celina. Prevodilački kredo Save Babića je prepoznatljiv i zasniva se na mudroj narodnoj izreci — zrno po zrnu — pogača... tako da su njegova sacpštenja predstavljala anticipaciju obimnijeg, i što se značaja tiče, ambicioznijeg dela — *Kako smo prevodili Petefija*. Međutim, isti kredo sadržan je i ovde tako da ovu knjigu možemo smatrati detaljem, novim produktivnim jezgrom iz kojeg može nastati delo većeg obima i značaja — istorija prevodne književnosti određenog vremenskog perioda ili određenog jezičkog prostora.

Sava Babić je svestan obima i težine takvog poduhvata i budući da mu je dobro znan bollerovski ginjon iskazan stihom — „umetnost duga, život je kratak”, on teži da svoj rad integriše u opšti tok produktivne misli o prevodilačkom umeću. Svoju poziciju, pripadnost tom opštem toku Babić naglašava već samim naslovom dela — *Kako smo prevodili Petefija*, čime se distancira od površne deskriptivne pozicije, kojoj bi odgovarao naslov — „Kako je prevoden Petefi”, kao i od pozicije normativne poetike prevoda sa pretencioznim naslovom „Kako treba prevoditi Petefija”. To međutim, ne znači da je njegova pozicija neutralna, statična, kao ni to da je lišena dimenzija istoričnosti. Kroz sva poglavљa njegove knjige provlači se misao da književni prevod, od nastanka do današnjih dana, prate dva suprotstavljenja stava: približavanje tekstu originala ili obezbeđenje uspešnije resepcije dela u novoj jezičkoj sredini. Pri ovome se Babić poziva na Šlajermaherovu postavku prema kojoj se može prevoditi na dva načina: ili se autor prilagodava jeziku čitalaca, ili se čitalac prilagodava jeziku autora i mada pouzdano zna da je današnji ideal književnog prevoda približavanje drugoj Šlajermaherovoj postavci, on ne odbacuje ni prvi deo postavke budući da je uveren da se pri oceni prevoda moraju uzeti u obzir i zahtevi određenog doba u kome su prevodi nastali.

I mada je ova istorijski objektivna pozicija stolno prisutna u Babićevoj knjizi, ipak bismo posebno istakli one stranice na kojima on minuciozno određuje granice između umetničkog prevoda, slobodnog prevoda, podražavanja, pesme nastale po motivima originala i slično, vršeći analizu Zmajevih prevoda pesama Sandora Petefija.

Pri razmatranju kako smo prevodili Petefija Babić je, takođe, pošao i od postulata da u svakoj umetnosti, kako je to sasvim precizno formulisao Valerij Brusov, postoje dve strane: stvaralačka i tehnička. Zbog toga je on brižljivo sakupio i analizirao misli prevodilaca o prevodenju poezije i upoređivao njihove kon-

cepcije o ostvarenim prevodilačkim rezultatima. Njegova istraživanja potvrdila su pretpostavku da su značajniji rezultati postignuti tamo gde je postojala potpunija saglasnost između formulisane konцепције i prevodilačkog prosedera. Time je Babić ukazao na činjenicu da je neophodni predušlov realizacije za ostvarenje uspešnog prevoda, sem stvaralačke komponente i tehnička komponenta, i da, štaviše, po nekom čisto radnom redosledu ona joj i prethodi.

Upravo iz ovih razloga Babiću nije dovoljan čist Petefijev tekst sa svojom umetničkom stvarnošću, lišen vremenskih i prostornih koordinata, već i čitav niz vanliterarnih činjenica koje omogućavaju dublji prodor u bit teksta, naravno, pod uslovom da se ne uprošćavaju i banalizuju.

Imajući ovo u vidu, kao i integralni tekst *Kako smo prevodili Petefiju*, može se konstatovati kojim sve naučnim disciplinama treba ovladati da bi se moglo uspešno baviti književnim prevodom. Sava Babić nas je uverio da sem jezika, istorije i teorije književnosti poseduje impozantna znanja iz oblasti komparativne književnosti, filozofije, logike, estetike, istorije, sociologije, statistike, opšte metodologije i mnogih drugih nauka. Mladi prevodioci će se možda i užasnuti pri svom saznanju, a možda i neće verovati. Bolje je ne verovati i živeti u iluziji da je dovoljno znati dva jezika i imati smisla, „nerv” za literaturu. Uostalom, da nije bilo te iluzije ne verujem da bi neko osudio sebe da se bavi književnim prevodom. Upravo ovom knjigom Sava Babić nam je pokazao da je to put kroz labyrin, težak ali pun naslade. Interesantno je na kraju istaći da, po nama, najprecizniju formulaciju prevodilačkog čina nije dao prevodilac već pesnik — Sandor Vereš, kazavši da je „umetničko uživanje, uticaj čest inspirator” i da „to daleko više pesnika zna, nego što priznaje”, mada „postoji jedna književna vrsta koja se gotovo isključivo hrani nadahnućem što ga pruža umetničko uživanje: to je književni prevod”.

Knjiga Save Babića *Kako smo prevodili Petefiju* upravo pokazuje tu snagu prevodilačkog nadahnuća.

Branimir Čović: Po treći put sam u situaciji da govorim o Babićevoj knjizi — javno. A počelo je sasvim slučajno, kada sam krajem maja od autora dobio knjigu. Znajući da u mađarskom nisam odmakao od desetak leksema, uključujući brojeve *ed*, *kete*, *harom* i uz kadšto opšcenih frazeologizama autor od mene nije više ni očekivao od prelistavanja.

Polazeći od načela valjanog izbora — *non multa sed multum* — knjigu sam uzeo u ruke sa strahom da mojl „blagorođni porivi za saznanjem” ne budu od onih Petruškinih iz Gogo-

Ijevih *Mrtvih duša*, kojemu se sviđalo ne one o čemu čita (bukvar, pustolovina ljubavnika, mclitvenik, ili čak i hemija), već više sam proces čitanja kada „najedanput iz slova nastaje nekakva reč koja ponekad davo bi ga znao šta znači”.

Međutim, već u naslovu Babićeve knjige ima nešto što pleni nekakvom sveopštrom toplinom i intimnošću, što neutrališe strah od dve nepoznанице (Petefi i njegov jezik). Taj prisni ton dolazi od neobične za ovu vrstu knjige rečenične konstrukcije — neodređeno-lične ili, tačnije, uopšteno-lične rečenice, u kojoj zamenica „mi” iskazuje zbirnog vršioca radnje (prevodioča, kritičara prevoda onovremenskog i današnjeg, autora i, najzad, čitaoca). Time je izvršena transformacija semantike zamenice „mi” (govorno lice zajedno s drugim licem ili licima) pod uticajem konstrukcije uopšteno-lične rečenice u uopšteno značenje i ja, i ti, i on — u dijahronoj i sinhronoj ravni, uključujući i svakog potencijalnog čitaoca, među ostalim brojnim akterima.

To je bila prva zamka koju mi je kao čitaocu vešto postavio autor. Posle ove sam još uvek nesvesno, neobavezno prelistavajući prvo poglavlje, upao u sledeću zamku. Jer pisac o najozbiljnijim naučnim problemima priča priču: o našim književnim i, šire, kulturnim prilikama sredinom prošlog veka, da bi posle nekoliko stranica neosetno za čitaoca upleo u priču postupno, sloj po sloj, četiri osnovna tematska kruga: istoriju prevođenja Petefija na srpsko-hrvatski jezik, poetike prevoda, rekonstrukciju prevodilačkih concepcija i recepciju. Kasnije sam svesno upadao u svaku sledeću zamku, jer Babić ni jedno poglavlje u svojoj knjizi ne zaokružuje već deo kraja prethodnog vešto ugradi u početak narednog, pa čik zastami na početku poglavlja. I tako sve do kraja knjige koja, kao i pre toga sva poglavlja, ostaje otvorena i još jedanput opravdava ovaj intimni ton iz naslova: svako ko želi od čitalaca može se po sopstvenoj želji uključiti u ocenu prevoda jer autor, što bliže ovom našem vremenu, sve je škrtiji, mada i koncizniji, u oceni prevodilačkih domaćaja (vidi: str. 260).

Istoga dana kada sam završio sa čitanjem knjige, bez petog poglavlja (*Jedna pesma i njeni prevodnici*, str. 265—295), napisao sam prikaz, što je bilo neočekivano i za autora knjige i za mene. Taj tekst je objavljen u septembarskoj svesci *Letopisa Matice srpske* za 1986. godinu, krajem oktobra, pred promociju knjige u Novom Sadu, na kojoj je trebalo da učestvujem. Kako je od prvog čitanja proteklo bilo pet meseci, knjigu sam pročitao po drugi put (i sada bez V poglavlja). Dakle, još jedno krvne čitanje, bez poglavlja koje, ako je suditi po naslovu, izgleda

kao centralno. Međutim, u knjizi je zapravo onoliko centara, koliko i poglavlja — šest. O svom grehu, tj. da pišem o knjizi koja zapravo i nije u celosti pročitana, govorio sam u Novom Sadu. Ujedno sam obećao da će moj sledeći osvrt, ukoliko bude prilike, uslediti tek posle čitanja V poglavlja. Dve nedelje kasnije zakazana je promocija u Beogradu. Ispostavilo se da je bojan od uporedno-stilističke analize jedne pesme originala i njenih osam prevoda na naš jezik u dijahronoj ravni bila bezrazložna. Jer Babić je i u ovoj prilici ispoljio svoj dar: on piše za dva čitaoca, bez znanja mađarskog i sa tim znanjem. Kroz ovu specifičnu analizu on je u stanju da provede za ruku kroz čestar osam varijanti svakog, a uz pomoć još jednog instruktivnog, filološkog prevoda Petefijkeve pesme.

Iz tog V poglavlja bi za ovu priliku trebalo izdvajati ono mesto gde Babić govorи o „dubinskoj ekvivalentiji”, suprotstavljajući je „površinskoj formalnoj sličnosti”. Po njegovom mišljenju, uspeh u prevodenju poezije postižu oni prevodioци koji „odustaju od tačnog prenošenja originala da bi se postigla suštinska tačnost” (str. 303—304).

U neposrednoj vezi s ovim je još jedan termin koji plasira autor a u vezi je s nekim prevodima Zmaja — „pojačanja”, a odnose se na doveavanje ili raspevavanje semantike podteksta. (isp. „Kod Zmaja u prevodu ima nekoliko *pojačanja* Petefijkevih stihova...” str. 104. i dalje).

Iako sani Babić, iz nerazumljive skromnosti, drži da je „osvetljen najpotpunije samo istorijski proces prevodenja i prihvatanja Petefijkevih pesama, a preostale su, ostale izvan rada, mnoge značajne teme (najčešće iz poetike prevoda), koje se nude za dalji rad i proučavanje” (str. 393) — tvrdimo, posle čitanja V poglavlja, da je dobar deo posla i iz poetike prevoda obavljen, a u vidu obrazaca analize. Ipak, dobro je što je Sava Babić ovo pitanje ostavio otvorenim, a time ujedno i samu knjigu jer je u pitanju proces kojem je teško sagledati kraj. Petefijkevo pevanje se i dalje ugrađuje u našu kulturu.

Ima nešto što je sasvim sigurno izvedeno do kraja. To je rekonstrukcija prevodilačkih konцепција tokom 125 godina; od najskrupuloznije izvedene analize i tumačenja koncepcije Jove Jovanovića Zmaja („dobro posrbiti, a ne obezmadžariti”), do poslednjih Danila Kiša („koji uzimaju više slobode”) i Ivana V. Lalića („koji dcsežu Petefija upravo u preciznosti gotovo svih izražajnih elemenata”).

Svetozar M. Ignjatović: Od svih večerašnjih razgovornika ja sam se očito najviše snebivao da uzmem reč. Tri su teme osnovna razloga. Kao

anglista po struci, ja o Petefiju ne znam gotovo ništa, izvan opštih mesta, izvan onoga što spada u fond svakog iole obrazovanog intelektualca u našoj sredini. Nadalje, moja znanja o velikanim naše literature koji su se bavili Petefijem, u ovih vek i kusur njegovog kontinuiranog prisustva u našoj književnoj baštinici, isto tako nisu ni naročito temeljna ni previše duboka, a povrh toga su uveliko zardala. I treće, ja Savinu knjigu, ma koliko to paradoksalno zvučalo, još uvek čitam. Inače, potpuno se slažem sa kolegom Čovićem da ova knjiga, kao uostalom i sva vrsna štiva, ima neophodnu višeslojnost. Ja sam je, odmah po izlasku iz štampe, da upotrebim jednu davnju Bekonovu metaforu, progutao, bezmalo kao kakav zanimljiv roman, istorijski roman koji nam osvetjava i približava jedno daleko doba, zajedno s njegovim junacima, od kojih su neki na presudan način utkani u našu kulturnu povest. Zatim sam je ostavio, da malo odleži, da se taj prvi utisak slegne, a potom nanovo uezio i sada je natenane, da ostanem u okvirima Bekonove analogije, žvaćem, preživam i varim, isisavajući iz nje mnoge dragocene soke. Uzgred, metafora možda nije baš najukusnija, ali je, uveren sam, najuputnija.

Da ipak uzmem reč, u ovome trenutku, podstakao me je kolega Rajić, primedbom da više nema smisla ponavljati kako je to dobra knjiga, vredno delo, pošto se u tome svi slažemo. Da, i ja se slažem, samo smatram da je još jednom potrebno naglasiti u čemu je Savina knjiga, osim što je dobra kao knjiga, *istinski značajna*. Kao istoričar književnosti i komparatist po opredeljenju, dakako imam u vidu njen *istorijski značaj*, kako za istoriju naše prevodne književnosti tako i za komparativiku u celini. Poznavaoce ne treba previše podsećati da je i pre Savine knjige u nas bilo dela, objavljenih ili ne, svejedno, uglavnom magisterskih i doktorskih disertacija, u čijem središtu je istraživanje recepcije pojedinog странog pisca, perioda u razvoju književnosti ili čak čitave literature na jugoslovenskim prostorima. Sve one su se, međutim, bavile recepcijom u globalu, pri čemu je prevodenje bilo samo jedan, i to ne uvek najvažniji vid obradivanog problema, najčešće ustupajući primat analizi književno-kritičkog reagovanja u našoj sredini na određenu stranu literarnu pojavu. Savina knjiga je, koliko je meni poznato, *prva* studija u celini okrenuta prevodilaštvu, kao primarnom faktoru recepcije. Prateći Petefijevo prisustvo u našoj sredini, od samih početaka putem najranijih prevoda, pa sve do naših dana, naš autor nastoji da dâ konture za jedan od veoma značajnih segmenata naše istorije prevodilaštva, ubličavajući na tom putu prevodilačku poetiku nekolicine najistaknutijih prevodilaca u srpskoj književnosti uopšte. I tu, u toj tački, prvenstveno leži, po

mom mišljenju, istorijski značaj ove knjige, njena *pionirska uloga*. U nekoj budućoj sveobuhvatnoj istoriji jugoslovenske prevodne književnosti knjiga Save Babića, s pouzdanjem tvrdim, biće ugrađena kao jedan od njenih nosećih stubova.

Eto, zasad toliko. O ostalim kvalitetima, skrivenim u potezu, u detalju, u minucijskoj analizi složenog poetskog tkiva, vrlinama koje se sladokusački otkrivaju među koricama ove knjige, biće više reći drugom prilikom, možda već uskoro, u najavljenom prikazu na stranicama našeg prevodilačkog časopisa *Mostovi*.

Sava Penčić: Još jednom bih želeo da ponovim da je pred nama jedinstveno delo, da ono u mnogo čemu ima pionirski karakter, pa, prema tome, i našu diskusiju ovoga puta možemo smatrati, na izvestan način, pionirskom. Pored toga što je Babićeva knjiga, tematski strogo definisana i vezana samo za jednog autora, to jest, Sandoru Petefiju, ona istovremeno ima i jednu teorijsku ravan koja joj daje univerzalan značaj, kada je reč o prevodenju. Drugim rečima, skoro da ne postoji opšteteorijski problem koji Babić unutar svoje studije nije dotakao. Ne samo dotakao, nego i delimično rasvetlio koliko je to karakter njegove studije dozvoljavao. Ogroman je spisak tih problema i u bilo kakvoj diskusiji ograničenoj vremenom nemoguće je obuhvatiti makar i one najznačajnije. Pri ovom ja bih dodao da Babićeva knjiga veoma stimulativno nagoni na razmišljanje i o onim problemima teorije prevodenja koji u njoj nisu direktno saopšteni. To jest, o problemima koji su vezani za naše lično prevodilačko iskustvo.

Nema sumnje da centralno mesto u studiji predstavlja poglavljje posvećeno Jovanu Jovanoviću Zmaju kao prevodiocu Petefije. To poglavljje je i tematski i kompoziciono potpuno celovito i ono može predstavljati samostalnu i savršenu studiju. Mislim da je unutar toga poglavља Babić i pokrenuo najveći broj problema od opšte teorijskog značaja. Od posebno je interesa u tom pogledu Babićeva informacija da je Zmaj prevodeći Petefiju istovremeno razvio i svoju konцепцију prevodenja. Babić je s pravom toj činjenici dao izvanredan značaj. On je veoma dobro i definisao osnovne formule na kojima je Zmaj izgradio svoju koncepцијu prevodenja. Ovo pitanje ima značaj norme. Konsepacija prevodenja, pre nego što se kreće u samo prevodenje, svedoči o posebnom vidu stvaralaštva, ja bih dodao o posebnom vidu prevodilačke samovesti bez koje nema uspešnoga prevodenja u principu. Zmaj je, dakle, veoma dobro znao šta radi. On je znao šta je prevod u suštini, kakvi se kulturni i duhovni efekti njime ostvaruju i šta on konkretno može. Upravo, Zmaj je pokazao da je prevodenje uvek samo težnja

ka maksimalnom učinku, pri čemu taj učinak nikada nije unapred izvestan. Postoje imperativi koji su izvan prevodiočeve subjektivne želje čak i iznad njegovih intencija. Zanimljiva je Zmajeva opaska kada kaže: „Ja drukčije nisam mogao“. Tj. ne da nije *želeo* nego nije *mogao*. Tu se već otvaraju tako dobro poznati teorijski problemi kompromisa. Zmaj je pokazao da se ti problemi bezbolnije rešavaju ako je prevodilac orijentisan na suštinu stvari, a ne isključivo na sam jezik kao materijalni izraz te suštine. Drugim rečima, Zmaj je prihvatao i pogreške u prevođenju jezičkog sloja umetničkog teksta ako one nisu remetile duh i ideju izvornika. Od suštinskog je značaja njegova misao izrečena o Aranjovom „Toldiju“: „Ja nesam prevodio vrstu po vrstu, nego strovu po strovu, a degde i list po list“. Ne želim da se upuštam u podrobnu transkripciju ove Zmajeve misli. Ona neosporno na suptilan način izražava jednu od ključnih konцепцијa u savremenoj teoriji prevodenja. Kažem jednu zato što postoji i druga, suprotna. Razume se da je Babić u svojoj studiji pokazao ispravnost i višestruku plodotvorost upravo one prve, to jest, Zmajeve konцепцијe koja ima u vidu celinu dela koje se prevodi, odnosno, celine koje nose završenu semantičku informaciju.

S druge strane, na primeru Zmaja, Babić je pokazao da se pravi prevodilac lača prevodenja samo onog dela koje svojim unutrašnjim porukama rezonira s nekakvim potencijalnim ali još ne iskazanim idejama samog prevodioca. Drugim rečima, pravi slobodni prevodilac, koji se opredeljuje sam za izbor dela koje će prevesti, rukovodi se prevashodno ne utilitarnim, već kulturnim i duhovnim razlozima. Zmaj je prevodio Petefiju zato što je smatrao da njegova dela doprinose srpskoj kulturi i razvoju srpske nacionalne samosvesti. Ne samo estetske vrednosti i suptilan poetski izraz Šandora Petefije, već i njegovo univerzalno slobodarstvo opredeljivalo je Zmaja za izvor dela koja će prevesti. Pravi, dakle, prevodilac, odabirajući delo koje će prevesti, nalazi, u stvari, u njemu izraz za one ideje koje on nije uspeo ili nije umeo da iskaže. Razume se, reč je o pesniku-prevodiocu, što celom fenomenu prevođenja daje jedan posve drukčiji značaj. Sam Zmaj je u tom pogledu sugerisao misao da pesnik prevodilac sme više nego, nazovimo ga tako, običan prevodilac. Otuda i u njegovom prevodenju i toliko formalne slobode i toliko mnogo različitih konceptualnih pristupa. Ali polazna pozicija je u svoj toj različitosti uvek ista. Prevoditi u datom trenutku korisno delo koje je blisko prevodiočevim idejama i koje na jeziku na koji se prevodi ostvaruje visok kulturni učinak. Otuda nije nimalo slučajno zašto se Zmaj nije prihvatao prevodenja *Fausta*. To nije zato što on nije znao dobro nemacki jezik ili bar nije samo

zato, već zato što priroda Gетеovog dela nije odgovarala da tako kažem, prirodi Zmajevog poimanja pesničke umetnosti. Petefi jeste. I izbor pesnika iz drugih kultura, recimo, Puškina i Ljermantova, vršio se po istom kriterijumu po kome je Zmaj vršio izbor iz mađarske poezije.

Ono što je u ovom slučaju posebno dragoceno kod Babića, to je jednako naučni i ujedno kritički pristup svim ovim problemima. Nema nikakve sumnje da u Zmajevoj formuli *posrbiti a ne obezmadžariti* on nalazi konceptualnu osnovu za svoju teoriju prevodenja. Ali u tom istom iscrpnom i izvanrednom poglavlju o Zmaju kao prevodiocu Petefija, on istovremeno pokazuje šta sve biva s jednim konceptualnim polazištem kada se prevodilac suoči sa samom praksom. Sam Zmaj s toga stanovišta može biti čitava jedna poučna škola. Ogroman ilustrativni materijal uz ovo poglavlje, veoma vešt i znalački selekcioniran, kao da nas smišljeno opominje da je prevodilaštvo neiscrpan stvarački čin isto kao i samo autentično stvaračstvo u kome su i promašaji isto tako legitimni kao i domašaji.

Na primeru Zmaja Babić je pokazao i domašaje i promašaje kao i razloge koji su im prethodili.

Razume se, Babić je analizirajući Zmajev prevodilački opus posvećen Petefiju, neprestano imao u vidu jednu epohu. Jednu književnu epohu sa svim njenim specifičnostima i posebnostima. Preko Zmaja — prevodioca Petefija, on je razvijao teorijsko poimanje prevodenja u romantizmu. Trebalо je zači malо više u evropski kontekst pa pokazati koliko su Zmajeve formule u datom periodu bile produktivne na jednom daleko širem planu. Zmaj je, dakle, svojevrsno ogledalo jednog stupnja u dijahronom razvoju prevodilaštva u nas i svakako bi bio nezaobilazan u jednoj, imaginarnoj, za sada, istoriji prevodenja u nas. Čini mi se da je Babić prečutno ukazao na tu činjenicu kada je inicirao razmišljanje o jednoj opštoj, teorijski zasnovanoj poetici prevodenja. Koncept njegove studije, na žalost, nije mu dopuštao digresije drugoga tipa. Jedna druga studija koja bi bila samo dopuna ove o kojoj govorim i koja bi se zvala „Zmaj kao prevodilac poezije”, dakle, ne samo Petefija, bacila bi novo svetlo kako na pesnikov lični prevodilački učinak tako i na sve one opšte teorijske probleme koji su u okviru ovog poglavlja dotaknuti, a dobrim delom i razjašnjeni.

Ne bih želeo da ponavljam sve one laskaveocene koje su izrečene o Babićevoj knjizi i koje ja delim. Reč je neosporno o delu kapitalne naučne vrednosti koje unutar svoje osnovne teme integriše i čitav niz drugih kulturoloških slo-

jeva. Jedan od njih bi se mogao nazvati i istorija recepcije tuđe literature na našem nacionalnom kulturnom prostoru. Ono što je Babić diskretno i, da tako kažem, nenamerno dokazao u svojoj studiji (nenamerno, jer to nije bio njegov osnovni cilj) to je da je istoriju prevođenja kao i istoriju recepcije nemoguće razmatrati nezavisno od istorije razvoja samog jezika i njegovih izražajnih sredstava. Dobro je što je on, analizirajući najnovije prevode Petefija, prevode naših dana, kao i posve nove pobude za prevođenje velikog mađarskog romantičara, imao u vidu tu činjenicu i Zmajeve rezultate razmatrao u kontekstu one epohe u kojoj su oni nastajali i u kojoj su ostvarivali svoj pravi i puni učinak. Dodajem, na kraju, da je ovako koncipirana Babićeva studija značajna ne samo s istorijskog stanovišta, dakle, za konstruktivan pogled unazad, već i za konstruktivan pogled napred, za naš budući rad. Njen valorizujući sloj izведен je sa stanovišta modernog teoretičara koji, čini nam se, još nije rekao svoju poslednju reč.

Aleksandar Spasić: Pridružio bih se blagonaklonim ocenama ove knjige, koje su izrekli moji prethodnici, a posebno kolega Čović. Po meni je jedno tako iscrpno, precizno i hronološko bavljenje prevodima jednog pesnika dobar primer komparativističkog rada u oblasti nauke o književnosti uopšte. Prateći, u stvari, recepciju Petefija kod Srba, ne samo u Vojvodini, Sava Babić nam mnogo šta kazuje o književnim ukusima i merilima u našoj vlastitoj književnosti tokom poslednjih 150 godina, a činjenica da se bavi baš Petefijem — pesnikom tako bliskim mnogim našim romantičarima, po naravi, prostoru delovanja i eruptivnosti s kojom je blesnuo i zgasnuo — svedoči, bar kako nam autor pokazuje, da su i Srbi i Mađari toga vremena bili ravnopravni sudeonici jednog opštег evropskog kulturnog prevrata. Mislim, intenzivnost i kontinuitet s kojima smo Petefija prevodili — bez obzira na više mitsku negoli stvarnu priču o njegovom srpskom poreklu, priču o njemu kao Petroviću — dovoljno dokazuje da je on nesumnjivo našao osobeno sazvučnu žicu u duhovnosti Srba, naročito vojvodanskih, u XIX veku, a posebno u njegovoј drugoj polovini, ili drugoj trećini.

No, jedinstvo osećajnosti, načina mišljenja i doživljavanja sveta u to vreme, a posebno na prostorima o kojima Babić piše, toliko je izrazito da se pitam ima li uvek smisla dokazivati koji je pesnik od kojega šta i kada uzeo; ovde posebno imam na umu nerešeno i nerešivo pitanje da li je Đura od Petefija uzeo (plagirao) pesmu *Još*, ili je ona spontano nastala.

Ima ova knjiga još jednu dobru osobinu. Ona, polazeći od konkretne građe, od analize izvor-

nog i prevodnog teksta, dolazi do mogućih visoko-teorijskih uopštenja, a ne nameće nikakav unapred postavljeni teorijski obrazac datoj književnoj gradi. Tako se ona pokazuje kao vrlo zreo primer onoga što smo Jova Janićijević i ja voleli da nazivamo književno-prevodilačkom praksologijom, za razliku od suve, apstraktne teorije prevođenja, koja se, bar dosad, zapliće u beskrajne, gotovo strosovski jalove parme klasifikacije modela: doslovan i slobodan, filološki i pesnički, zanatski i nadahnuti, itd., prevod, i ne uspeva da se iščupa iz opštih mesta kulturno-književne mostogradnje.

Treba pohvaliti i Babićev nadahnuti, lako razgovorni stil, koji knjizi daje osobitu čar. Babić piše lako, po meni čak ponekad i prelako, pa tu i tamo srećemo pleonazmične ili odveć razgovorne oblike, kojima ipak u ovakvoj knjizi nema mesta, kao što su „jako darovit prevodilac”, „izvršiti prevod”, „navodi i citati”, i tome slično. Uveren sam da će Babić, dode li do ponovljenog izdanja, tekst svakako pročistiti.

Pohvalio bih i Maticu srpsku, za smelost i dalekosežnu umnost odluke da se uopšte upusti u avanturu izdavanja ovakve knjige, ali sam siguran da u donošenju takve odluke mogu da osetim pamet i osećanja našega druga Raše Popova, doskorašnjeg glavnog urednika te izdavačke kuće.

Radivoje Konstantinović: Mnoge knjige pružaju manje nego što nude njihovi naslovi — ređe su one koje daju više nego što naslovi obećavaju. Knjiga Save Babića *Kako smo prevodili Petefiju* spada u ovu drugu vrstu, jer nas obaveštava ne samo kako, već i zašto i kada smo prevodili velikog mađarskog pesnika. U šarolikoj skupini prevodilaca Sava Babić je jedan od veoma retkih koji dolazi iz redova jugoslavista. U ovom slučaju to je veoma značajno, zato što njegova studija o prevođenju Petefije na naš jezik sadrži bogatu književno-istorijsku dokumentaciju tako da se može čitati — i čita se — i kao istorija odnosa književnosti dvaju susednih naroda. Ti odnosi se lepo sagledavaju upravo u činu prevedenja (i neprevodenja), odnosno povećanom ili smanjenom interesovanju za nekog pisca ili citavu književnost nekog naroda.

Minucioznom paralelnom analizom originala i prevoda autor otkriva različite stvaralačke pristupe prevodilaca Petefija na srpskohrvatski jezik, njihove uzlete i padove. Takva analiza mu omogućava da dođe do veoma zanimljivih, ponekad i neočekivanih zaključaka. Jedan od takvih za čitaoca neočekivanih zaključaka jeste da prevodi pesama rađeni na osnovu doslovnih proznih prevoda („podstročnika”) mogu biti pesnički veoma uspeli, ponekad bolji od prevoda dobrih poznavalaca jezika originala.

Izvesno je da je za naše hungarologe Babićeva knjiga izvor vrlo zanimljivog materijala za neku buduću uporednu stilistiku mađarskog i srpsko-hrvatskog jezika — za nas ostale ona je, pre svega, očigledan dokaz koliko proučavanje prevodilaštva unapređuje saznanja o stvaralačkom činu prevodenja, ali i o književnosti uopšte, o razvoju književnog ukusa, jezika, versifikacije. Tako posmatrana, knjiga Save Babića predstavlja neku vrstu preseka kroz stogodišnju historiju prevodilaštva kod nas. Na konkretnom materijalu čitalac se može uveriti šta je u prevodenju individualno, a šta pripada epohi. Koje se Petefijeve pesme prevode i kako se to čini, zašto se u nekim periodima naši prevodioci ne interesuju za velikog Madara — na ta pitanja Sava Babić odgovara sa trostrukom kompetencijom teoretičara prevodenja, prevodica poezije i istoričara književnosti. Tako smo dobili knjigu koja po svom metodu, po sagledavanju problema iz više uglova, može poslužiti kao model za potonja proučavanja prevodilaštva i prevodenja. S pravom dajući u svojoj studiji značajno mesto istorijsko-književnim okolnostima i navodeći obilje podataka, čija važnost se sagledava tek u okviru celine, Sava Babić je pokazao i velike mogućnosti jedne nove discipline koju tek treba izgradivati: sociologije prevodilaštva.

Raša Popov: Jedne zimske noći, dok sam živeo u Novom Sadu, prebirajući po glavi nadohvat sudbine rukopisa koje Matica treba da izda, sevne mi i pomisao o doktorskoj disertaciji Save Babića. Tezu smo bili vratili autoru na ponovno čitanje, da je skrati za trećinu. Ali posle dva-tri meseca on je došao, položio rukopis na sto i rekao nešto kao: „Evo vam, secite gde je najtanje, secite i mene, ali ja sam da skraćujem ne mogu!“ Svaki red mu se činio neotudivim, kao da je tekst njegovo telo. Moram da kažem da sam se pitao da li integralni tekstovi doktorskih teza, nepreradeni, uopšte treba da se objavljaju. Jer, u načelu gledano, doktorand mora da zadovolji najmanje tri često čudljiva intelektualca. Doktorand neće uvek dobiti plus od svojih mentora i ocenjivača, ako je dobar stilista i ako je dramaturški vešt izatkao tezu. Naprotiv, tražiće od njega više onog kćernog Geteovog „ali i međutim“, čime od čitave građevine ne ostane ni kamen na kamenu. A tek zahtev da se baš sve iskaže po slojevima! Taj akademski postulat, onako protivan duhu pripovedanja i sučeljavanja, mnoge je teze pretvorio u spiskove gladnih godina.

Ali Sava nije htio da se odrekne svog temeljitog pregleda. Hteo je da pomene baš svakog od srpskih i hrvatskih prevodilaca Petefija. Širio je ruke uveravajući nas, očajan što ne shvatamo: „Ne mogu ja sad petoricu da izbacim. To onda nije rad o tome kako smo prevodili Petefija...“

I te hladne noći meni sine odjednom da je Sava u pravu. I da njegovoj knjizi KAKO SMO PREVODILI PETEFIJA istinski naslov mora da bude KAKO NISMO PREVELI PETIFIJA. Baš sa svim prevodiocima na spisku, i sa svim pesmama razmotrenim do u pridev i omašku, otkriće se ona krajnja ideja: doklegod ne prevedemo maksimalno verno, svaku Petefijevu reč i ne izdamo ga u jednom tomu na biblijskoj hartiji, nismo odužili svoj komunikacioni dug čovečanstvu i svetskoj kulturi.

Jer iako Petefi jeste jedan od *mnogih* sjajnih mađarskih pesnika, on ipak stoji u svetskoj poeziji *sam*, baš onako kako samotno i gromadno stoje Šekspir, Gete, Puškin i Dante.

A te pesnike svaka posebna kultura mora imati danas prevedene na svoj jezik. Mislim da je to jedan uslov kojim se proverava pripadništvo kulturnim narodima čovečanstva. Herderovska ideja o pripadanju kulturnim narodima! Ništa nevo — ali kao da u njoj ima nečeg đavolski živog.

Sava Babić me je ponekad iznenadio svojom nemilosrdnošću u razotkrivanju prevodilačkih slabosti i promašaja. „Ama što li je zapeo da se obraćuna s tim prevodiocem iz 1880-te ili 1900-te?” Pomialo naivno sam se pitao, i u nera-zumevanju sam čak tražio od njega ono, da skraćuje tezu. Međutim, sada sam zadovoljan što to delo nije skraćeno, što je Sava ostao tvrdoglav čuvar kulturnih normi. Jer, njegova teza nije ni glomazna ni kabasta, a sem toga, njegovi mentor i ispitivači su očigledno bili ljubitelji lepog stila i dobre dramaturgije. Znali su da u „nauci o književnosti” doktorska teza može da bude urađena i u formi eseja a da toj „nauci” ne padne kruna s glave. A što se tiče Savine nemilosrdnosti prema prevodiocima koji su već mrtvi, tu je Sava u pravu ako mu rad razmotrimo iz ugla doktrine o nužnosti da se prevede celokupni Petefi.

Ko je ušao u kolo prevodilaca velikana svetske poezije mora biti spreman na ispaštanje. Jer mi znamo da je pesma neprevodljiva. Zato će, dok je sveta i veka, uvek iznova, sa stanovišta idealne identičnosti, biti preispitivana kompletност naših prevoda. U stvari, svi prevodi poezije su samo predlozi za prevod, prevodi za jedan nedostići kompletni prevod. Gedelovoj teoriji o nekompletnosti нико nije bliži od prevodilaca poezije. Babić to zna, i njegova je teza jedan doprinos teoremi o nekompletnosti. Možda on pri tom ipak romantično veruje da su pesme prevodljive, pa je zato onako surov prema prevodiocima Petefija. Ponekad mi se čini da Sava hoće da nam kao perfekcionista predloži teoremu o kompletnosti prevoda. Ako to hoće, on plemenito zavarava i sebe i nas!

Tek, nadajmo se da će ovo Savino delo otvoriti oči izdavačima da od prevodilaca naruče celokupnog Petefija. Da je Petefi napisao samo svoju poslednju pesmu, on bi od nas morao primiti sve počasti. Ta pesma u kojoj pisac sluti slom revolucije, nama podavljenicima ekološke i nuklearne apokalipse govori i više nego što je kazivala Petefiju i njegovim savremenicima:

Najgroznija vremena...
Možda je
Naređeno s neba
Da se sve to desi...
Hoćemo li svi pomreti? A može se zbiti
Da neko i preživi, da napiše
Priču
O najcrnjem času
Belog sveta?

(Da budem strog kao Sava Babić: ovaj prevod je užasan. Pravi najgrozниji prevod pesme o najgroznjim vremenima. Prevodilac zaslужuje samo podsmeh. Odaću vam njegov identitet: tu pesmu sam preveo ja, i to sa ruskog! Zato i bez provere znam da je prevod grozan.)**)

Nikad nećemo prestati da se čudimo večnoj mladosti poezije. A najčudnija je kada je, mudru i prodornu, stvore sasvim mladi ljudi.

Petefijeva poezija je takva.

Sava Babić je imao pravo što je prizivao Petefija. Šandor je — kad su ga ulani kozačkog puka, „čistoci“ bojnog polja, na konjima stigli u žbunju kraj izvora, pa ga nenaoružanog s lica proboli kopljem kroz stomak — imao tek 26 godina.

**) Raša Popov je izrazio želju da se navede „bolji“ prevod ove Petefijeve pesme. To je zaista poslednja pesma, napisana u prvoj polovini jula 1849. godine, u Mezeberenju. Pesma se sastoji od četiri strofe, oblikom identične. Popov je citirao stihove iz prve i treće strofe, a mi ovde donosimo prevode tih stihova, ali celih.

Grozno doba, grozna doba!
I grozota sve do groba.
Nebo eno
zavereno
zatire Madara.
Krvave nam svi udovi,
polu sveta nas sad lovi,
kopljima obara.

Da li ćemo skončati svi?
Il preteći bar poneki,
da opiše
kakvo beše
crno doba divlje?
Ako neko i pretekne,
dal će moći da izrekne
crnu tugu zemlje?

Zato uglas sa Savom Babićem kažem i ja: prevedimo ga do kraja da bismo podmladili svoju kulturu.

Sava Babić: Nekoliko puta je pominjan naslov knjige, pokušavalo se tumačenje cele knjige posredstvom samog naslova; čini mi se da je i to naznaka da ovde ima ponajviše prevodilaca koji, po prirodi svoga posla, knjizi prilaze kao kanonu, kao „svetinji” koja već postoji i u kojoj ništa nije slučajno, dakle sve obavezuje. To mogu da tvrdim i polazeći od svog iskustva.

Jednom sam, pre dvadesetak godina, pročitao u časopisu izuzetno vredno pesničko delo, go-tovo poemu Đule Iješa, čiji bi se naslov mogao prevesti *Himna ženi*; u tom delu je bilo kristalisan i izraženo i shvatanje sveta koje sam i sam slutio i osećao, ništa prirodnije, dakle, nego da pristupim prevodenju veoma teške i složene građevine. Pesnik je uskoro objavio u zbirci stihova i ovo delo: moje iznenadenje bilo je veliko, jer je naslov pesme bio izmenjen, sada je glasio *Ditiramb ženi*. Kako sam već bio saglasan s pesnikom i njegovim ostvarenjem, trebalo je da proniknem i objasnim promenu. Dakle: himna je nešto zvanično, određeno, jednom prihvaćeno, čak možda i namenutno, ne pitaju nas svaki put da li je hoćemo, ona je i protokolarna, spoljna, svečana, obavezujuća...; ditiramb je intiman, možemo da ga prihvati-mo, ali ne moramo, ne može nam ga niko nametnuti, svako od nas pojedinačno i za svako raspoloženje panaosob može da se identificuje s njim ili da ga zanemari, odbaci... Znači, menjajući naslov, pesnik je našao prikladnije osvetljenje suštine pesme već i naslovom; sve što je nasilno, ratničko, robusno — muško je; pro-lazno je; sve što je satkano od nežnosti, strpljenja, podanosti — žensko je: trajno je. A prevođenje ove pesme, iako težak posao, ostalo je upamćeno kao zadovoljstvo, jer ni posle rasklapanja originala i sklapanja prevoda, prevodilac nije „zamrzeo” samu pesmu, dakle i posle svega je mislio da je pred njim velika pesma, što se prevodiocima ređe dešava.

I prvom prilikom, nekoliko godina docnije, kada sam se sastao s pesnikom, prvo pitanje je bilo o razlozima za promenu naslova; očekivao sam potvrdu svojih domišljanja. Iješ je razjasnio: posle pojave pesme u časopisu, prijatelji su mu skrenuli pažnju da pesnik Milan Fiš ima pesmu pod naslovom *Himna ženi*, pa je on onda promenio naslov svoje pesme.

Naslov knjige *Kako smo prevodili Petefija* nije moj, ali sam ga ja prihvatio i dodao mu pod-naslov *Istorija i poetika prevoda*.

Pre nešto više od deset godina, kada sam pri-javljavao tezu, mene je interesovala poetika pre-

voda i predložio sam naslov *Poetika prevoda Sandora Petefija*. Na sednici veća protiv naslova je bio prof. Živković, verovatno mu je smetala poetika prevoda, šta li je to? Sklepan je onda glomazan naslov koji se i ne može zapamtiti. A kada je trebalo objaviti knjigu, moralо se misliti i na naslov (sećam se da sam predlagao *Kalemi i ožiljci*), Raša Popov je tražio da u naslovu bude i *Petefi*. Na kraju je on i dao naslov *Kako smo prevodili Petefiju*, jer, kako je objašnjavao, nepublicistička knjiga može da ponese publicistički naslov, jer ga nadograđuje. I ako je suditi po analizama koje su se čule, Raša Popov je bio pravi kum.

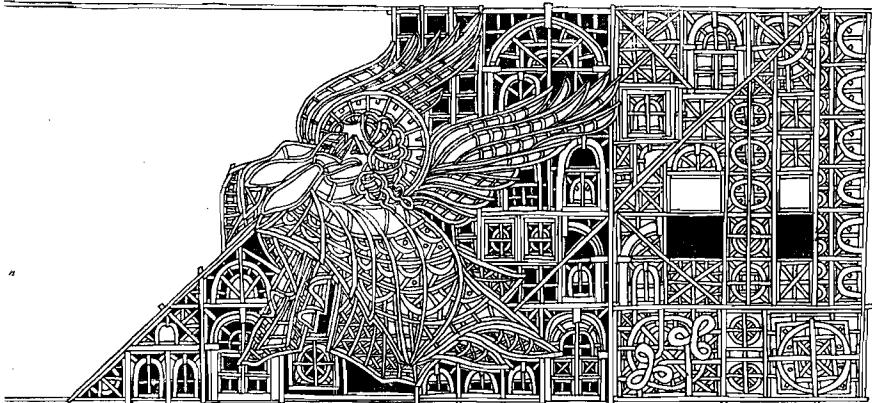
Sve što je u knjizi rečeno izvedeno je na osnovu materijala i analiza. Bilo je i za mene iznenadenja, činjenice su opovrgavale neke pretchodne pretpostavke; ono što je otkriveno, a ranije nije bilo definisano, trebalo je razjasniti, uvesti termin kojim će pojava biti pokrivena.

Navodim samo jedan primer.

Ovde je bilo reči o prevodenju preko jezika posrednika. I ja sam bio i ostao ubedjen da preko posrednika ne treba prevoditi, naročito ne poeziju. To je potvrđivao i obrađeni materijal, ali je iskorisćen samo njegov maleni deo tek kao kontrapunkt prijatnom iznenadenju, rezultatima analize prevoda Ivana V. Lalića koji je prevodio uz pomoć vodiča, jer ne zna mađarski. Trebalо je dakle razjasniti zašto se to degodilo, i pored principijelnog stava da takav pristup ne valja. Jedno je generalni stav, koji je i dalje važeći, drugo je rezultat istraživanja, iznenadjujući u odnosu na generalni stav, koji zahteva posebno razjašnjenje: mogući su izvrsni prevodi i preko posrednika, zašto? Ili da obrnemo pitanje: zašto nikoga ne čudi što su Petefija prevodile na desetine prevodilaca koji su odlično znali jezik, a vrednost njihovog napora je ravna — nuli? Kao što se vidi, ovakvo pitanje nije samo poigravanje; ukazuje ono na suštini prevodilačkog čina, na postupak — svi se u tome slažemo — koji je stvaralački. To je odgovor: uneta mera stvaralačkog.

Zahvalan sam, na kraju, svima koji su iščitali knjigu, koji su joj posvetili pažnju i koji su pokušavali da je osvetle i odgonetnu iz ugla svoga iskustva, a posebno onima koji su uspevali da budu kritični.

PRIKAZI

БОЛКОНИИГСА
НСКИЛАКАХУД
АДХУДНОГОНСУС
НОРАДИСЧВАСИ
ЮЛБРДИЗАВФРД
ЧАНДИЗАГОСЮ
ХРЕМДИСНОГДАЗ
ВАГУКНОДИУТЕК
УЖХЛОСТИСВСЕ
ЧЫЕРДСТУЖИВАСУ
ЭРДУСКИЗБЕЗУЛЫ
КЫССТДАХНСТОИ

ДЕПРОДОНСАСУДС
ОДЯРДЕНХОКДИКДА
ТАНДИЧКЕВАСАД
ДАНИДХСАХУДА
ЦОТАДСЕДРДОНДА
ПОКЕДИСВИДАДЛО
СЕСТАНУЛАКАУТИКА
ЗДУКВИКВОДАНО
ГАРДЧСИИДАКОНС
УБИЛИЧИЧЕРДАСИ
НДУВАЧИСВАДИНЕТ
ФСБДВБОДВОГДАД

KULTURA I NESVRSTANOST

Knjiga *Kulturološki aspekti politike nesvrstanosti* (Centar za marksizam univerziteta u Beogradu, 1986) je zbornik radova sa naučnog skupa istog naziva, održanog u Beogradu. Zbornik je podijeljen na nekoliko tematskih oblasti: Nesvrstanost i kultura u savremenim svetskim procesima; Regionalna obeležja kulturnog razvoja; Komunikacije, jezik i umetničko stvaralaštvo.

Karakteristika, manje-više, svakog zbornika je neujednačen naučni nivo različitih priloga i njihova teorijska i metodološka raznolikost. Sastavljači napominju da „rezultati do kojih su autori došli predstavljaju njihove sopstvene naučne i stručne poglede kao i pristup problemu”.

Uvodni prilog „Nesvrstanost i kulturni razvoj“ imao je naš poznati stručnjak za pokret nesvrstanih Ranko Petković. On daje okvir za proučavanje odnosa nesvrstanog pokreta i kulture. Doktrinu nesvrstanih čini skup univerzalnih vrijednosti. One nisu rezultat ni izraz poništavanja samosvojnih vrijednosti različitih etničkih i nacionalnih karakteristika. Doktrina treba da podstiče očuvanje i unapredovanje tih vrijednosti. Konačno, ona je „pledoaje za menjanje stanja u međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima“. Te vrijednosti, autor suprotstavlja svim ideologijama i religioznim sistemima, koje pojednostavljeno svodi na militantnost i isključivost prema drugim kulturnim modelima. Petković smatra da je ključ kulturnog razvoja ekonomski razvoj. Kulturni prevrat je moguć, samo ako se postigne ekonomска nezavisnost. Tim stavom ostaje u okviru tradicionalnog makrsističkog stava o odnosu osnove i nadgradnje. Tu tezu problematizuju mnogi autori u ovom zborniku, pokazujući da se kulturni identitet ne može smatrati nadgradnjom, već da sistem vrijednosti itekako opredjeljuje i pravce ekonomskog razvoja.

Nada Švob Đokić u prilogu „Kulturni i tehnološki razvoj nesvrstanih zemalja“ postavlja os-

novu za istraživanje kulturoloških aspekata nesvrstavanja. Pčlazna teza, sa kojom se lako složiti je da ne postoji kultura nesvrstavanja i da je malo vjerovatno da će se tako nešto ute-meljiti kao neka nova kultura. Treba se samo podsjetiti na raznovrsnost političkih sistema i nacionalnih kultura obuhvaćenih pokretom. Moguća su bliža određenja kao arapska kultura, afrička kultura, latino-američka kultura. Ono što povezuje te različite kulture je (1) is-kustvo kolonijalizma, (2) isključenost iz svjetske kulture, (3) otvorenost prema budućnosti, (4) negacija evropocentrizma. Problemi nastaju kad se od tog negativnog određenja prelazi na formulisanje strategijskih ciljeva razvoja, od-nosa kulturne tradicije i tehnologije itd. Kul-ture zemalja u razvoju su u previranju, pa je njihova karakteristika kulturni pluralizam. Pi-tanje je da li je on nametnut ili svjesno pri-hvaćen, da li je to posljedica „otvorenosti pre-ma budućnosti”, nepreciznih vrijednosnih od-rednica, prodora drugačije slike svijeta, ili ne-čeg sličnog. Promjene koje se dešavaju u zem-ljama u razvoju su pod snažnim uticajem zapadnoevropske civilizacije. Tehnološki razvoj neposredno proizvodi promjene na razini pri-mjene i korišćenja tehničkih sredstava i racio-nalnosti proizvodnje. Ciljnорacionalno ponaša-nje u proizvodnji indukuje promjene i u osta-lim podsistemima, bez obzira na njihovu relati-vnu samostalnost. Tehnologija nosi u sebi racionalni sistem, koji potiskuje tradicionalne ob-rasce ponašanja. Ti obrasci se zasnivaju na mitu, magiji i religiji. Vanevropske kulture rea-guju, po Nadi Švob Đokić, ili potpunom pasiv-ноšću prema nametnutim kulturnim promjena-ma, ili pružaju žilav otpor. U doba naleta kolonijalizma tradicionalne tehnologije su bile uglavnom uništene. Njihov samosvojni razvoj je zaustavljen. Postale su isključivo potrošači evropske tehnologije i ovisnici o uvozu. U tom slučaju tradicionalna kultura postaje jedino utočište. Antikolonijalni otpor po pravilu po-činje reaffirmacijom vlastitih kulturnih vrijed-nosti. To jeste vrlo produktivno, dok je na dje-lu otpor prema kolonizatorima, i dok zemlja nije oslobođena. U fazi političke samostalnosti i stvaranja sopstvenih strategijskih opredjelje-nja insistiranje na tradiciji može biti kontra-produktivno. Zahtjevi savremenog društva i njegovog razvoja ne nalaze odgovore u tradi-cionalnom sistemu vrijednosti. Dušan Pajin kaže da kulturna tradicija učestvuje više pa-sivno nego aktivno u dinamici razvoja. Tra-di-cija je konzervativna u pozitivnom smislu, uko-liko se javlja kao činilac očuvanja kulturnog identiteta, a u negativnom smislu, ako je činilac kulturnog zatvaranja i stagnacije. Kul-tura okrenuta tradicionalnim vrijednostima do-lazi u sukob sa ustanovama društvene moći, koje su po pravilu nosioci savremenih razvoj-

nih tendencija. Nada Švob Đokić posebno nagašava zabludu koja je važila sve do skoro, mišljenje da se može ekonomski napredovati bez uticaja na sferu kulture. Razvoj se usko povezivao sa ekonomijom tj. tehnologijom. Današnji problemi zemalja u razvoju pokazuju da moderna tehnologija zahtijeva i modernu kulturu, koja se zasniva na racionalnom sistemu vrijednosti. To ne znači da su te zemlje potpuno pasivne u protoku informacija, tehnologije i kulturnih obrazaca. Narasla je svijest o potrebi selektivnijeg prihvatanja tehnologije i kulturnih obrazaca.

Danas se pitanja drugačije postavljaju. Time dolazimo do problema kulturnog identiteta i razvoja. Osnovno pitanje je formiranje sopstvenog kulturnog identiteta na osnovu autohtonih kulturnih vrijednosti i afirmacije sopstvenog kulturnog razvoja. Ovdje je potrebno navesti mišljenje Matka Meštrovića da je ekomska kriza 1973/74. godine dovela u pitanje sva ona optimistička shvatanja o samostalnom razvoju. Posebno se u tome isticao poznati teoretičar Samer Amin. Po njemu: „Stvarni nacionalni i narodni razvoj može biti samo onaj koji se zasniva na savezu radnika i seljaka i odvajajući od svjetskog sistema. Matko Meštrović izražava pesimizam kada je reč o mogućnosti autentičnog razvoja zemalja u razvoju: „On (svjetski sistem reprodukcije) je konstituirao generaliziranu univerzalnu industrijalizaciju uvlačeći u svoj vrtlog posljednje ostatke nerobnog ili tradicionalnog oblika života, da bi se s tog klimaksa sada obrušio svom silinom svog brutalnog imperativa.“ Potrebno je više uvažavati međuzavisnost unutar svjetskog sistema. Još jedna opomena autora je indikativna: „Premda je više nego ikad jasno da ni jedan od aspekata ekološko-ekonomske krize ni jedna zemlja ne može rješavati za sebe, upravo je danas i međunarodna suradnja dosegla vrhunac krize.“

Problemom kulturnog identiteta bavi se Radislav Đokić. Na tragu poznatih teorija o razlikovanju kulture i civilizacije R. Đokić naglašava da društvene zajednice imaju kulturni identitet, bez obzira na nivo razvijenosti ostalih podsistema. Društva su imala i imaju različit i nejednak istorijski razvoj, a grupišu se na osnovu nekih sličnosti. Na te procese utiču društvene migracije sa kojima je povezana kulturna asimilacija. Na primjeru Arapa se pokazuju da je osnovna osobina kulturnog identiteta opštost koju autor određuje kao „sposobnost jedne kulturne zajednice u kojoj se grupišu slojevi veoma bliskih ili istovetnih kulturnih elemenata. Ti elementi se mogu prepoznati ili u brojnim i najdubljim slojevima kulturne tradicije, ili u obrascima kulture svakodnevila ili u nastojanjima kulturne zajednice da iznade i utvrdi načela svoje buduće organi-

zaciјe." Kulturni identitet nije homogen nego se unutar njega stvaraju podsistemi različitih društvenih grupa. Na djelu je proces akulturacije, pod kojim se podrazumjevaju promjene unutar kulturnog sistema jedne grupe, uslijed djelovanja druge grupe. Akulturacija je uzajamni proces, mada se u istoriji obično događa da snažnija kultura utiče na okolne kulture. Taj proces se odvija na štetu nerazvijenih zemalja. Moramo, ipak, naglasiti i povratni uticaj u posljednje vreme sve više vidljiv (uticaj afričke kulture na evropsko slikarstvo, latinoamerička književnost, rege muzika itd.). U takvim uslovima kulturni procesi teku u dva pravca: (1) kultura metropola se širi među domorocima, (2) kultura lokalnog stanovništva se mijenja pod uticajem novih okolnosti. Lokalna kultura ili prihvata tuđe obrazce, ili traži nove puteve za očuvanje svog identiteta. Drugi važan kulturni proces je proces prožimanja kulture. Ukoliko su kulture podjednako razvijene i sposobne da stvaraju kulturne vrijednosti prožimanje neće ići na štetu ni jedne od tih kultura. Tako idealno zamišljene situacije su istorijski rijetke, pa se obično dešava da količina i kvalitet informacija preteže u korist jedne od kultura. To, na drugoj strani, dovodi do zatvaranja i izoliranja kulturnih zajednica. Ta izkliranost je posljedica (1) ustaljenosti i okoštalosti kulturnih normi koje koče i omeđuju stvaralaštvo, i (2) prodornosti zapadnoevropske kulture. Sve je jasnije da bez kulturnog identiteta nema, samo kulturnog razvoja, nego ni razvoja u ostalim podsistemima društva. R. Đokić smatra da je istinski humana civilizacija moguća ako oformljeni kulturni identitet podstakne razvoj zajednice. Pokazalo se da i ekonomski život i identitet naroda crpu svoju snagu iz autentičnosti i razvijenosti kulturnog života i kulturnog identiteta.

Vladimir Štambuk pokušava da preciznije odredi odnos tehnologije i kulturnog razvoja. Tehnologiju određuje kao „kanal kulturološkog i civilizacijskog oblikovanja i uništavanja/nameštanja strateško-istorijskih obrazaca vrednovanja načina života zemalja u razvoju.“ Tehnologija je izraz čitavog niza prethodnih uslova, jer u sebi nosi „ontološko (gnoseološko) epistemološke značajke građanskog društva. „Takva tehnologija teži svjetskoj dominaciji. Ta nastojanja temelje se, po Štambuku, na kulturnoj agresivnosti, a dokazuju proizvodno-tehnološkim dostignućima. Problem je kako očuvati kulturne obrazce u vanevropskim zemljama. Zemlje u razvoju su sve više sumnjičave prema modelu koji im se nudi, a sve više ističu autentičnost. Ključno pitanje je koliko je nužno prihvatići proizvodno-tehnološki model građanskog društva i da li on može biti prilagođen autohtonim kulturnim vrijednostima. U kritici pojednostavljene slike građanskog svijeta, Štambuk smat-

ra da njegova univerzalnost nema pravog opredavanja. On nije isključivo rezultat samosvojstvenosti, već dobrim dijelom posljedica destruktivnosti prema drugim kulturama. Destrukcija je osnova uspješnosti tog modela. Ovoj radikalnoj i pojednostavljenoj tezi moguće je postaviti niz pitanja. Da li jedan kulturni model možemo objasnjavati destrukcijom prema vani? Šta je sa njenim stvaralačkim potencijalima? Već smo naveli mišljenje R. Đokića o kulturnom prožimanju kao jednoj od osnovnih karakteristika svake kulture, i o istorijskim modusima tog prožimanja. Niko ne spori destruktivnost, ali je treba razlikovati od prodornosti jednog modela. Štambuk ne dovodi u pitanje progresivnost gradanske civilizacije u odnosu na njenu prošlost, ali postavlja pitanje da li je ona progresivna u odnosu na konkurentne sisteme. Pitanje je šta autor podrazumjeva pod progresivnošću i koji su to konkurentni sistemi danas? Moramo se složiti da prihvativi obrazac ne može biti destruktivnost kao oblik preuzimanja socijalne energije. Štambuk vidi izlaz u oslobađanju kreativnih potencijala endogene kulture i to treba kombinovati sa progresivnim u proizvodno-tehnološkom značenju. Prihvaćeno treba prevesti, prekodirati u zahtjeve endogenog. Izlaz je u stvaranju nove istorije, koja se ne može objasnjavati dosadašnjom filozofijom istorije. U tom diskontinuitetu svaka zemlja treba da nađe svoj put. Time Štambuk ispisuje jedan vid tehnološke utopije.

Drugi dio zbornika nosi naziv „Regionalna obeležja kulturnog razvoja” u kojem se autori bave posebnim problemima kulture zemalja u razvoju. Prilozi se mogu razvrstati po području koje obrađuju. Najviše radova posvećeno je afričkoj kulturi (izdvajaju se radovi Jokice Hadži-Vasilev i Vladimira Prvulovića), zatim latinoameričkoj kulturi i jedan prilog o arapskoj kulturi.

Prilog Jokice Hadži-Vasileve je „Tadicija i savremenost”. Karakteristični podnaslov „Bitka za sopstveni identitet-primer Afrike” otkriva pravac njenog razmišljanja. Afrika traži svoju autentičnost, ali se taj identitet shvata na različite načine, što ne iznenađuje. Formiraju se dvije grupe ideologa (1) oni koji naglašavaju tradicionalne vrijednosti (etnonacionalisti) i (2) oni koji ne odbacuju posebnost Afrike, ali smatraju da ona ne može postojati nezavisno od ostalog svijeta. Autorica naglašava potrebu stvaranja nacionalnog i kulturnog identiteta, koji će biti filter raznih uticaja. Stvaranje afričkog kulturnog identiteta je u toku, bez obzira na različite ideologije i tradicije koje se u njemu prepiliću.

Posebno je ideja socijalizma privlačna ali i problematična. Šezdesetih godina smatralo se da je

tradicionalno selo baza socijalizma, pa čak da je socijalizam „prirodno” stanje u Africi, jer je postojao prije kolonizacije. Drugi smatraju da socijalizam nema svog utemeljenja u Africi. Autorica s pravom postavlja pitanje „kakva je uloga stranih teorija u stvaranju nacionalnog identiteta i izgradnji autentičnih ideologija? kakva je uloga u ovome Marksove teorije?” U prvu grupu spadaju teoretičari koji smatraju da Marksova teorija ne odgovara zahtjevima nerazvijenih društava, jer može da donese samo evropocentričnu kulturu. Zamjeraju joj ateizam, teoriju o klasama, diktaturu proletarijata, ne-savremenost itd. Po njima potrebna je „afrikanizacija marksizma” (Sengor), koja se ogleda u teoriji negritide. U drugu grupu spadaju oni koji govore o mogućoj primjeni marksizma (Samer Amin smatra da je marksizam stvaran i živ, a njegova veza sa pokretom nacionalnog oslobođenja najizrazitija društvena pojava u Aziji i Africi u posljednjih sto godina). Teorija marksizma se u nekim državama i praktično primjenjuje. Vladimir Prvulović takođe naglašava prisutnost socijalističkih ideja u frankofonskim zemljama. Presudan uzrok vidi u njihovom antikapitalističkom stavu. Ono po čemu se socijalizam u Africi odlikuje jest davanje primata duhovnom životu, tradiciji, religiji, i zajedništvu. Za luso-fonske zemlje je, naprotiv, karakteristična, po Daši Drnčić, uloga intelektualaca koji razvijaju marksističku filozofiju i oštro napadaju teoriju negritide. Sve to ukazuje da Afrika nije homogena kulturna sredina, a posebno su te razlike naglašene različitim spoljnim uticajima. Kako se oblikovala duhovna atmosfera dobrom dijelom zavisi od toga koja evropska zemlja je bila prisutna u određenom regionu i vršila kulturni uticaj. U skladu s tim su privatane i odbacivane odredene ideje. U tom protoklu ideja posebnu ulogu imaju intelektualci, uglavnom školovani u metropolama. Prvulović dijeli inteligenciju na prokolonijalnu i antikolonijalnu. Ova druga preuzima ulogu pokretača revolucionarnih promjena. U okviru te inteligencije javlja se vođa naroda. Mnogi afrički lideri su primjeri harizmatskih vođa. Oni su kreatori ideologije i usmjerivači društvenog razvoja.

U tim novooslobođenim zemljama javlja se još jedna zakonitost. Bujaju nacionalistički osjećaji, afirmira se afrička kultura, javlja se ideja o autonomnosti afričke crkve itd. Poseban vid tog kretanja je torija negritide. Osnove te teorije postavio je poznati afrički državnik i pjesnik L. Sengor. Svoju teoriju gradi prvenstveno na suprotnosti prema evropskoj kulturi. Za razliku od evropske kulture koja je racionalna, afrička kultura se zasniva na neobuzданoj emocionalnosti afričkog čovjeka. Cilj je oslobađanje i potvrđivanje ličnosti afrikanca. Kao francuski

učenik i akademik Sengor se nadahnjuje egzistencijalizmom i personalizmom.

Poseban slučaj prihvatanja socijalističkih ideja je Bliski istok. Na tom prostoru dominira islam, religija koja bitno određuje kulturni identitet arapskih zemalja. Po Zupanu on utiče na formiranje nacionalizma, mada je u osnovi bio univerzalan, dok nije prevladala struja šiizma. Osnovna ideja arapskog nacionalizma je nezavisnost i ujedinjenje. Arapski nacionalizam se često poistovjećuje sa socijalizmom. Islamski socijalizam svoje utemeljenje nalazi u islamu, a možemo ga svesti na sljedeće elemente: insistiranje na privatnoj svojini, isključivanje klasne borbe, bratstvo svih klasa, odbacivanje ideja i iskustva nearapskog porjekla. Problem kulturnog i nacionalnog identiteta Arapa je vrlo složen, što se može zaključiti na osnovu sadašnje situacije (palestinski problem, sukob između Irana i Iraka, neuspješni pokušaji stvaranja državnih unija).

U Latinskoj Americi uticaj bivših metropola nije toliko negativan kao u Africi. Španska tradicija ostaje očuvana. Zemlje Latinske Amerike ranije su se oslobođile svog kolonijalnog položaja, dobrim dijelom zato što su Španija i Portugal u međuvremenu prestale biti velike sile. Nezavisnost se sticala u XVIII i XIX vijeku. Nosioci osamostaljivanja su većinom bili kreolci — domaća buržoazija španskog porjekla. Razlog zašto te zemlje i danas spadaju u zemlje u razvoju, treba tražiti, kako tvrdi V. Momčilović, u zastolu i regresiji kapitalističkog razvoja u metropolama, što se reflektovalo i na kolonije. Kulture zemalja Latinske Amerike su originalne mješavine špansko-portugalskih uticaja, domorodačke indioske kulturne tradicije i uticaja crnačkog roblja koje pristiže, silom, nakon istrebljenja domaćeg stanovništva. Specifičnu ulogu u Latinskoj Americi ima katolička crkva, zbog svoje moći i popularnosti, ali i zbog nekih kretanja u samoj crkvi (teologija oslobođenja).

Tieći dio knjige posvećen je komunikacijama, jeziku i stvaralaštvu. Pored već navedenog rada V. Štambuka o tehnologiji, Čedomir Vučković piše o dekolonizaciji informacija, Tibor Sekelj o jezičkim problemima, Zorica Tucaković o izvrima indijske umjetnosti itd.

Sistem međunarodnih komunikacija afirma kultурне vrijednosti razvijenih zemalja, jer je i to dio sistema tehnološke nadmoći bivših metropola. Pokret nesvrstanih je pokrenuo pitanje novog međunarodnog informativnog poretku. I u toj oblasti potrebno je razgraditi postojeće odnose. Kao poseban korak, Č. Vučković navodi formiranje PUL-a nesvrstanih zemalja, koji je počeo da dejstvuje na V konferenciji nesvrsta-

nih zemalja u Kolombu. Neki podaci koje navodi Vučković u svom radu su indikativni: oko 80% svih vijesti koje kruže svijetom u toku jednog dana šalje pet velikih svjetskih agencija. Degadjajima u zemljama u razvoju posvećeno je svega 20% i to uglavnom senzacionalističkog karaktera. O tehnološkoj superiornosti svjedoče podaci o broju telefona (80% u razvijenim zemljama), broju izdatih knjiga (20% zemlje u razvoju). Oko 800 miliona ljudi je nepismeno u zemljama u razvoju. Komunikaciju moraju da održavaju preko metropola, zbog nerazvijene sopstvene komunikacione mreže. Na osnovu ovih podataka moguće je govoriti o prednostima koje imaju razvijene zemlje u ovom domenu. Putem sredstava masovnih komunikacija i proizvoda masovne kulture stvara se mentalitet koji više odgovara modelu građanske kulture nego tradicionalnim kulturama. Iz ovog je vidljivo da je za zemlje u razvoju bitno stvaranje sopstvene komunikacione mreže i ravnopravno učestvovanje u kreiranju sadržaja koji se plasiraju u međunarodnoj razmjeni.

Na kraju, treba reći da je zbornik dobar prilog proučavanju kultura zemalja i regionala, koji pripadaju nesvrstanom pokretu. Mnoga ključna pitanja razvoja tih zemalja su problematizirana, bez želje da se daju konkretni odgovori. Bilo je raznih, disonantnih ideja, ali je prevladavao stav o promjeni odnosa razvijenih i nerazvijenih zemalja kroz specifičnu vizuru kulturnih uticaja, s ponekom pojednostavljenom tezom o kulturnom imperializmu.

Prvi dio knjige u kojem su zastupljeni teorijski radovi o osnovnim pojmovima kulturnog razvoja, po našoj ocjeni, je najbolji i najujednačeniji. U nastavku, i pored dobrih radova, opšti nivo opada a naročito se to odnosi na posljednju glavu.

U knjizi nedostaju istraživanja uticaja budističkih i drugih azijskih ideja na američku i evropsku omladinu, zatim istraživanje masovne kulture i uticaja naročito afričke tradicionalne muzike na rokenrol, uticaj tradicionalnih kultura na savremene umjetničke pravce, svjetska popularnost latinoameričke književnosti i uticaj na evropsku književnost (naši borhesovci) itd.

Možda, sva ta pitanja prevazilaze okvire ovako zamišljenog zbornika, pa se nadamo da će eventualni naredni skup na ovu temu biti posvećen specifičnijim i konkretnijim problemima kulturnog prožimanja.

BUDUĆNOST NACIJE

U ovoj knjizi*) čiji je podnaslov: *Integral nacije i sindrom nacionalizma*, pisac na životom istorijskom materijalu i teorijskim saznanjima traga za novim i za naše vreme značajnim određenjima i dimenzijama nacionalnog fenomena, onako kako ovaj u savremenosti utiče na društvene procese i pitanja društvenog oslobođenja čoveka. Već u prvom delu govoreći o stariim i novim procesima unutar nacija, autor razotkriva koliko je sam pojam nacije fluidan, protivrečan i često zamagljen i natopljjen emotivnim konotacijama, ideologijom i predrasudama. Zapravo se taj pojam koji u sebi nosi elemente prirodnistorijskog (od naroda kao nacije u nastajanju, do nacije kao nečeg ipak bitno drukčijeg i zasnovanog na posebnom kvalitetu unutrašnjih društvenih veza), ali i društvenog, pojavljuje ponekad kao klupko protivrečnosti (*complexio oppositorum*), koji najpre valja razjasniti i racionalno valorizovati, relativizirati na jednoj široj istorijskoj i epohalnoj ravni. Sve je to neophodno zato što nacija postaje jedan od glavnih činilaca razvoja u mnogim delovima sveta, ponekad i u spolu s politikom, kada dobija osobita preusmerenja, koja često rezultiraju u nacionalizmu, jednoj od moćnih političkih sila našeg vremena.

Rasprava se vodi na način kojim se relativiziraju mnoge, danas fiksirane i hipostazirane, odredbe i elementi nacije i nacionalnog. U širem istorijskom i prostornom kontekstu ni jedno svojstvo — u onoj raznolikosti pojava koje mogu činiti nacionalnu zasebnost i različitost — ne izgleda više dovoljnim da objasni šta naciju zapravo čini nacijom. Nekad to može biti jezik, drugi put vera, treći put specifična tradicija i istorija, a nekad i ono što je Karl Dojč (Deutsch) nazvao stanjem u kome se srodne socijalne grupe pretvaraju u nacije onda kad steknu dovoljno političke snage da stanu iza svojih aspiracija.

*) Dušan Ičević, *Kuda ide nacija*, Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, str. 141.

U svemu tome, pisca ipak najviše privlači instrumentalizacija nacije i njeno korišćenje u posebne svrhe, dakle aktuelna stvarnost pretvaranja i deformisanja nacionalnog u nacionalističko, što je svakako osnovna tema čitave ove studije.

Pa ipak, i onda kad pokušava da nas približi samoj suštini nacije, njenog dosadašnjeg i budućeg razvitka, pisac izbegava da daje kodifikovane, definicijske i profesionalno-akademske odgovore na mnogo složenija pitanja koja ovde ponajmanje trpe apodiktička i kruta, zatvorena rasuđivanja o tome šta je nacija i kuda ide. On radije ukazuje i relativizira pojave u prostoru i vremenu, pokazuje u kakvim se sve dinamičkim formama i modalitetima može javiti ono što se označuje kao nacionalna grupacija, ukazuje na uslove pod kojima se nacionalno, kao forma socijalnog života i integracije, pojavčava ili slab i šta sve to može značiti u razvoju društva i čoveka u njemu. Pristup autora odlikuje otvoreno teorijsko-istorijski diskurs koji čitaoca tera na razmišljanje i o onome što je mislio da je teorijski i istorijski „dovršeno“. A neka poglavija pisac radije završava novim upitima nego definitivnim „razumskim“ odgovorima, koji su često izvoriste mnogih površnosti i predrasuda. Izgleda da je za ovaku relativačiju pojmove bilo potrebno veliko teorijsko i uporedno poznavanje fenomena nacionalnog i na tom poznavanju utemeljene hrabrosti da se o mnogim pitanjima govori otvoreni, ali i sadržajnije i semantički preciznije. To Ičević postiže zadržavajući kritičku distancu, uz duhovite komentare i neočekivane uvide, prožete stvaralačkom sumnjom u podudarnost suštine i pojavnosti. On koristi bogata svojstva i slobodu esejističkog govora, koji ovde daje dosta dobre rezultate, ne samo u opisivanju, već i tumačenju odnosa i pojava.

Ovakav pristup najbolje se demonstrira u razmatranjima o genezi nacijâ. Drukčiji je proces nastajanja „prve nove nacije“ u SAD, na primer, od procesa amalgamisanja četiri stare i velike evropske nacije u Švajcarskoj, snagom interesa dovoljnih da novo pripadanje preobraze u identifikacijsku vrednost. Drugačiji je proces danas u zemljama u razvoju, gde je u pitanju nužni razvojni stupanj „nacionalizacije“ raspršenih rodovsko-feudalnih masa i partikulariteta, a drugačiji u slučaju austrijske nacije koja se ni po čemu ne razlikuje od nemačke osim u identifikaciji s veličinom istorijski minule austrijske države (carstva). Svoje specifičnosti ima i iskustvo formiranja nacionalnih zajednica na polietničkom tlu, sa različitim faktorima koji mogu dati primarni i odlučujući impuls nacionalnim identifikacijama, počev od onoga da se takva matrica identifikacije naprsto nameće

odgovarajućim stavom i grupisanjem jednih delova društva, drugim. Zanimljiv je i proces revitalizacije razlika unutar prividno jednonacionalnih društava (Flamanci i Valonci u Belgiji, Bretonci u Francuskoj itd.), pri čemu valja podsetiti i na činjenicu da danas samo 4% svetskog stanovništva živi u takozvanim jednonacionalnim strukturama, iako je proces stalnog mešanja populacije i dalje u jeku, pod uticajem migracija, ekonomskih i drugih integracija i stvaranja „svetskog sela”. Razumljivo je da to, samo po sebi, otvara mnogo novih pitanja, od problema akulturacijā i osmozā, do problema različitosti u kontrastu prema integraciji, i do samog procesa nadrastanja nacija u jednoj već otvorenoj epohalnoj perspektivi.

Iz knjige se nacija na kraju pojavljuje kao relativna, modalna alternativa istorijskog života i razvoja ljudskog društva, deo prostora istorijske egzistencije ljudskih zajednica s veoma raznovrsnim odrednicama i unutrašnjim sadržima, koji čas daju naglasak jednom, a čas drugom momentu unutarnacionalnog povezivanja i identifikacije. No ta raznovrsnost i različitost, često je upravo i tačka kristalizacije veličanja sopstvene nacije i pojave iracionalnog dvojnika nacije: *nacionalizma* prema čijim se tendencijama na prostorima legitimnog nacionalnog izražavanja mora biti stalno budam.

Autor raspravlja i o učincima ekonomskih determinacija nacije, ali bez dogmatskih predrašuda o mogućnostima monokauzalne redukcije nacionalnog fenomena isključivo na ekonomski momenat, kao neku objektivnu i interesne racionalizovanu osnovu nacije i njenog istorijskog razvoja i trajanja. Udeo ekonomskog u nacionalnim procesima nije jednosmeran, a ni jednoznačan, pa i njegova dejstva imaju svoje razvojne faze.

Odnos klasnog i nacionalnog pisac je doveo na ravan aktuelne problematike jugoslovenskog društva, iako se ovde donekle oseća da je ovo pitanje moglo biti prošireno razlikovanjem nacionalnog i *socijalnog*, kao šire kategorije od klasnog. Klasno, naime, sa svim svojim ograničenjima, teško može biti neka ekvivalentna alternativa u dijalektičkom paru s nacionalnim, pogotovo kad se ovom drugom pridodaju raznovrsni epiteti nacionalne tradicije, kulture i sl. Klasno, iako izvedeno iz fundamenata dubljih od nacije, (*država*) u svojoj istorijskoj instrumentalizaciji, naročito političkoj, koja još uvek izgleda nužna, ustupa pred nacionalnim, jer ovaj oblik, po prirodi stvari, olakšava identifikaciju, izjednačuje s drugima, oslobada odgovornosti, osigurava (makar i kao privid) trajanje i „veličinu” itd. Socijalno, opet, bilo bi nešto što osim klasnog obuhvata i druge dimenzije, civilizacijskih i kulturnih dostignuća i težnji,

koje se mogu pojaviti i kao ekvivalentna forma istorijske egzistencije i izvan granica načonalnog (osobito u smislu *ljudske emancipacije* i razvoja).

Lako se u knjizi daju nagoveštaji i značajne heurističke ideje o odnosu socijalnog i načonalnog, čini se da bi analiza bila potpunija da je šire zahvaćena problematika kulturnih dimenzija načonalnog, osobito u odnosu prema individualnom. Sve to je od posebnog značaja u uslovima krize, kad mnoge socijalne grupe i pojedinci u naciji traže uklon i nadoknade za gubljenje sopstvenih socijalnih pozicija i aspiracija. Pa i izvan krize, u svakom društvu koje je opterećeno hipostazom interesa i deficitom vrednosti i vrednosnih granica interesnoj stihiji, ljudi su skloni da u naciji potraže medijum iluzorne jednakosti i „veličine”, snage i večitosti, proširenja ličnog u kolektivnom — da bi se tim putem (najčešće *iluzornim*) zaštitili od razornih antagonizama svoje socijalne okolnosti, da bi okolnosti realne egzistencije prekrili plaštom jednog mita.

Prema tome, nacija može biti i iracionalni surrogat potisnute društvenosti, etičnosti, kulture u korist različitih formi spoljne prinude i obaveza što dovodi na plodan teren kulturno-psiholoških analiza, sa mogućnostima neočekivanih razjašnjenja nekih prividnih paradoksa ili „aporija”, koje bi se teško mogle smestiti u uobičajene sheme ekonomističkih pristupa i analiza, naročito u nekim tokovima samoproglasenog „marksizma”. Celina psiholoških i kulturnih čarolija, koja vekovima prati razvoj etnija i nacija, sigurno je i danas jedan od dubljih slojeva nacionalne svesti, ali i načonalnog i individualnog života, ljudske stvarnosti, koja zato što je stvarnost ne mora uvek biti i istina.

Slično ovojne, i o samim ekonomskim faktorima i dimenzijama nacije, moglo se govoriti na novi način i s manje poznatih stranâ. Citanjući knjigu, učinilo mi se da je valjalo promišljati je li danas (i posvuda) nacija onaj produktivno-prometni okvir i medijum, kakav je bila u prošlom veku, i na koji način to jeste (ako jeste). Ukoliko to jeste, čini mi se, nacija je legitimna i fundamentalna forma socijalnog života. Ali, danas je to ona pre svega u nerazvijenom svetu, u uslovima buđenja nacija kao proširenog i modernog socijalnog okvira proizvodnje. Ali, s druge strane, gigantske strukture moderne tehnologije, odavno su počele prerastati nacionalne granice, uslovljavajući ne samo ekonomske, nego i političke konvergencije i integracije. Nije li tu nacija sve više distributivno-potrošački i kulturno-komunikativni medij i šta to sve znači, posebno na relaciji razvijenih i nerazvijenih zemalja. U

tom kontekstu i prenaglašavanje „nacionalnih interesa”, može biti simptom potrošačko-distribucionističkog duha, pre nego razvijanja oničkih snaga sopstvenog rada, proizvodnje itd., što bi trebalo da bude temeljna odrednica nacije i nacionalnih odnosa u socijalizmu. Možda je i „privlačnost” nacionalne identifikacije danas proizvod aspiracija vezanih za isticanje tih potrošačko-komunikativnih svojstava nacije, a manje njenih izvornih produktivnih potencija. Pogotovo ako je reč o onim fazama društvenog razvoja u kojima su vrednosti raspodele, potrošnje i sl. favorizovane u odnosu prema realnim oničkim faktorima razvoja društva, snage rada. U tom smislu i nacija može poprimiti spoljašnja obličja, koja privremeno mogu izgledati privlačna i za šire slojeve društva, posebno ako se posvećenje i apsolutizacija nacionalnih prava (traženjem pogodnosti u odnosu na druge nacije), sistematski neguje kao jedna od važnih osnova autolegitimacije i reprodukcije posredničkih, upravljačkih slojeva. Navlačenje sjajnih nacionalnih maski i odora može biti i simptom „samozaborava društvenog bitka”, koji daje maha nacionalizmu, veoma destruktivnoj i regresivnoj tendenciji, posebno onda kad se ona javi u obliku „očajničkog i provincijskog mikronacionalizma” (J. Đorđević). Potiskivanje živih i dejstvenih *socijalnih* kriterijuma razlikovanja unutar samih nacija može dati maha ne samo stagnaciji, već i projekciji svih problema razvitka jedne nacije na spoljašnjem planu, na odnosima prema drugim nacijama, što je podloga uskoj politizaciji i manjinskoj dominaciji u naciji i njenom sve dubljem, agresivnom odnosu prema drugim nacionalnim zajednicama. U zavodljiva iskušenja ovih nacionalnih deoba može biti uvučen i deo pripadnika radničke klase, s posledicama koje nikad nisu afirmacija njenih autentičnih i dugoročnih, istorijskih ciljeva i interesa. Pravu korist od toga, međutim, mogu imati različiti *nacionali* i *naciolozi*, patentirani tumači „nacionalnih” interesa a, u stvari, prerašeni birokrati i etatisti, ušančeni na jednoj od najjačih barikada svoje povlašcene pozicije. Na štetu društva i budućih generacija pre svega.

O tome nas u najvećoj meri poučava i ova knjiga D. Ičevića, sa zaključkom da će putevi budućeg razvoja nacija u našim uslovima, zavisiti od socijalnih snaga koje će nositi i usmeravati taj proces, a na to pitanje do sada nije u praksi, do kraja odgovoren.

PSIHOANALIZA- FUNDAMENTALNA I PRIMENJENA

Poslednje kolo ugledne Naprijedove biblioteke „Psiha” u znaku je Frojda i Lakanu. Osim spisa spomenute dvojice tu su još i knjige Kupera (Cooper), Leša (Lasch) i Kulenovića.

Nećemo pogrešiti ako u kritičkom razmatranju petog kola „Psihe” (Naprijed, Zagreb, 1986), krenemo od Frojda. Zapravo iz krila njegovih „metapsiholoških spisa” izašli su i Lakan i Leš i Kulenović, a, posredno i Kuper.

Ježgro knjige Sigmunda Frojda *Budućnost jedne iluzije* — koja je sklopljena od nekih desetak radova „poznatog Frojda” (1908—1933) — čine tzv. metapsihološki spisi. Ove svoje spise Frojd nije objavio kao knjigu, mada je imao nameru da uradi jedno krupno sintetično delo pod nazivom *Uvod u metapsihologiju*. Seriju od pet metapsiholoških spisa Frojd je napisao za svega četrdesetak dana, u proleće 1915. godine. Kada ovo spominjem mora se imati u vidu da se ovi njegovi radovi svrstavaju među najfundamentalnije i najdublje spise koje je on napisao. Šta je bio cilj ovih čuvenih metapsiholoških ogleda? „Koncepcija metapsihologije igra stožernu ulogu u Frojdovoj teoriji psihe. Njome je želeo da označi sadržajan opis svakog mentalnog procesa koji bi uključio objašnjenje (a) njegovih dinamičkih atributa (b) topografskih crta i (c) ekonomskog značaja. Sam izraz, koji je, koliko znam, Frojd smislio pominje se prvi put u jednom pismu Flisu 1896. godine” piše E. Džons (Jones) (*Zivot i delo Sigmunda Freuda*, tom 2, Matica Srpska, Novi Sad 1985. str. 148). Od ukupno 12 metapsiholoških spisa sačuvano je samo prvih pet, dok je poslednjih sedam sam Frojd uništio. U ovom „Psihinom” izdanju (izbor: G. Flego) našla su se dva (od prvih pet) metapsiholoških spisa: „Nagoni i njihove sudbine” i „Nesvjesno”. Na žalost u ovaj izbor nisu ušli: „Potiskivanje”, „Tugovanje i melanholijs”

i Metapsihološki dodatak teoriji snova". Inače u ove tzv. metapsihološke spise obično se još ubrajaju (pa su se našli i u ovom odbiru) i ovi: „Formulacije o dvama načelima psihološkog zbivanja” i „Prilog uводу у narcizam”. Osim ovih spisa o metapsihološkim pitanjima ovde se nalazi još nekoliko čuvenih Frojdovih kulturno-loških dela koje je on objavio kao zasebne publikacije. To su: *S one strane načela ugode, Masovna psihologija i analiza Ja, Ja i Ono, Budućnosti jedne iluzije*. Najzad, u knjizi o kojoj je reč nalaze se još i dva kritička i angažovana Frojdova spisa: „Kulturni seksualni moral i moderna nervoznost” i pismo Ajnštajnu „Zašto rat?”. Ove studije posvećene instinktu smrti, drugoj topici, kulturno-loškim i sociološkim pitanjima, svojevremeno su izazvali dosta burnih reakcija, a i kasnije su bile podsticajne za razvijanje Frojdovih ideja u mnogobrojnim školama savremene psihoanalize. I u našoj sredini povodom izdanja prevoda *S one strane principa zadovoljstva* i studije *Ja i Ono* vodene su zanimljive diskusije (up. *Treći program RB*, br. IV, 1984).

Na ovaj izbor Frojdovih dela najneposrednije se nadovezuje knjiga poznatog domaćeg psihijatra i urednika „Psihe”, Muradifa Kulenovića, *Metapsihologija, nastranosti i osobitosti*. Prvi deo ove Kulenovićeve knjige „Metapsihologija kao opća teorija psihoanalize” može se čitati i kao opširan komentar Frojdove metapsihologije, s obzirom da se u njemu podrobno analiziraju fundamentalne ideje tvorca psihoanalize i njihova sudsbita u daljem razvoju psihoanalitičke misli. Svoja promišljanja metapsihologije Kulenović temelji, pre svega, na poznatom delu Davida Raporta *The structure of psychoanalytic theory*. Na ovom mestu može se postaviti pitanje zašto se Kulenović u odeliku pod naslovom „Teorija psihoanalize poslije Freuda” ograničio na prikaz doprinosu samo troje analitičara: Ane Frojd, Hajnca Hartmana (Heinz Hartman) i Erika Eriksona. Ne osporavajući njihov nesumnjiv doprinos, ipak mora se imati u vidu da su oni pripadnici jedne (ego psihologije) od brojnih škola savremene psihoanalize. U drugom delu knjige Kulenović razmatra niz nastranosti: sadizam, mazohizam, fetišizam, egzibicionizam, homoseksualnost, itd. koje je još Frćid analizirao, kao i one koje potiču iz daljeg razvoja psihoanalize (npr. nekrofilija). Ovaj deo knjige predstavlja neku vrstu udžbenika, pregleda psihoanalitičkih istraživanja u ovoj oblasti. U trećem delu autor se bavi „osobitostima”, odnosno poremećajima ličnosti. Ovaj deo je posebno zanimljiv s obzirom da u današnjoj psihoanalitičkoj praksi sve više susrećemo ličnosti koje ne pate od „klasične neuroze” (opsesija, histerija itd.), već od poremećaja u strukturi karaktera („narcistička ličnost”, „granična stanja” itd.).

Izuzetan događaj svakako predstavlja izdavanje knjige Žaka Lakanu (Jacques Lacan) *Četiri temeljna pojma psihanalize*. Ova knjiga je izvanredan uvod u Lakanovo mišljenje s obzirom da se lakše čita od njegovih čuvenih ezoteričnih *Spisa*. Sam Lakan govoreći o ovoj knjizi kaže da s njom „neće biti kao s knjigom mojih *Spisa* koja se kupuje: kažu, ali zato da ih se ne čita“ (*Četiri temeljna pojma psihanalize*, str. 297).

Svoj poznati XI seminar iz 1964, Lakan je posvetio razmatranju četiri fundamentalna koncepta psihanalize, a to su: nesvesno, ponavljanje, prenos i nagon. Zahvaljujući ovim Lakanovim predavanjima, možemo se iz prve ruke obavestiti u čemu se to sastoji famozni Lakanov „povratak Frojdu“. U sopstvenom promišljanju Frojda, Lakan nastoji da povrati onu izgubljenu, subverzivnu dimenziju Frojdova mišljenja koja je zaboravljena u daljem razvoju psihanalitičke teorije. Ovaj savremeni misličac pclaži od onoga što su mnogi odbacili u Frojdovoj teoriji, a to su, pre svega, nagon smrti i ponavljanje. Zbog toga bismo i mogli reći za ovu knjigu da se najtešnje vezuje za Frojdove metapsihološke radeove o kojima je već bilo reči. Lakan se svojim ponovnim promišljanjem Frojda oštro suprotstavlja uobičajenoj zdravorazumnoj, laičkoj, s jedne strane i standardizovanoj, ortodoksnو kodiranoj interpretaciji osnovnih postavki tvorca psihanalize. Zapravo, tačnije rečeno, on razara celokupnu dotadašnju sterilnu i rutinsku recepciju Frojdovih otkrića, radi toga da bi se približio samoj biti temeljnih Frojdovih otkrića i pojmove. Evo, na primer, kako u Lakanovoj reinterpretaciji izgleda pojam nesvesnog, što je fundamentalni pojam psihanalize. „Nesvesno kod Freuda nije romantično nesvesno maštovitog stvaranja. To nije mjesto božanstva noći. Nesumnjivo, to ima neke veze s mjestom prema kome je upravljen Freudov pogled — ali činjenica da je Junga, posrednika za izraze romantičnog nesvesnog Freud odbacio, ukazuje nam dovoljno da psihanaliza uvodi nešto drugo“. Nesvesno nije ni kao ropotarnica, niti je heteroklitično, kako ga je zamišljaо fon Hartman. „Svim tim nesvesnim koji su uvijek više ili manje pridruženi mračnoj volji koja se smatra prvotna, kao nešto ispred svijesti, Freud suprotstavlja otkriće da na razini nesvesnog postoji nešto posve homologno onem što se zbiva na razini subjekta — to nešto govori, funkcioniра razrađeno kao na razini svjesnog koje na taj način gubi ono što je izgledalo njegova povlastica“ (*Četiri temeljna pojma psihanalize*, str. 30—32). Nesvesno je, i to je osnovna Lakanova formula, „strukturirano kao jezik. Što to znači? „Prije svakog iskustva, prije svake individualne dedukcije, čak prije nego li se tu zapisu kolektivna iskustva koja se mogu samo odnositi na društvene pot-

rebe, nešto organizira ovo polje i opisuje crte njegovih početnih snaga. To je funkcija koju nam Claude Levi Strauss prikazuje kao istinu totemske funkcije, i koji mu umanjuje privid — to je primerna klasifikatorska funkcija” (*Isto*, str. 26) Lakanov obrt u tumačenju Frojda sastoji se u specifičnom recentriranju onoga što se smatra suštinskim u psihanalitičkoj teoriji. Suštinsko za Lakana i psihanalizu jeste ona lingvistička, semiotička dimenzija u analitičkoj jezičkoj praksi. Zbog toga je kod Lakana sa prirodnih nauka fokus pomeren „ka formalnim naukama: strukturalnoj lingvistici, formalnoj logici, topologiji, tj. prema Lacanovom viđenju, ka naukama koje odgovaraju području jezika”, piše Žak Alen Miler (Jacques-Alain Miller) („Csnovni tok lakanovske misli”, *Theoria*, br. 1—2, 1986).

Izuzetnu pažnju zaslužuje, svakako, i knjiga Kristofera Leša (Cristopher Lasch) *Narcistička kultura*, koja je u Americi doživela ne samo brojna izdanja i ogromne tiraže, već i najlaskavije ocene stručne kritike. Provokativna teza ove knjige jeste da je bitna crta današnje američke kulture novi narcizam koji prožima porodični život, međuljudske odnose, literaturu, film, pozorište, psihoterapiju, odnose polova itd.

U ovoj knjizi kritika savremenog američkog života i njegove celokupne kulture, sprovedena je sa stanovišta karakterološke analize. U svom pristupu društvenim i kulturnim pitanjima, Leš se oslanja na već klasične analize Rajha, Forma, Rizmana, Vajta, Markuzea i drugih. Zanimljivo je da je ovaj izvanredni dijagnostičar i karakterolog, po svom akademskom obrazovanju — istoričar. Njegovo temeljno poznavanje istorije i sociologije svakako mu je mnogo pomoglo da narcističku ličnost kao dominantan sklop karaktera današnjeg američkog društva smesti u istorijski kontekst postindustrijskog društva. Naime, novi društveno istorijski oblici zahtevaju novi tip ličnosti, odnosno novi način organizacije iskustva i novu dinamiku ličnosti. Taj novi društveni karakter danas je — Narcis. Koristeći se saznanjima klasične psihanalize o narcizmu i poremećajima karaktera, Leš izvanredno podrobno i plastično opisuje novi društveni karakter *made in USA*, tj. narcističku ličnost našeg doba. Narcistička ličnost je prividno šarmantna, opčinjavajuća ljubazna, „topla”, obuzeta sobom a zapravo krajnje je „hladna” i „prazna”. Ona je pristalica „ogoljelog”, promiskuitetnog seksa lišenog emocija; čezne za uzbudjenjima, spektaklima jer je u suštini nesposobna da se zaista emocionalno veže i da se sa strašću posveti bilo čemu izvan sebe same. Novi narcis je lud za uspehom, sjajem slave, deluje samouvereno, a zapravo je zaplašen, nesiguran u svoje sposobnosti, hipohondričan, ispunjen bezumnim strahom od starenja i smrti.

Ovaj „Novi Narcis” je idealno prilagođen savremenom birokratskom društvu koje zahteva upravo takav tip „prazne” ličnosti, koja se dobro konformira i koja je spremna da oblikuje „svoje” potrebe po meri industrije reklame. Ova moćna industrija širokom mrežom sredstava masovne komunikacije stvara i podstiče kult mladosti, lepote, šarma i istovremeno proizvodi kod ljudi iracionalno snažan strah od starenja i smrti. Narcistički, zavisan karakter pomaže besprekornom funkcionisanju monopolističkog kapitalizma koji ga je i formirao.

Ovoj knjizi je kao pogovor pridružena izvanredno pronicljiva i teorijski dobro fundirana studija Slavoja Žižeka pod naslovom „Pato-loški Narcis” kao društveno nužni oblik subjektivnosti”. U ovoj studiji Žižek podrobno analizira Lešov doprinos proučavanju američkog karaktera, a često u svojim teorijskim izvodenjima čak i nadmaša Lešovo teorijsko razmatranje „narcističke ličnosti” i graničnih stanja.

Za razliku od prethodne knjige, knjiga Dejvida Kupera (David Cooper) *Jezik ludila* zahteva oštru kritiku zbog svoje u suštini represivne i netolerantne ideologije koja se krije iza „emancipatorske” retorike. U svom revolucionarno-psihoterapeutskom „sazrevanju”, otac antipsihijatrije, D. Kuper, stigao je do stanovišta totalne i „permanentne revolucije”. Iz defanzive i ograničene kritike psihijatrije, on je u ovoj knjizi prešao u ofanzivu, razvijajući totalnu kritiku „represivnog društva”. U njegovom militantnom manifestu suštinu čini poziv na borbu: „smatramo da borbe na području društvenog zdravlja moraju biti uključene u cijelu konstelaciju borbi radnika za obranu njihova vlastita zdravlja i usklađene sa svim borbama društvenih i političkih snaga za preobražaj društva” (*Jezik ludila*, str. 149).

U ovoj politizaciji ludila Kuper je krajnje neodmeren. Za njega je ludak = politički bunтовnik, „svi su ludaci politički disidenti. Svako je naše ludilo naše političko neslaganje”. (Isto, str. 122). Prema tvorcu antipsihijatrije *manija* je na primer „izraz pobune protiv kapitalističkog ethosa”. Ovo vulgarno sociologističko redukovanje ludila na društvenu i političku ravan nije samo pogrešno već je i izuzetno opasno po pojedinca. Hteo to Kuper ili ne, on svojim insistiranjem na totalnoj politizaciji ludila, zapravo ukida lične, individualne probleme i na taj način podržava jake totalitarne tendencije našeg vremena. Nad ovim bi se trebalo zamisliti. Iznenadjuje, međutim, da pisac pogovora na *Jezik ludila* (M. Kulenović) nije našao za shodno da se makar ogradi od izvesnih ekstremno militantnih ciljeva i psovačkog žargona autora ove knjige. Naprotiv pisac pogovora je pun razumevanja za Kuperovu „revolucionarnu” teoriju

i praksi. Kulenović piše: „Jezik ludila u Cooperovom tumačenju ne ostavlja nas hladnim, u svojim naoko bizarno jednostavnim pristupima u nama ozivljava potrebu za akcijom i to odmah, ovdje i u sitnim zahtevima, ali za sreću pojedinca to su veliki koraci“ („David Cooper ili alternativa psihijatriji“, str. 167). Po mom mišljenju ovako slaba Kuperova knjiga kakva je *Jezik ludila* nije zaslužila da se nađe u uglednoj seriji odabranih knjiga kakve nam nudi „Psiha“.

U celini gledano, peto kolo „Psihe“ bez obzira na raznovrsnost tema i problema kojima petočica autora posvećuju svoju pažnju obeležava jedinstven pristup. Zapravo gotovo sve ove knjige (sa izuzetkom *Jezika ludila*) jesu psihanalitički intonirane. Većina od njih spada u teorijsku, fundamentalnu psihanalizu dok bi se Lešova knjiga mogla svrstati u primenjenu psihanalizu. Naime, Frojd je smatrao da se polje društvenih nauka, budući da se one bave čovekom i negovim tvorevinama, može pokriti sa dve psihološke discipline: fundamentalnom i primenjenom psihologijom.

Od pet knjiga iz ovog kola „Psihe“, čak tri knjige mogu se smatrati izvanrednim izdavačkim poduhvatom i pravim kulturnim dogadjajem, a to su: *Budućnost jedne iluzije*, *Cetiri temeljna pojma psihonalize i Narcistička kultura*. Za jedno kolo to je zbilja dosta.

Najzad, trebalo bi i to reći stara dobra Naprijedova „Psiha“ od ovog kola izlazi u novom, privlačnijem rahu. Knjige petog kola izuzetno su lepo opremljene, kako uostalom i dolikuje kako klasicima, tako i uglednim savremenim psiholozima i misliocima koji se u njemu pojavljuju.

SUSRET SLIKARSTVA I FILOZOFIJE

Sreten Petrović je autor više knjiga, a za ovu njegovu najnoviju knjigu, za *Metafiziku i psihologiju slike**, moglo bi se reći da je pripomljena tim prethodnim knjigama i idejama. Međutim, ona se i razlikuje od njih, možda manje po ideji, a više po osobnosti stila i forme koja se, izgleda, ne može postići nekakvim posebnim metodom već proizlazi iz duhovnosti i prethodnog iskustva. Otud se možda ova knjiga pokazuje i kao završena i nezavršena, ili kao da nije iscrplala svoje unutrašnje kretanje. Citalac će se uveriti da se u prvom delu knjige (*Metafizika slike. Esej o Milanu Konjoviću*) postiže forma koja kao da produbljuje sadržaj i ideju, ali kao da nosi i nešto izvan sebe (kao nagovještaj čiji su kraj i završavanje više u čitaocu nego u samoj knjizi). Drugi deo knjige (*Psihologija slike. Ogledi o Konjoviću, Krstiću, Antiću i Popoviću*) nešto je drukčiji od prvog u tom formalnom pokazivanju i postavljenosti, to je strožije metodsko izlaganje i istraživačka usmerenost, ali i tu se oseća taj intuitivni sadržaj i osvetljenost koji kao da vrede po sebi.

Možda je bilo potrebno odmah na početku ovog prikaza ukazati na tu osobenu, stilsku stranu ove knjige, kao na nešto što je stavljala nasuprot dosta proširenom sivilu naše filozofske literature. Ali ova knjiga je tematski specifična — posvećena je, kao što je već rečeno, četvorici naših poznatih slikara — Konjoviću, Antiću, Popoviću i Krstiću — i u njenom prvom delu, povodom slika i slikarstva Milana Konjovića izvedena je *metafizika slike*, a u drugom delu, u analizi lepih i ružnih piramida četvorice slikara, izvedena je *psihologija slike*. Ali ovakva podela knjige i ovakva njena naslovljavanja

* Sreten Petrović, *Metafizika i psihologija slike*, Gradina i Prosveta 1986.

kao i samo izvođenje tih dveju osnovnih ideja, metafizike slike i psihologije slike, pripremljeno je ranijim autorovim estetičkim i filozofskim stanovištem u kome se (to bi se moglo tvrditi) potiskuje estetički (vrednosni) prilaz umetnosti, a sve više ističe i izgrađuje ideja stvaralaštva i jedna ontologija stvaralačkog procesa koja za okosnicu ima umetničko stvaralaštvo, ali je usmerena, pre svega, „na ono Bitno samog stvaranja kao takvog”, kako se i ističe u *Pristupu*, na početku knjige. Možda zbog toga metafizika slike, kao najopštija teorijska postavljenošć slike, ili njena teorijska mogućnost, ovde se može, u ovom ovakvom naslovljavanju, razumeti kao jedan specifičan vid te opšte ontologije stvaranja, a psihologija slike kao jedan strožiji, egzaktniji uvid u sliku na osnovu rezultata koji se mogu dobiti iz određenih testova (ovde lepih i ružnih piramida), pa bi to bila ona najbliža pozitivna osnovica za traženje specifičnih i osobnih oznaka za svakog slikara i svako slikarstvo posebno, ali i osnovica za zasnivanje i onih najopštijih stava o slikarstvu, ili ono pozitivno polazište za svet slike.

Ali kao da se odmah, nameće jedno pitanje: zašto slikarstvo Milana Konjovića i druge trojice — Antića, Popovića i Krstića? U odgovoru na ovo pitanje autor knjige polazi od stanovišta da jedini mogući način da se prodre u umetničko delo, u njegovu tajnu, jeste taj da se to delo oseti, da se ono „primi”, ili da ono deluje na recipijenta. Stav, da je sam umetnik kao stvaralac, najbliži da bude i najbolji metafizičar samog umetničkog dela, ali teoretičaru umetnosti ostaje jedino mogućnost doživljaja umetničkog dela. Tu je i težište onoga što bi se moglo nazvati „izborom”, ali to je i jedini mogući pristup umetničkom delu, koji S. Petrović označava kao receptivno — kreativni ili filozofska — metafizički. To je i za samog autora jedini autentični pristup teorijskim i praktičnim pitanjima umetnosti, što on ističe na početku ove knjige. Time kao da se već razjašnjava pitanje zašto je Konjović izdvojen kao slikar za jednu metafiziku slike, i zašto su baš izabrani Antić, Popović i Krstić.

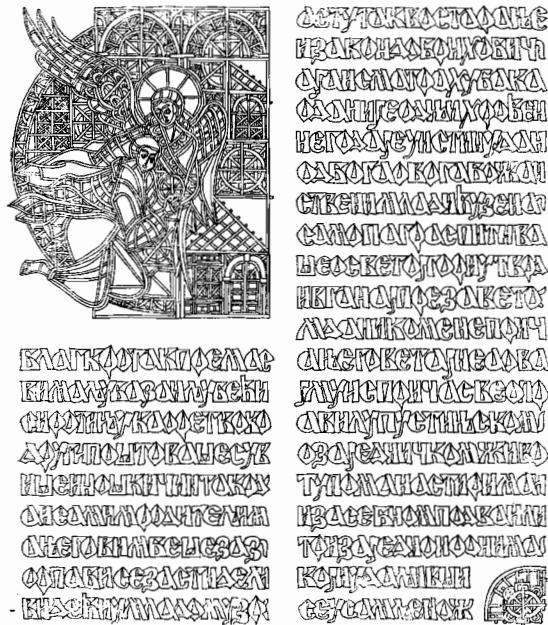
Nezavisno od svih ovih uvodnih napomena ostaje, pre svega, pitanje metafizike slike. Možda bi se moglo reći da je ona u jednom govoru o slici koji i kad se završi — može početi, ali možda i u tome da i slika transcendira svaki govor o sebi. Ili, možda, slike, neke više, neke manje, nose i ontološke momente pored svojih drugih mogućih određena, ili svaki slikar možda proizvodi nešto od te metafizičke „unutrašnjosti”, od tih pitanja i „zastajkivanja”. I sama slika u tome se javlja kao prepoznatljiv „predo” tih „unutrašnjosti”, pa to međusobno takvo

proizvođenje i ne može biti drugo nego metafizika slike i slika metafizike. I kao da su to dve strane jednog te istog, dva različita sredstva za to jedno isto, pa onda nije nikakva slučajnost taj susret između estetičara i slikara, ta uzajamnost između filozofije i slikarstva i njihovo međusobno nalaženje. Kao da svaka slika ima nekakvu svoju produbljenu „unutrašnjost“ u nekom drugom i kao da se to pitanje metafizike slike ovde svodi na susret u kome se, možda, otkriva nešto što je, po nekom tajnom dogovoru i doslihu, već odavno izgrađeno i završeno.

Potreбно још једно dodatno razjašњење у вези с проблемом metafizike slike. Naime, M. Konjović se овде одређује као slikar metafizičког usmerenja, Antić — antropoloшког, Popović — istoriјског и Krstić — psiholoшког usmerenja. (Treba овде рећи да се Konjović zbog tog metafizičког usmerenja не ставља испред, или изнад других slikara, нити се овде међу њима успоставља вредносни однос). Ali možda je најбоље naveсти текст са почетка *Eksperimentalnog dela* knjige о usmerenjima čетворице slikara: „Potrebno је да поставим још радну хипотезу, разуме се, која је већ наслучивана, али тек накнадно артикулисана, на основу увида у резултате у аналитичком делу истраживања. Naime, Konjović, Radomir Antić, Mića Popović и Čeda Krstić — гledано по оном што је спрам естетског 'спољашње', и у сваком од ових дела (претпоставка је) остварено — односе се као сликари *metafizičkog, antropološkog, istoriјskog* и *psihološkog* usmerenja. Razуме се, све су ове димензије остварене у сваком делу ових slikara. Рећ је, пре sveга, о тзв. *dominantama*, које су спрам естетског, споредне димензије. У делу Konjovića рећ је о исклuzнућу из „физичког“, трансценденталног, и обелоданђиванju самог Bića у димензији 'већног', dakle, van horizonta predmetno — приказиваčког. У делу Antića рећ је о обелоданђиванju 'кolektivnog sećanja', „архетиско-националног основа egzistencije, dakле, и bekstvo u димензију *prošlosti*, a od ове овде prezentne realnosti. Stav neuznemirenosti prezentnog realnošću. У делу Miće Popovića рећ је о остajanju на тлу prezentne stvarnosti, али као *nedostatne*, u димензији *sadašnjosti*, али са ciljem izviđanja njene другачије а autentičnije могућности, povoljnijih i humanističnijih izgleda. У делу Čede Krstića 'естетско' se dvostruko posreduje, i као онтолошки stav umetnika uopšte, kakav je slučaj sa свим slikarima, али и као особен stav empirijske ličnosti. Naime, *estetsko* je u isti mah i средство и циљ egzistencije, njime се izražava sveukupna duševna supstancija. Krstić ništa ne želi od ovoga света. On je, додуše, njime nezadovoljan, prejak mu је, свет ga pimalo plaši, али Krstić mu, упркос томе, не поставља никакве posebne zahteve. Sav је у

imaginarnoj budućnosti, u stvarnosti vlastitog lirizma". Naravno, u vezi sa tim osnovnim razlikovanjem četvorice slikara, možemo se pitati da li su te osnovne pozicije, ili mogućnosti, ili duhovne determinacije, da li su one i jedine, naime, da se u metafizičkom, antropološkom, istorijskom i psihološkom usmerenju ovih slikara iscrpljuju sve mogućnosti slike i zatvara njen krug, ili se sa drugim slikarima mogu naći i neka druga utemeljenja i „pukotine”. Ali i u okviru navedenih određenja i usmerenja četvorice slikara, svakako je jedno od značajnih pitanja — pitanje njihovih međusobnih odnosa, na primer, odnos između ontološkog (metafizičkog) i istorijskog, ili između antropološkog i psihološkog? Da li se, na primer, i kod slikara istorijskog usmerenja može govoriti o metafizici slike, ili ne?

Čitalac koji bude prolazio kroz šifru i otvorenost teksta ove knjige, možda će to činiti sa zastajkivanjem i naporima i verovatno će na kraju tog putovanja biti sa ponešto drukčijim pitanjima nego na početku: možda je dovoljno i to da se počnu odgovori: ili da se zastane pred slikom i u njoj „vidi” ukinuto vreme, ili sa njene „ivice” i boje „sklizne” u jednu „unutrašnjost”.

EMPIRIJSKI PRISTUP UMETNOSTI

Empirijski pristup umetnosti u knjizi *Metafizika i psihologija slike* Sretena Petrovića (Gradina, 1986), predstavlja u našoj sredini metodološku novinu.¹⁾ Knjiga je, u izvesnom smislu, novina i u odnosu na dosadašnji opus samog autora, i to kako predmetom istraživanja, tako i metodološkim pristupom i zasnivanjem osobenog hermeneutičkog sistema. Ipak, njena posebnost je pre svega, u tome što spada u one u nas veoma retke knjige u kojima je „filozofsko poniranje u prostoru umetnosti“ dopunjeno i potkrepljeno empirijskim istraživanjima same umetnosti, analitikom stvaralačkog eksperimenta na konkretnim primerima umetnosti slikanja bojom.

Sreten Petrović je autor nekoliko knjiga u kojima je o problemima umetnosti govorio jezikom filozofske refleksije, metaestetičkim jezikom, i „misao o umetnosti usmeravao na istraživanje prepostavki same misli“. U ovoj knjizi autor odstupa od svog uobičajenog metodološkog pristupa; istražuje mogućnost neposrednog gvorja umetnosti,“ govor o umetnosti iz umetnosti same“, izbegavajući svako estetsko vrednovanje. U uvodnom tekstu autor jasno odreduje svoje metodološko polazište kao socio-psihološko, a ne estetičko, mada, čini se, da i ovo ne može sasvim da izbegne ni estetske kategorije.

¹⁾ Empirijska istraživanja umetnosti su danas deo programa mnogih evropskih i američkih istraživačkih centara. Većina je usmerena na istraživanje recepcije umetnosti, posebno masovnih medija, i uklapa se u šire kulturološke istraživačke programe, a znatno manji broj istraživanja usmeren je na sam stvaralački proces. To su, na primer, empirijska istraživanja zasnovana na programu teorije prevodenja, teorije teksta, teorije invencije, teorije grafikacije, itd, u nameri da tajnu stvaralačkog čina sagledaju pomoću interdisciplinarnog pristupa i empirijske metode.

Knjigu čine dva, po koncepciji i načinu pisanja, dosta različita dela, čija se koherentnost ne dovodi u pitanje: teorijske postavke izložene u prvom relevantne su i za drugi deo. Prvi deo — Metafizika slike — pisan je u formi eseja o slikaru Miljanu Konjoviću i u njemu autor teorijski obrazlaže ontologiju stvaralačkog procesa. U drugom delu — Psihologija slike. Boja — nakon uvodnog teorijskog poglavlja, sledi eksperimentalno u kome autor proverava teorijske postavke na primerima četvorice slikara, čija su dela reprezentativne i tipološke paradigmе, koristeći se instrumentom i ključem testa hromatske piramide. Četvorica slikara — Milan Konjović, Čeda Krstić, Radomir Antić i Mića Popović — različitog likovnog senzibiliteata, omogućila su mu da izdvoji četiri tipa slikarskih ličnosti. Tumačenje dobijenih podataka na osnovu testa Maksa Lišara i psihološkog ključa boja, zahtevalo je složeni hermeneutički postupak tokom koga se otkriva struktura ličnosti na osnovu slikareve preferencije ka određenom skupu boja. Hermeneutički sistem pomoću koga tumači dobijene empirijske podatke, autor je nazvao *kombinovanom metodom hromografije i hromologije*. Hromografija je metod deskripcije boja, a hronologija je sintetički metod tumačenja dubljih smisaonih veza i odnosa. U konkretnom slučaju, reč je o odnosu boja i ličnosti, koji ne omogućava samo bolje razumevanje slikarevog dela, već osvetljava celovitu ličnost slikara. „Psiho-socijalni ključ boja” može da osvetli ličnost slikara kao psihičke i socijalne jedinke, a samim tim i njegov odnos prema svetu i prema sopstvenom delu.

Ontologiju stvaralačkog procesa autor započinje određivanjem same stvaralačke ličnosti podrazumevajući tu stvaraoca i recipijenta. U zavisnosti od toga kome tipu pripada, stvaralačka ličnost različito reaguje, te su i pristupi samom delu različiti: oni mogu biti *kontemplativni* i *receptivno-kreativni* (ili *naučni*).

Jedna od autorovih polaznih teza je da sa čisto teorijskog stanovišta nije moguće prodreti u tajnu umetnosti i otkriti ono bitno umetnosti; do njega se može jedino dospeti neposrednim doživljajem. Taj neposredan kontakt oslušavaju i kontemplativni i receptivno-kreativni tipovi stvaralačke ličnosti, ali su im motivi različiti, što zavisi od strukture same ličnosti. Za receptivno-kreativni tip (kome, prema autorovoј tipologizaciji, pripada slikar Konjović) karakterističan je *dionizijski* odnos prema svetu, koji podrazumeva *estetsko, čulno i afektivno*, za razliku od *apolonijiske* strukture ličnosti, koja motivaciju za svoj kontemplativan stav više nalaže u *noetičkom* nego u *estetskom*.

Ontologija slikarskog procesa samo je deo opšte ontologije stvaralačkog procesa u celini. Tačnije, svaki autentični stvaralački proces svakog autentičnog stvaranja je uvek isti, samo su različite forme ispoljavanja (umetnost, filozofija, nauka). U svojoj knjizi *Marksistička kritika estetike*, Prilog ontologiji stvaranja, Petrović piše o strukturi stvaranja kao antropološkoj konstanti, kao „izrazu Čoveka kao roda”. To bi značilo da se i tipološko razvrstavanje odnosi na stvaralaštvo u celini, i dotiče pitanje afiniteta nekih umetnika prema određenoj vrsti filozofije ili nekoj drugoj umetnosti. Zanimljiv je Fihtev tekst, koji autor navodi: „Kakva se filozofija bira zavisi, prema tome, od toga kakav je ko čovek... i da je filozofija oduhovljena dušom čoveka koji je prihvata”. Kada je umetnost u pitanju, taj lični stav izvire, po mišljenju autora, „iz psihološkog duhovnog ležišta same ličnosti koja se određenom stvari bavi”, a ne iz same stvari, to jest dela. Stoga predmet autorovog interesovanja nije delo već sam autor, ili preciznije, njegova stvaralačka namera, njegova volja i nagon „za svagdašnjim prevladavajem već ostvarenog delića sebe”, njegovo duhovno i empirijsko Ja. Individualna estetska konstanta nezavisna je od empirijske varijantnosti, jer prava umetnost je prevazilaženje empiriskog prostora i vremena i „dosezanje kosmičkog u biću”.

Umetničko delo nije samo umetnička ili estetska činjenica već je i metafizička činjenica; ni umetnik nije samo empirijski subjekt već poseduje i svoje „duhovno ja”, koje uvek čuva jedan te isti obrazac za određeni tip ličnosti odgovarajuće psihičke konstante. Svi stvaraoci nose „isti” stvaralački nagon, iako su različite forme u kojima se taj potencijal ispoljava i ostvaruje. Za aksilogiju stvaralačkog čina suštinska kategorija je *transcendentnost*, kao osobeni horizont koji se u autentičnom stvaralačkom činu ispoljava. Autor nam pokazuje da je moguća veća strukturalna homogenost među različitim transcendencijama istog psihološkog tipa. Zastupajući ovakvo mišljenje, autor odbacuje estetsku vrednost koja mu se ne čini bitna, jer je reč o određenom teorijskom konceptu. Naime, u osnovi svega je doživljaj koji nije u zavisnosti od estetskog vrednovanja. Hromatska konstanta slikara potiče od njegovog arhetipskog likovnog. Sa stanovišta metafizičkog stvaranja nevažni su elementi empirijskog ja, kao i istorijsko vreme ili estetičko vrednovanje. Umetnost je „nužnost Čoveka kao roda”; proces zgušnjavanja oblika, slaganja boja, otkrivanja emocija, vezuje se za psihološke strukture stvaralača ili recipijenata, s kojima je moguće uspostaviti odnos po srodnosti.

U do sada poznatim dihotomnim klasifikacijama i tipologizacijama nema čistih tipova. Pos-

toji izvesna *dominanta* u tipološkoj strukturi koja nam omogućava razvrstavanje. Tipološko razvrstavanje autor prenosi i na plan likovnih elemenata, pa boju vidi kao bitnu komponentu dionizijski određenog subjekta, a crtež i oblik vezuje za apolonijsku slikarsku ličnost.

Istorija tipološkog razvrstavanja u umetnosti obično počinje Šilerovom podelom na naivnu i sentimentalnu književnost. Autor knjige polazište razvrstavanja vidi nešto ranije i polazi od Kantove *Kritike moći sudjenja* i tipološka određenja vezuje za estetičke kategorije — lepo i uzvišeno — da bi ih kasnije, povezano s klasičnim i romantičnim izrazom. Tako se približava Velfinovoj podeli na linearno ili pikturnalno načelo i tipološko određenje dovodi u vezu s bojom. Osobenost dionizijske ili pikturnalne ličnosti je njeno traganje za onim što se nalazi iza predmeta i njeno nastojanje da shvati dublji, unutrašnji smisao same hromatske materije.

Svaki stvaralački čin podrazumeva energiju neophodnu za taj, uistinu, težak posao koji je često praćen i ličnim nezadovoljstvom i sumnjom kao ontološkom činjenicom. Ono bitno koje naslućujemo ostaje uvek dovoljno daleko i teško uhvatljivo u svom ishodištu. Upravo zbog toga autor je s pravom naglasio značaj Jungovih istraživanja. Jung je, takođe, pošao od Šilercove dihotomije naivno-sentimentalno i povezao je s parom *ekstravertno-introvertno*. U određivanju psiholoških tipova Jung se koristi i rezultatima drugih istraživača te prihvata i Džordanovu podelu psiholoških tipova na osnovu čovekove sklonosti prema *aktivnosti* i prema čistoj *resleksiji*, i povezuje je s *intelektom* i *afektom*, sa *svesnim* i *nesvesnim* u čoveku. „Time je — kaže autor — umetnost postala jedini oblik čovekovog simboličkog izražavanja u kojoj se objektivira stvaralačka energija ravнопravnim učešćem svesnog i nesvesnog, intelekta i afekta, duha i materije, subjekta i objekta“.

Kao *jedini* kompleksan i složeni oblik simboličkog izražavanja u kome se *objektivira stvaralačka energija*, umetnost u celini privlači pažnju mnogih istraživača. Heuristika, nauka o pronalascima u svim oblastima (uključujući i tehniku), da bi pronikla u tajnu najsloženijeg stvaralačkog čina nastoji da neke njegove elemente objektivno sagleda i, u tu stvaru, koristi rezultate naučnih i empirijskih istraživanja umetnosti. Shvativši zahtev vremena, autor knjige *Metafizika i psihologija slike* sam je obavio posao koji se u svetu poverava istraživačkim timovima ili institucijama. Zbog tog truda, zbog novine istraživačkog eksperimenta i tumačenja, koji podrazumeva analizu struktura boja i značenja izdvajamo ovu knjigu kao vrednu naučne i šire čitalačke pažnje.

KULTURNI SISTEM I KULTURNA POLITIKA

Određivanjem kulture, kao nadorganske stvarnosti, Tena Martinić u svojoj knjizi*) pristaje uz onu struju teoretičara, koja kulturu razumeva kao područje užeg obujma od civilizacije, mada, s razlogom, postoji i suprotno razumevanje tog odnosa. Autorka, naime, kulturu sagledava: kao podsistem sveobuhvatnijeg, civilizacijskog sistema (kojeg sačinjavaju i drugi podsistemi, kao materijalna proizvodnja, političko uređenje, i dr), iz čega izvodi i značaj kulture za zbilju: svi podsistemi, koji celinu nazvanu civilizacijom čine, među sobom korespondiraju, jedan drugog uslovljavajući. Čim je kultura određena kao sastavni deo, element složenog civilizacijskog sistema, iz toga proističe da civilizacijska celina ne bi mogla funkcionišati bez jedne od svojih sastavnica. Postavljanjem kulture u takav okvir, načinjen je i prvi akt njenog definisanja. Tena Martinić kulturu određuje na osobit način kao refleksiju o određenom ljudskom bivanju, kao samorefleksiju čovekova postojanja i delanja, kao zbilju koja se živi. Čovekov život se odvija u okviru mogućnosti što mu ih kultura pruža. Samo delovanje, ističe autorka kao uslov življenja, neposredno je ostvarivanje čovekova prostora i sveta, koji čini određeni civilizacijski univerzum. On se ne bi nikad održao, da pored proizvođenja za neposredno opstanjanje, nema stalne refleksije subjekta o svim vidovima postojanja: baš taj odmak od neposrednog delovanja, sagledavanje i iskazivanje njegove suštine, i jest kulturni čin. Otuda, kulturno tvorenje je, u svojim iskaznim vidovima — od filozofije, religije, ideologije, umetnosti i dr. — znakovno oblikovanje, mušljenje, pamćenje i prenošenje određenog i omeđenog ljudskog sveta. Sama kultura određuje smisao ljudskom životu.

*) Tena Martinić, *Kultura kao samoodređenje*, Pretpostavke za kulturnu politiku, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1986.

Tako se od početka jasno izdvaja osnovna okosnica ove knjige. To je, ne slučajno, baš kulturna informacija, koju T. Martinić, stavљa u žiju pažnje, kao osnovni konstituens kulture, da bi na ubedljiv način, otkrila njen značaj za kulturu. Kultura praktično i nastaje kao informacija: kultura je posledica i oblik čovekovog svesnog dejstva prema zbilji (prirodi, ostalim subjektima, sebi), s ciljem zadovoljenja sopstvenih potreba. Za uspešnost tog dejstva, međutim, prvi je uslov: postojanje informacije. Ona se stvara, prvenstveno, kontaktom. Kontakt se uspostavlja ne radi zadovoljstva, već radi ispitivanja objekta kontakta: pribavljanje informacija o njegovim svojstvima s ciljem njihovog potčinjavanja sopstvenoj potrebi. Otuda, i velik značaj informacije za kulturu, posebno za njen razvoj, što Tena Martinić dobro uočava.

Kako je kultura usustavljeno čovekovo iskustvo bez kojeg se ne može imati svest o sebi i svojoj delatnosti, to se i bitno svojstvo elemenata kulture (kulturnih vrednosti), sastoji u njihovoj informacijskoj ulozi: Vrednost se kulturne činjenice zapravo odmerava prema njenoj informacijskoj „otežalosti“ — broju i kakvoći informacija značajnih za istorijski trenutak. Specifičnost „otežale“ (ili analitičke) informacije, T. Martinić određuje njenim razlikovanjem od deskriptivne: dok se deskriptivna informacija gotovo poništava na račun onoga što saopštava — dotle „otežala“ informacija, pored saopštavanja nečeg, daje i njegovo određenje: nastojeći da se saopšteno istakne, kroz stav tvorca tog složenog informacijskog sklopa.

Razmatranjem kulturne činjenice kao složene informacijske tvorbe pruža se mogućnost da se do određenog stupnja sagleda i njena funkcija u našoj društvenoj svakidašnjici. Siromašniji dotok kulturnih informacija, što znači manji izbor kulturnih činjenica, smanjuje našu neposrednu delatnu efikasnost, otežava pojedincu uvid u sopstvenu svakodnevnu zbilju. Otud bi se kulturno stanje ili situacija mogla sagledati iz tri osnovne perspektive, ili prema trima svojim dimenzijama: 1. Prihvata ili recepcije, 2. Reprodukcije i difuzije, 3. Tvorbe novih jedinica. Efikasna difuzijska mreža omogućuje de-lotorniji prihvat kulturnih informacija, što zatim utiče na nastanak novih iskaza samorefleksije društvenog opstojanja.

Kada je reč o stanju u nas, uočava se da je prekinut tok informacija, jer se, mahom, i ne poznaje njihov značaj za kulturu. Među ostalim primerima, koje znalački bira autorka — škola, kao izrasta institucija informacionog tipa kao da sve više gubi funkciju izvan svog užeg programskog zadatka, pošto je izolovana, kao i niz drugih informativnih jedinica, iz tkiva

društvene sredine u kojoj postoji. Koliko se malo pažnje u nas pridaje informaciji, dokaz je i činjenica, ističe T. Martinić, da je utemeljen niz novih univerziteta ili fakulteta, a da pri tom nije, barem paralelno kad to nije učinjeno ranije — postavljena bibliotečko-informacijska baza. (Ima primera da u mestu postojanja višeškolske institucije, ne postoji ni biblioteka, a ni knjižara i papirnica). Time je uspostavljena transmisija informacija — univerzitet, fakultet, ali nije osiguran njihov dotok.

Što se tiče toka informacija, nije uspostavljen celovit kulturni sistem. On ne postoji, ističe naša autorica, ni u dva sustava: obrazovnom i naučnom. Nedostaju mu one „otežale“ informacije što nastaju umetničkim stvaralaštvom, tj. umetničkim predviđanjem čovekove zbilje. Prstočnost kulturnih informacija nije obezbeđena, ni kada je reč o razvoju institucija u kojima se prihvataju i tvore kulturne informacije specijalnog nivoa, kao što su instituti, naučne biblioteke, središnji muzeji, umetnička produkcija, itd. Te delatnosti su ovisne o opštem prihvatanju kulturnih informacija, što vazda nije bilo potpuno jasno. Postoji teškoća u protoku informacija i po vertikalnoj osi, kojom stižu nove kulturne informacije kao rezultat selekcije, transformacije i stvaranja novih kulturnih sadržaja, itd. Uz bogatu argumentaciju, T. Martinić se bavi i pretpostavkama stvaranja sistema informacija, vrste jedinica, njihovog međuodnosa, te kulturne politike, i dr. otkrivajući neke nove, neočekivane odnose, te i u praksi primenjiva rešenja. Sve to ovoj knjizi daje posebnu, rekli bismo „upotrebnu“ vrednost, sa primenjivošću njenih iskaza baš u domenu neposredne prakse širenja i konstituisanja, te i razvoja kulturne stvarnosti.

ŠTA UMESTO VERE*

Pred bogoslova problemima religije bavili su se i bave se filozofi. Danas, osim filozofa i bogoslova, o religiji i njenom odnosu prema ostalim oblastima ljudskog duha (filozofiji, umetnosti i nauci) govore i mnogi drugi stručnjaci različitih struka i specijalnosti. Jedan od njih je i Radojica Tautović, „naš vrsni kritičar i erudit“¹⁾ *Šta umesto vere* je, „posle niza studija i monografija, koje su sa blagonaklonošću primljene od kritike i publice“²⁾ nova knjiga R. Tautovića. Sačinjava je deset ogleda, od kojih su četiri dosad neobjavljeni. Najstariji ogled je iz 1966, a najnoviji iz 1986. godine. Razlog ovakve komplikacije, ili možda retrospektive, čitaocu ostaje nepoznat, ali teško je oteti se utisku da to možda nije bila kreativna neinvencija autora. Kako bilo, knjiga je pred nama, dakle suočimo se s njom.

Tautovićevo teza da će umetnost zameniti religiju ujedno je i odgovor na pitanje postavljeno naslovom. Na samom početku jedan implikativni sud izaziva nedoumicu: „Ako je umetnost pozvana da zameni religiju, onda se mora postaviti pitanje o vrednosti, koju bi umetničko stvaranje imalo da stavi namesto svetinje.“ Umesto da odredi to nešto što je p(r)ozvalo umetnost, Tautović pokušava da kategoriju svetinje objasni tj. „pogleda izbliže“. Pokušava jer, kao što je poznato, reč „sveto“ manje je srećno rešenje prevoda latinskih pridjeva *sanctus* i *sacer*, te se stoga mora obratiti pozornost na ovu distinkciju u srpskom ili hrvatskom jeziku. U drugom ogledu pod nazivom „Krst na Helikonu“ auktor kaže da „treba identifikovati ono što religija potvrđuje kao svoju specifičnu i vrhovnu vrednost. Bez ikakve sumnje,

¹⁾ Radojica Tautović, *Šta umesto vere* (savremena umetnost i religija — ogledi, Novo delo, Beograd, 1986, str. 156).

²⁾ Iz recenzije M. B. Šijakovića.

³⁾ Ibid.

to je *svetost* ili *svetinja*. Budući da proishodi iz boga kome je svojstvena, svetost nadvišava čak i samu *čovečnost*; u stvari, ona je negira.” Shodno tome „... ljudskost biva obezvređena i poništena, čim se dovede u odnos sa svetošću kao atributom beskonačnog božanstva” (str 44). Ovo je donekle udaljavanje od pokušaja s obzirom da je Tautović „svetinja kao nadljudska kategorija” *conditio sine qua non* u određenju odnosa između umetnosti i religije. Drugim rečima, „sveto” je implicirano kao obeležje osebe, kao atribut stvari prirodnog sveta ili kao atribut beskonačnog božanstva. Namerna (svesna) ili ne, Tautovićeva sinteza (zbrajanje) „*sanc-tus et sacer*” doima se neveštom i nezgrapnom što samo otežava (onemogućava) kasnije određenje pomenutog odnosa.

Estetske projekcije prevazilaženja čovekove rastregranosti i poniznosti u raslojenom društvu manifestuju se kao katarza i uzvišenost. Reč je o prćiciranju samoprevazilaženja na estetičkom planu — konkretno, u sakralnoj umetnosti. Katarzisom se vernik uzdiže iznad ovozemaljske tragedije i na taj način „uzvišava iznad tragičnih raskola” (jednostranosti, nesavršenosti i smrti). Pretpostavljajući da je čovekovo samoprevazilaženje isto što i čovekovo samopotvrđivanje, Tautović nam saopštava da u običnoj sakralnoj umetnosti pojam uzvišenosti odgovara čovekovom samoporicanju. Kontakt umetnosti s modernom naukom obavezan je da bi umetnost prevazišla samu sebe i promenila svoje tradicionalne karakteristike. Za to postoje dva velika razloga: prvi — prevazilaženjem sopstvenog izraza i karaktera umetnost izražava čovekovo samoprevazilaženje; drugi — samoprevazilaženjem sebe umetnost se osposobljava da zameni religiju. Drugim rečima, da bi umetnost zamenila religiju ona mora apsolutnoj istini religije suprotstaviti drugu delotvornu i nadmoćnu istinu, u protivnom, ako se verskoj dogmi suprotstavi iluzijom proći će kao dim na vetru. Da ne bi bila oduvana mora komunicirati s naukom, jer iluzija se u nauci pretvara u istinu kao što se u *Opus-u Alchymicum-u prima materia* pretvara u *zlatu*. S takvom istinom „nema šale i s njom se ne može igrati” (str. 18). Integrисanjem lepog kao produkta umetnosti i istinitog kao produkta nauke satrćemo religiju — ionako je „herojsko doba religije” (u kome su propovednici i sledbenici žrtvovali svoja tela verujući u neku apsolutnu istinu) prošlo. Određenje Džihada i „religioznih fantoma” koji „sve više deluju u društveno-političkom životu, pa čak i u masovnim ratnim ubistvima” (str. 123) kao kratkotrajnog „rasplamsavanja” „dogorevajuće sveće religije pre nego što utrne *zauvek*” (str. 28. podvukao N. K.), nije nimalo uverljivo (tačno). Po Tautoviću otpor koji religija pruža svom neminovnom umiranju samo

je potvrda agonije u kojoj se ista nalazi. Otpor će biti savladan: „Ali šta posle njegovog sloma? Šta će doći umesto religije?... Ne politika. Ne filozofija. Nego umetnost“ (str. 123—124). Nešto slično moglo se čuti „na dan 5. maja 1925. godine, na petom sveruskom kongresu umetnika,“ naime, „Kalinjin je izjavio da je to neuralgično pitanje (šta će doći umesto religije? — prim. N. K.) postavio Lenjinu. Po njemu, Vladimir Ilijić je smatrao da bi hramove i obrede moglo zameniti — pozorište.“ (str. 124). Lako (i paušalno) je zaključiti da knjiga Radojice Tautovića rezultira iz povesne objave i prognoze Maksima Gorkog da će este-

tika biti etika budućnosti.

Tautović govori o istini kao o onome što nedostaje umetnosti da bi mogla zameniti religiju. „Delotvornu i nadmoćnu istinu“ treba protivstaviti apsolutnoj istini religije. Pri tom sakriva neskriveno (gr. *ἀληθεα* = „istina“, od *α-ληθης* = ne-skriven) ili ne pokušava da nam ga otkrije. Ako je to *adequatio* onda je interno svađstvo suda nedopustivo, i nemoguće je izgraditi iole dobra misaonu konstrukciju na jednom neodređenom pojmu, naročito ako je to jedan od temeljnih pojmove filozofije, kojem se ne sme pristupiti beskrvno i apatično. Na žalost, auktorov mačehinski odnos prema terminima relevantnim za njegovo delo, tj. knjigu o kojoj je ovde reč, očigledan je i na njemu drugim mestima. Tako u ogledu pod naslovom „Tehnomistička“: „... ako je specijalizovana podela rada prevaziđena, onda i klasna podela društva mora biti ukinuta. Ili, što je isto, naučno-tehnički prevrat implikuje i stimuliše društvenu revoluciju koja, dokrajčujući otuđenost među ljudima, likvidira i otuđenost među raznim sferama kulture. U osnovi, demistifikovanje tehnike i nauke svodi se na to razotuđenje. Ovo drugo, međutim, nikako ne treba zamišljati kao jednostavan proces. Na kulturnom planu, ono ne znači pretvaranje svakog pojedinca u nekakvog svaštara koji, bez izbora i sistema, guta informacije iz najraznorodnijih specijalnosti. Zbog eksplozivnog porasta takvih informacija, ovo pretvaranje je isto toliko nemogućno koliko i nepoželjno.“

Enciklopedizam nije isto što i eklektizam. On se ne poklapa sa eklektičnim, haotičnim sabiranjem svakojakih informacija. Isto sabiranje, uostalom, na nužan način prelazi u dezinformaciju: ono mora dovesti do toga da neka bitna obaveštenja budu zatrpana i zamračena gomilom tričavih podataka. Da bi se izbeglo dezinformisanje te vrste, neophodno je da *kolekciju* raznovrsnih znanja prati njihova *selekcija* koju vrši kritičko i sintetičko mišljenje.“ (str. 63—64). Stojimo zapanjeni pred ovako pogubnom proizvoljnošću — dva sinonima *par excellence*, eklekticizam i selepcionizam, kod Tautovića stoje

potpuno disonantno. Eklekticizam nije nikakvo, a još manje haotično, sa-biranje. Osnovno značenje grčkog glagola ἐξ-λέγω je „izabirati”, „odabirati”, kao i latinskog se-lego (se-lego).

Ali nešto mnogo stravičnije od celokupne auktorice terminološke proizvoljnosti jeste njegovo *masakriranje umetnosti*. Hrpa izraza kao što su „sakralna umetnost”, „obična sakralna umetnost”, „podumetnost (umetnost masovne kulture)”, „anti-umetnost (elitna umetnost)”, „degenerisana umetnost”, „savremena umetnost”, „moderna pseudo-umetnost”, „nadumetnost”, „nepatvorena umetnost” „neugasiva umetnost kao *lux in tenebris*” najbolji je pokazatelj koliko i kakve krvi treba da isteče. Zar nerazumevanje mora uvek hodati zajedno s netrpeljivošću? Ili nije baš uvek tako? Evo jednog primera — Klara Cetkin evocirajući svoje sećanje na Lenjinu, citira ga sledećim rečima: „Svaki umetnik, svako ko sebe smatra umetnikom ima prava da stvara slobodno, u saglasnosti sa svojim idealom, nezavisno ni od čega..... Ja pak imam smelosti da priznam sebe za, „varvarina“. Ja nisam u stanju da smatram dela ekspresionizma, futurizma, kubizma i ostalih 'izama' višom manifestacijom umetničkog genija. Ja ih ne razumem. Ja ne osećam nikakve radosti od njih.” Njen komentar bio je: „Nisam se mogla uzdržati i priznala sam da i ja nemam čula da razumem zašto za umetničko izražavanje duševnih nadahnuća treba da služe trougli umesto nosa i zašto revolucionarna težnja za aktivnošću treba da pretvori ljudsko telo, u kome su organi povezani u jednu skladno složenu celinu, u nekakvu mekanu, neuobičenu vreću, postavljenu na dve štule, s dvema vilicama u kojima ima po pet zuba u svakoj.”

Lenjin se od srca zasmejao.

„Da, draga Klaro, ništa se tu ne može uraditi, mi smo oboje — starî.”³⁾

To što umetnost odbacuje sve ono što se nalazi unutar konkretnog prikazivanja, odnosno, prikazivanja *konkretuma*, ne daje nam za pravo da je nazivamo „degenerisanom”. Ona je samo iznašla novu normu kojom priznaje isključivo zakon umetničkih vrednosnih odnosa. Postojanje dve ili više umetničkih normi ne daje (ne uslovjava) primat jednoj nad ostalim. Degenerisanje nastupa tek onda kada se jave besmisleni i nedotupavni zahtevi upućeni umetnosti: sociološki, etički, gnoseološki...

³⁾ Iz zbornika V. I. Lenjin *O književnosti*, preveo Dragiša Živković, 1966. Beograd, str. 198—199.

O LJUBAVI

Stari Arapi su rado koristili izreku da „ljubav — nek je Alah uzvisi — počinje kao šala a završava kao stvar veoma ozbiljna”. Istina, u našoj svesti, a i u čitalačkoj uobrazilji, kad se povede reč o ljubavi na Istoku najčešće na nju, po svoj prilici, gledamo Pazolinijevim očima ili kroz *Hiljadu i jednu noć*, *Kamastru* ili kakav mirisni vrt poput onog šejha Nevzafija¹⁾. Sada je ovo delo po drugi put pred nama, prvi put se pojavilo pre dvadesetak godina pod drugaćijim naslovom²⁾. *Golubična ogrlica*³⁾ je filozofsko-pesnički traktat o ljubavi arapskog i andaluzijskog pisca i erudita Ibna Hazma (994—1063). Ovim delom Ibn Hazm je obuhvatio gotovo sve vrste ljubavi, čak i onu koju neki nazivaju bludnom, ali je ipak među svim vrstama ljubavnog iskazivanja dala prednost čistoj ljubavi, onoj koja se dići platonovskom slikom ljubavne čežnje. Ovakvo shvatanje i predstavljanje ljubavi samo je po koji put začinjeno tek doslućenim ljubavnim pikanterijama srednjeg veka na tlu arapske Španije, uglavnom, među muslimanskim svetom.

Ugledavši naslov ove knjige mnogi će, verovatno, početi svoja razmišljanja od duhovitog retoričkog Gasetovog pitanja (onog Gasete koji je rekao da se čovek razlikuje od životinje samo po tome što ima istoriju): da li se ljubavni život i iskustvo drugih razlikuje od našeg?! Drugim rečima, da li je ljubav među Arapima isti osećaj kao i ovde u Evropi, među nama? Duhovito spekulisanje s etimologijom reči „amur“ pisac predgovora španskog izdanja *Golubičinog derdana*, Ortega i Gaset, čijim je inače nadahnutim, ali ne i uvek vispremim ili tačnim predgovorom⁴⁾ opskrbljeno ovo izdanje, dovodi nas

¹⁾ *Mirisni vrt Sejka Nezafija*, Zagreb, Prosveta, 1972. (postoji, začudo, iste godine još jedno izdanje od druge zagrebačke izdavačke kuće — Naprijeda.

²⁾ *Golubičin derdan*, Novi Sad, Bratstvo—Jedinstvo, 1962.

³⁾ Ibn Hazm, *Golubična ogrlica*, prev. G. Stojković i A. Badnjarević, Beograd, Književne novine, 1985.

⁴⁾ Ne bismo mogli lako prihvati duhovito spekulisanje u vezi s ulogom Germana u zapadnoj Evropi i Arapa na Bliskom istoku. Takođe i Gasetin stav da su Arapi po prirodi sholastičari može da izazove nepotrebne civilizacijske nesporazume. Duhovita spekulisanja i znati-

u očaj možda, nismo senzualni i goropadni ljubavnici kao Etrurci od kojih Rimljani primiše reč ljubav i predadoše je Evropi, niti toliko razvratni kao neki junaci iz *Hiljadu i jedne noći*, a sve smo manje platonci kao Ibn Hazm.

Ipak, na kraju ispadne da *Golubičinu ogrlicu* treba poneti kao vernu ogrlicu, kao vredan nakit jedne vrste romantičnog uzleta, ako ne već i valjanog spoznavanja načina ljubavnog doživljaja andaluzijske Španije i šire arapske (istočne) tradicije. Sve ovo može delovati kao intelektualno osveženje, može nas osveziti, kao čaša literarnog špricera u vremenu kada je ljubav bezdušno komercijalizovana u foto-slogu i na celolidu, kada o njoj više znaju poletarci od (srednjovekovnih) akademika.

Pored platanovskog poimanja ljubavi u ovom traktatu je u bit ljubavnog fenomena ugraden beduinski odnos prema njoj a to shvatanje, najčešće, stoji na sredokraći između seksualne, duševne, romantične, pune patnje ljubavi i mističnog zanosa iza kojeg se nazire asketsko i metafizičko opštenje s onostranim ili Tvorcem. Ta opisana strasna ljubav definiše se beduinskog pragmatično-lirskom izrekom: Ovaj je ubijen ljubavlju, za njegovu krv nema ni plaćanja, ni osvete.

Ibn Hazm je svoju sentimentalnu knjigu o ljubavi, kako je inače, naziva njen prevodilac na španski, arabista Gomez, podelio na trideset glava. Deset je posvećeno počecima ljubavi, njenim ispoljavanjima i znacima, onima koji se u snu zaljubljuju, onima koji se zaljube na osnovu opisa, na prvi pogled, onima koji se zaljube tek posle dugog vremena; tu je i glava o dopisivanju, itd. U 12 glava Ibn Hazm opisuje osobine ljubavi, ljubavnika, ljubavne zgodde. O nesrećama koje sustižu ljubav govori se u šest glava, a traktat se završava govorom o nepodobnosti greha i prednostima nevinosti.

Razmišljanja o ljubavi i njenim ispoljavanjima, teškoćama, čarima i sumnjama, Ibn Hazm ilustruje tananim izborom priča iz sopstvenog iskustva ili pričama svojih poznanika čija imena retko navodi tačno kako im ne bi time kakvo zlo pričinio ili neprijatnost na vrat navalio. Prozna razmišljanja o ljubavi pisac često pretiče u stih koji je, uglavnom, ispravan u tradicionalnom maniru klasične arapske kaside. U nekim glavama on govori i o ljubavi između osoba istoga pola, mada se i takvom shvatanju pojedinih ljubavnih pasaža i iskustava kod Arapa mora biti oprezan jer se još od beduinske poe-

željno čeprkanje po psihološkom organitetu drugih uvek izazivaju, pored naravno i zamislijenosti, i neodoljivo osećanje promašenosti. No, o tom drugom prilikom.

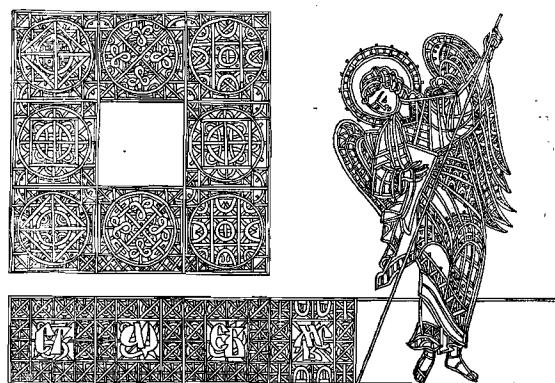
zije, a iz razloga koji je nalagao plemenski moral, pesnik ustručavao da uoptrebljava gramatički ženski rod. „Predgovarač” Gaset je ovu ljubav shvatio u doslovnom smislu i osmotrio je kao jednu od istočnjačkih ljubavnih „veština”, dok je Himzo Neimarlija ovo pitanje sasvim zaobišao u inače solidnom pogovoru u kome je predstavio život i delo Ibna Hazma. Naravno, da kada je reč o ljubavi između polova, ili tzv. „neprirodnoj” ljubavi, njih treba jasno odvojiti od prijateljstva. To upravo i čini Ibn Hazm koji prepostavlja iskrenost i odanost (i u prijateljstvu i u ljubavi) neiskrenosti, ogovaranju i klevetanjima.

Ibn Hazm, nesuđeni ministar (samo je deset dana proveo na tom položaju), učen čovek, pišac uporedne istorije religija, sačinio je ovaj traktat mlađ. No, on je tako iskusno govorio o ljubavi i tako vrsno ovim delom propoveda da dušama treba dati predaha, jer i one rđaju kao što rđa gvožđe. Iz ove knjige kao da nam postaje jasnije ono vatreno i odano pevanje srednjovekovnih trubadura u Evropi, a upravo se preko pojavljivanja ovakvih knjiga napaja naša radoznalost u otkrivanju nepoznatih nam dodira s Istokom.

Ibn Hazm je u ovom delu poštovao formu srednjovekovnog adaba (ar. obrazovanje; didaktična književnost; pismenost uopšte), ali je izbegao upotrebu sadža (ar. rimovana proza) koji je u IX veku preko Džahiza doživeo literarnu obnovu i docnije postao nezaobilazni stil proučnog izražavanja, što je u velikoj meri zaustavilo razvoje proze.

Na kraju, htio bih istaći da je u razgranatom izdavaštvu sve više nebrige za naš jezik i za neke stručne intervencije. Mada postoje lektori i recenzenti u knjigama se sve češće ne poštuju ni osnovni zahtevi usvojenog nam pravopisa, a ko još da brine, recimo, što je Vahibiti iz Nedžda pojavljuju kao Nehdovi Vahibiji, što se engleska reč *clash* prevodi preko španskog sa „udarac” umesto „sudar” (reč je o poznatom terminološkom izrazu *the clash of cultures*). Veoma čudi da nigde nema podataka da je ovo delo objavljeno još 1962. pod nešto drugačijim nazivom (*Golubičin đerdan*) i bez pomenutih predgovora i pogovora. Nigde nema ni podatka s kojeg jezika su prevodioci preveli *Golubičinu ogrlicu!*?

SUMMARY

Алдаңқысын
Аскерекиңізде
Ол берекеніңісті
Фондук күрделе
Борудағы ишінің
Ниасиннан алушес
Жаңықолірлікіндеу
Изділгүнеговында

Левдахнұвқалардың
Секолиудынчыса
Ол жаңынан ділес
Наскада салынады
Постолайтын көтөт
Дағысның жаңынады
Демаласындың жаңын
Останаудын жаңынады

SUMMARY

DRAGOMIR PANTIĆ

HOW DO WE BECOME INTERESTED IN ARTS

The process of arousing interest in arts and of becoming attracted by works of art has been analyzed in the light that various empirical inquiries (among these some done by the author himself) shed on this problem. It's been found although this specific kind of interests emerge in the way partly coinciding with the formation of all other interests, some distinctive features are obvious.

As with all other human interests it's useful here to distinguish — within the more general concept of development — formation, maintenance and changeability of a given interest. Albeit interests are among the most stable human dispositions, their formation is usually completed only in the late youth and their stability is only relative. If an interest is to emerge and to develop depends decisively on the influence of a given social environment. Within this context, as the most important factor stands stimulative family atmosphere as well as the opportunities child has to face with different potentially attractive activities in general. But precise insights into role of endogeneous and exogeneous as well as still neglected role of auto-creational factors in the process of interests formation, remain to be acquired.

Within the process of interests formation certain stages could be distinguished: the stage preceding interest, the stage of diffused interest, the stage of imaginary interests, the stage of verification, the stage of stabilization and, with some person, later on, the stage of extinguishing interests.

It's been found that active interest in arts is early rooted, unseparable from specific abilities and stable, while passive and receptive interests change with age and — being more or less independent of real abilities — could emerge later in life and not only in childhood and early youth.

For still unclear reasons females, despite age, show more intensive interest in arts than males.

All kinds of interest in arts are closely interconnected and form the first rate factor-analytic cluster — the artistic orientation which, along with some other interest orientations of the same rate, form the second rate factor — the creative orientation. Qualitative analysis based upon

SUMMARY

introspection of subjects and upon findings derived from deep interviews, suggest that for the emergence and formation of interest in art most important events and situations are: early experiences, father/mother example, idealized teacher, confirmed ability of artistic expression and the experienced success (awards, first places in various completions, praises, completed projects) as well as stable childhood hobby, family tradition, indirect stimuli from those of the same age (admiration), identification with artistic authorities (as ideals more than idols) and early achieved personal identification — the consciousness of personal uniqueness and value.

DUŠAN JANJIĆ

CULTURE AND NATIONAL DISTINCTIVENESS

The influence of a national culture on the emergence and development of a nation, i.e. on the growing unity of those belonging to a certain nation, is undeniable. But, on the other hand, national culture itself stands as a result of the life and labour of people making a nation. It means that there is no nation short of some kind of cultural unity, and that the very concept of national culture remains tied to the concept of nation.

National culture is a totality of the ways of living and creation of those who belong to it. It includes both 'material' (industrial culture, agriculture and the like) culture and all those historical facts such as tradition, habits, science, arts, philosophy, religion, morality — in short, every single, and the totality of, the 'spiritual spheres' of a nation.

National culture as such is a complex and contradictory whole, and mostly so because it is a compound of past, present and future. From that point of view, a national culture appears as a totality or continuum of activities many generations have contributed to, as a reproduction as well as the improvement and promotion of those cultural values that function as strong cohesive bonds. National culture also includes cultural heritage of pre-national ethnical social communities. As such it is prior to the emergence of a nation; it contributes to its individualization, personalization and homogenization, but, by the same token, acquires its own national shape.

Once the characteristics of a national culture are established, national identity becomes more

SUMMARY

stable, so a nation may enter into the communication process with others — giving, overtaking and assimilating cultural values. But this process is inseparable from emergence of culture as a distinctive social sphere, within which certain social forces and institutions engage themselves on formation, preservation and development of a national culture and identity. And this accounts for predominantly elitistic character of a national culture.

CONTENTS

THEMES

- Dragomir Pantić*
HOW DO WE BECOME INTERESTED IN ARTS
8

- Ivan Ivić*
DEVELOPMENTAL PSYCHOLOGY OF ADULTS
34

- Paola Desideri*
SITUATIONAL CONTEXT
Malinovski-Ferth line: some socio, ethno, and
pragma-linguistic implications
48

- Braco Kovačević*
TOTALITARIANISM AS A WAY OF LIFE
67

- Dušan Janjić*
CULTURE AND NATIONAL DISTINCTIVENESS
78

- Marcello Cherini*
ETHNIC MINORITIES
Power and communication
99

- Robert Escarpit*
LITERATURE AS COMMUNICATION
112

- Tihomir Vučković*
POETICS ON WORK
136

ARGUMENTS

- Radoje Simić*
PUBLIC STATEMENTS AND ITS FUNCTION
156

- Ivan Ivas*
FOR RESPONSIBILITY
179
-

Marin Mladenov
METAPHOR AND THE LANGUAGE OF PUBLIC
INFORMATION

186

Mirjana Popović
STEREOTYPES OF THE MASS COMMUNICATION
LANGUAGE

194

PANEL

HISTORY AND POETICS OF TRANSLATION
Panel on Sava Babić's book

200

REVIEWS

Željko Konjuh
CULTURE AND NONALIGNMENT

226

Milan Matić
FUTURE OF THE NATION

234

Žarko Trebešanin
PSYCHOANALYSIS: FUNDAMENTAL AND
APPLIED

239

Luka Prošić
ENCOUNTER OF PAINTING AND PHILOSOPHY

245

Branislava Milijić
EMPIRICAL APPROACH TO ARTS

249

Svetislav Pavićević
CULTURAL SYSTEM AND CULTURAL POLICY

253

Nebojša Krstić
WHAT INSTEAD OF FAITH

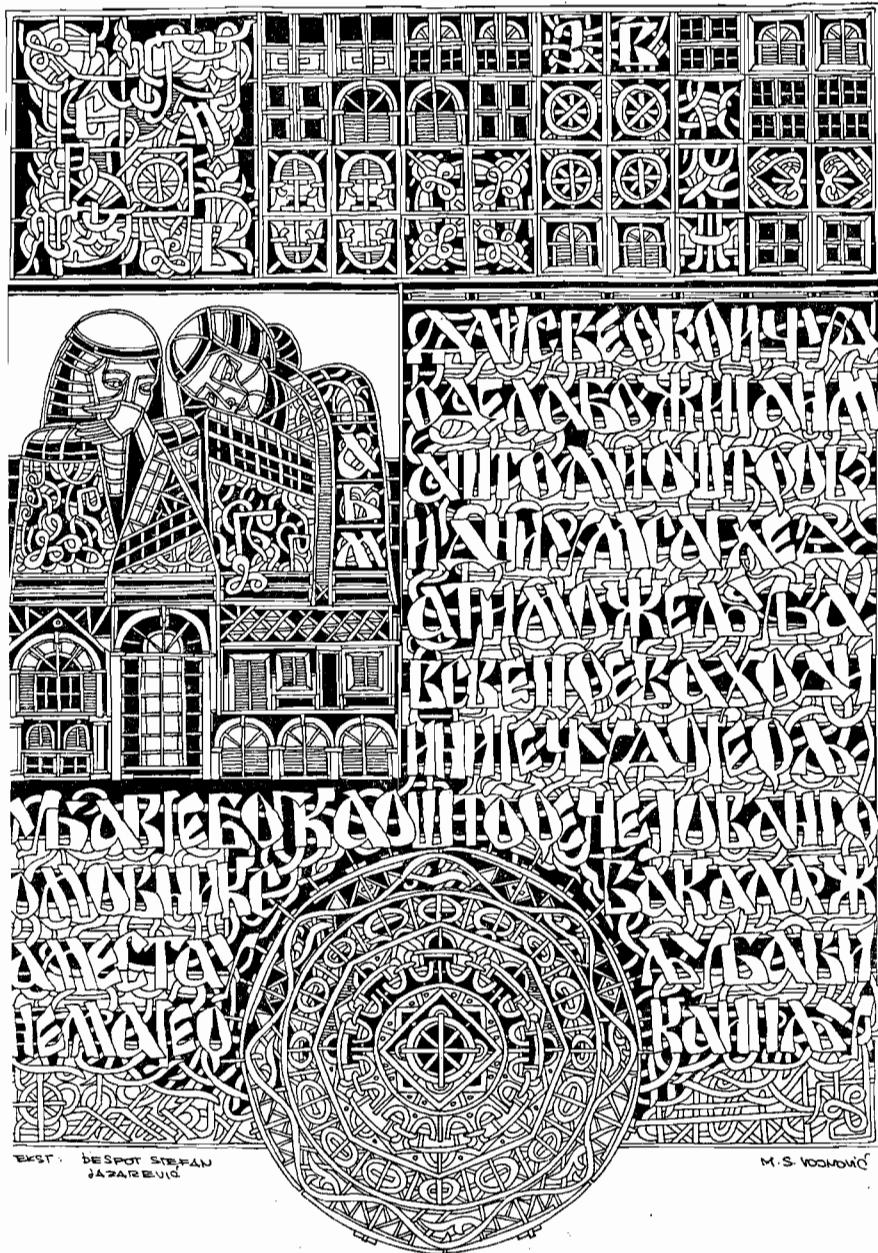
256

Rade Božović
ON LOVE

260

SUMMARY

268

Radoslavu Đokiću, odgovornom uredniku časopisa *Kultura* (uređivao je časopis od 38. do 75. broja), istekao je mandat, kao i članovima redakcije Ivanu Čoloviću i Nikoli Višnjiću. Od broja 64 časopis ne uređuju ni Ranko Bugarski, Grozdana Olujić i Ružica Rosandić. Za vreme mandata ove redakcije objavljeno je više tematskih brojeva (*O pozorištu, Turizam i kultura, Stvaralaštvo i kultura, Religija, društvo, kultura, Praznici, svetkovine, rituali*), kao i tematskih celina) *Savremena etnološka istraživanja, Kulturna politika, Frojd i savremenost, Kontrakučura, Vrednovanje kulture, Erih From i njegovo delo, Kultura bede, Nastajanje radničke kulture*). Objavljajući ovaj broj redakcija zahvaljuje dosadašnjem odgovornom uredniku i članovima redakcije kojima je istekao mandat, na doprinosu u uređivanju časopisa.

KULTURA

ČASOPIS ZA TEORIJU I SOCIOLOGIJU
KULTURE I KULTURNU POLITIKU

IZ SADRŽAJA

Dragomir Pantić

RAZVOJ UMETNIČKIH INTERESOVANJA

Ivan Ivić

RAZVOJNA PSIHOLOGIJA ZRELOC DOBA

Paola Dezideri

SITUACIONI KONTEKST

Marčelo Kerini

ETNIČKE MANJINE

Rober Eskarpi

KNJIŽEVNOST KAO KOMUNIKACIJA

Radoje Simić

FUNKCIJA JAVNE REĆI

76-77

'87